

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Μεταπτυχιακή εργασία

**Ο αντιπολιτευτικός λόγος 1910-1915:
η συγκρότηση της αντιπολίτευσης στον Ελ. Βενιζέλο**

Πανταζή Ξανθή

Σύμβουλος Σπουδών: Αναπληρώτρια Καθηγήτρια: Λίνα Λούβη

Φεβρουάριος
2016

Αφιερωμένη στην γιαγιά μου,
για τις ανθισμένες αμυγδαλιές που δεν έφερα...

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή	σελ. 4
Ιστορικό πλαίσιο	σελ. 10
1. Το Γουδί, η ανόρθωση και η αντιπολίτευση	σελ. 24
2. Η συσπείρωση των παλαιών κομμάτων στον Δ. Γούναρη.....	σελ. 31
3. Το γλωσσικό ζήτημα	σελ. 40
4. Το εθνικό ζήτημα (Κρητικό – Ηπειρωτικό).....	σελ. 46
5. Ο Κωνσταντίνος ηγέτης της αντιπολίτευσης	σελ. 61
6. Η κριτική για τους Βαλκανικούς Πολέμους	σελ. 67
7. Η πορεία και η πρωθυπουργοποίηση του Δ. Γούναρη	σελ. 75
8. Ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος και η επιλογή στρατοπέδου.....	σελ. 82
Συμπεράσματα	σελ. 92
Βιβλιογραφία	σελ. 96

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στην Ελλάδα την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα κυοφορήθηκαν πολλές αλλαγές και καταγράφηκαν πολλά γεγονότα, με κορυφαίο το Κίνημα στο Γουδί το 1909. Το Κίνημα ήταν το επιστέγασμα μιας σειράς γεγονότων¹ που ξεκίνησαν από την ήττα της Ελλάδας στον πόλεμο του 1897.² Ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος προσπάθησε, χωρίς απτά αποτελέσματα, να κάνει αισθητή την παρουσία του ταράζοντας τα πολιτικά νερά με τα μετριοπαθή αιτήματά του, και κυρίως δρομολόγησε αλλαγές που υλοποιήθηκαν τα επόμενα χρόνια.³ Η υπάρχουσα κοινωνική και πολιτική ρευστότητα και κυρίως η αμφισβήτηση του παλαιοκομματισμού προσέφεραν την πρώτη ύλη στο Κίνημα να επιφέρει μια σημαντική τομή στην ελληνική ιστορία, ευαγγελιζόμενο νέες ιδέες, που συνθηματοποιήθηκαν με τον όρο «ανόρθωση». Αυτός ακριβώς ο όρος, και ό,τι μπορούσε να εμπεριέχει, αποτέλεσε «πεδίο» ανταγωνιστικής οικειοποίησης από τα πολιτικά πρόσωπα που πρωταγωνίστησαν στην πολιτική σκηνή από το 1910 και εξής.

Σκοπός της εργασίας δεν είναι η σκιαγράφηση των πεπραγμένων του Στρατιωτικού Συνδέσμου αλλά από τη μια το ντόμινο των εξελίξεων που ακολούθησε τη δράση του και από την άλλη η αντιμετώπιση του Κινήματος από την αντιπολίτευση. Λέγοντας αντιπολίτευση⁴ εννοούνται τα πρόσωπα που συνασπίστηκαν εναντίον της πολιτικής του Ελευθέριου Βενιζέλου, μόλις ο κρητικός πολιτικός ήρθε στην Ελλάδα. Η αντιπολίτευση αντιπαρά τέθηκε με τον Ελ. Βενιζέλο στη Βουλή μετά τις εκλογές του 1912.

Αν και, όπως είναι γνωστό, ο Ελ. Βενιζέλος ήταν το πολιτικό πρόσωπο που ταυτίστηκε με την ασαφή και πολυσήμαντη ανόρθωση, η έννοιά της, που αποτέλεσε το βασικό αίτημα του Στρατιωτικού Συνδέσμου, υιοθετήθηκε από μέλη της αντιπολίτευσης (Κ. Μαυρομιχάλης, Γ. Θεοτόκης) που θέλησαν να αποποιηθούν τα λάθη του παρελθόντος και να περάσουν σε μια εποχή πολιτικής λήθης, εμφανιζόμενοι ως υπερασπιστές νέων ιδεών.

¹ Ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος (ΔΟΕ), η πολιτική αστάθεια, οι συχνές εκλογικές αναμετρήσεις, τα Ευαγγελικά, τα Ορεσטיακά, η δολοφονία του Θ. Δηλιγιάννη, το Μακεδονικό και το Κρητικό ζήτημα...

² Για τον πόλεμο του 1897 και γενικότερα για τις συνέπειές του έως την περίοδο πριν από το Γουδί, ενδεικτικά: Γ. Γιανουλόπουλος, *Η ευγενής μας τύφλωση ... Εξωτερική πολιτική και "εθνικά θέματα" από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική Καταστροφή*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2003, σ. 131-208, Νίκη Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και εθνικό ζήτημα στην Ελλάδα 1880-1910*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2009, σ. 199-455, Νίκη Μαρωνίτη, «Η εποχή του Γεωργίου Α', πολιτική ανανέωση και αλυτρωτισμός», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 5^{ος}, (επιμ.), Β. Παναγιωτόπουλος, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 9-35, Θ. Μποχώτης, «Εσωτερική Πολιτική», *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, (επιμ.), Χρ. Χατζηιωσήφ, τόμος Α2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999, σ. 37-55.

³ Νίκη Μαρωνίτη, *Το Κίνημα στο Γουδί, εκατό χρόνια μετά, παραδοχές, ερωτήματα, νέες προοπτικές*, Αθήνα Αλεξάνδρεια, 2010. Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, «Οι πολιτικές εξελίξεις από το Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 6^{ος}, σ. 9-16, *Το Κίνημα στο Γουδί 1909, Έξι στιγμές του Εικοστού αιώνα*, (επιμ.), Νίκη Μαρωνίτη, Αθήνα, *Τα Νέα*, 2010 και Θ. Βερέμης, «Ο βενιζελισμός της Ανόρθωσης, α) το Κίνημα στο Γουδί ανοίγει το δρόμο στον Βενιζέλο», *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, (επιμ.), Θ. Βερέμης, Ηλ. Νικολακόπουλος, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2005, σ. 67-71.

⁴ Για την αντιπολίτευση καθώς και για τα πρόσωπα που την απαρτίζουν και την πολιτική ιδεολογία τους, θα γίνει διεξοδική αναφορά στο δεύτερο κεφάλαιο.

Στόχος της εργασίας είναι να αναδείξει τη σημασία του «λόγου» και κυρίως του «αντιλόγου» για τη διαμόρφωση του πολιτικού σκηνικού της χώρας και συγκεκριμένα της αντιπολίτευσης κατά την περίοδο 1910 - 1915. Το 1915 αποτέλεσε τη χρονιά που η «ύπνωση» των διχοστασιών και των καταπιεσμένων συναινέσεων που είχε καταφέρει ο Ελ. Βενιζέλος ξέσπασε οδηγώντας τη χώρα στον Εθνικό Διχασμό.⁵ Επομένως, το 1915 εξελίχθηκε, κατά τον Γ. Μαυρογορδάτο, σε «μικροαστική αντεπανάσταση», αφού οι πολλοί ψηφοφόροι συνασπίστηκαν γύρω από τον Κωνσταντίνο, αντιδρώντας στις στερήσεις που βίωναν από την Αντάντ και εναντίον της απειλής του αστικού εκσυγχρονισμού του Ελ. Βενιζέλου.⁶ Οι πολιτικοί που ονομάστηκαν αντιβενιζελικοί προέρχονταν από τα λεγόμενα παλαιά κόμματα. Ο αντιβενιζελισμός εκφράστηκε ως αντίρροπη διαταξική συμμαχία, υποστηριζόμενη από την κρατική αστική τάξη και, κυρίως, «από μικρούς νοικοκυραίους της πόλης και του χωριού, δηλαδή κατεξοχήν προκαπιταλιστικά και αντικαπιταλιστικά μικροαστικά αστικά στρώματα».⁷ Εντούτοις αξίζει να αναφερθεί και η «πολιτική σύσταση» των Φιλελευθέρων, εκτός από ανεξάρτητους νέους πολιτικούς, που είχαν σκοπό τους την ανόρθωση, και από αστικά στρώματα, περιλαμβάνονταν και ψηφοφόροι του κόμματος του Θ. Δηλιγιάννη.⁸

Η επιλογή του συγκεκριμένου χρονικού πλαισίου, από την είσοδο δηλαδή του Ελ. Βενιζέλου στην ελληνική πολιτική σκηνή έως τις εκλογές του Δεκεμβρίου του 1915, θεωρήθηκε σημαντική, γιατί τότε πραγματοποιήθηκαν πολλές εξωτερικές και εσωτερικές ζυμώσεις, που είχαν άμεσο αντίκτυπο στην ιδεολογία, στις πολιτικές σχέσεις, στις νοοτροπίες αλλά και στην ταυτότητα των πολιτικών υποκειμένων.

Στην περίοδο 1910 - 1915 κυριάρχησε η πολιτική του Ελ. Βενιζέλου που επιχείρησε να ισορροπήσει αντίρροπες φωνές. Η εργασία έχει σκοπό να μελετήσει τον πολιτικό «αντίποδα» του Ελ. Βενιζέλου, τα πολιτικά υποκείμενα που τάχθηκαν απέναντι στον κρητικό πολιτικό και την κλιμάκωση της επιχειρηματολογίας τους. Κρίναμε σημαντική τη μελέτη της αντιπολίτευσης για το πώς αυτή κατάφερε να διασπείρει στην κοινή γνώμη «πυρήνες αμφισβήτησης» απέναντι στον Βενιζέλο και τελικά να ανέβει το 1915 στην εξουσία.

Τα ερωτήματα που προέκυψαν από τη μελέτη των πηγών σκιαγραφούν τις πολιτικές μεταβολές, τις κομματικές συσπειρώσεις, τις επιδράσεις των εξωτερικών γεγονότων στην εσωτερική πολιτική και τις διχοστασίες που δημιουργήθηκαν. Τα βασικά ερωτήματα που τέθηκαν κατά τη διάρκεια της έρευνας συνοψίζονται ως εξής:

- Πώς χρησιμοποιήθηκε η ανόρθωση από την αντιπολίτευση;

⁵ Χρ. Χατζηιωσήφ, «Ιστοριογραφικά προλεγόμενα», *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα 1900 -1922*, τόμος Α1, ό.π., σ. 34.

⁶ Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909 -1940*, Αθήνα – Κομοτηνή, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1982, σ. 63.

⁷ Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, «Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός», *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, (επιμ.), Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, Χρ. Χατζηιωσήφ, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης (Π.Ε.Κ.), Ηράκλειο 1988, σ. 11.

⁸ G. Hering, *Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, (μτφ) Θ. Παρασκευόπουλος, τόμος Β' Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης (Μ.Ι.Ε.Τ.), Αθήνα 2004, σ. 791.

- Ποια στοιχεία υπέκρυπτε ο αντιπολιτευτικός λόγος, δηλαδή πώς αρθρώθηκε «λόγος αντιπαράθεσης» τη στιγμή που η Ελλάδα έδειχνε να ανασυγκροτείται και να πραγματώνεται το αλυτρωτικό της αίτημα;
- Ποια πολιτικά και εθνικά στοιχεία αποτέλεσαν την πρώτη ύλη για να συγκροτηθεί τόσο κραταιός ο αντιπολιτευτικός λόγος, ιδιαίτερα μετά τη συνθήκη του Βουκουρεστίου, από πολιτικά υποκείμενα που αρχικά είχαν συναινέσει σε επιλογές του Ελ. Βενιζέλου;
- Προσέφερε πραγματική συμμαχία στον αντιπολιτευτικό λόγο η βασιλική υποστήριξη ή ήταν απλώς ένα ψευδές στήριγμα;
- Τέλος, τι προσέφερε η παρουσία του αντιπολιτευτικού λόγου, σε σχέση με τις αποφάσεις που πάρθηκαν από την ελληνική κυβέρνηση; Είχε ουσιαστική επίδραση ως λόγος εις βάρος της κυβέρνησης ή απλώς περιορίστηκε σε λεκτικούς εντυπωσιασμούς;

Για την απάντηση των παραπάνω ερωτημάτων επιλέχθηκε ο αντιβενιζελικός τύπος της εποχής. Οι αντιβενιζελικές εφημερίδες που μελετήθηκαν την περίοδο 1910 -

1915 είναι η *Ακρόπολις*⁹, η *Αθήναι*¹⁰, το *Σκριπ*¹¹, το *Εμπρός*¹², το *Νέον Άστυ*¹³ και ο *Χρόνος*¹⁴. Ως πρωτογενείς πηγές μάς έδωσαν με παραστατικότητα το κλίμα της εποχής, και κυρίως την ιδεολογική «σκληρύνηση» που πολλαπλασιαζόταν με ρυθμούς γεωμετρικής προόδου. Ωστόσο η μελέτη του αντιβενιζελικού τύπου εμπειρείχε συχνά τον κίνδυνο της κατευθυνόμενης πληροφόρησης, της αποσιώπησης σημαντικών γεγονότων και της μονόπλευρης ενημέρωσης, γι' αυτό «διαβάστηκε» με σκοπό να

⁹ Η *Ακρόπολις* ήταν η πιο παλιά ελληνική εφημερίδα. Χρονιές έκδοσης: 1883-1920, 1929-1944, 1945-1989, 1998 έως σήμερα. Πρώτος διευθυντής και εκδότης της υπήρξε ο Βλάσης Γαβριηλίδης. Ο Βλ. Γαβριηλίδης (1848-1920) το 1881 εξέδωσε την πολιτική-σατιρική εφημερίδα, προπομπό της *Ακροπόλεως*, το *Μη χάνεσαι*. Ο Βλ. Γαβριηλίδης εφάρμοσε πρωτοποριακές μεθόδους στην τύπωση, όπως τα κυλινδρικά ταχυτυπώστια και τις λινοτυπικές μηχανές καθιερώνοντας παράλληλα τους ανταποκριτές σε πολλές περιοχές και τη δημοσίευση επιστολών αναγνωστών συχνά στο πρωτοσέλιδο. Η εφημερίδα εισήγαγε έναν νέο τύπο δημοσιογραφικής έρευνας και απόδοσης γεγονότων, θέλοντας να συμβάλει στη διαμόρφωση ευαισθητοποιημένης κοινής γνώμης. Μάλιστα, η προσήλωσή της σε κάποιον πολιτικό δεν ήταν σταθερή. Η εφημερίδα καλωσόρισε την είσοδο του Ελ. Βενιζέλου στην ελληνική πολιτική σκηνή, αλλά σταδιακά εμφάνισε αντιρρήσεις για τον «μεσσιανισμό» που πλανιόταν γύρω από το πρόσωπο του κρητικού ηγέτη. Στάθηκε σιβυλλικά απέναντι στη συμμετοχή της Ελλάδας στους Βαλκανικούς Πολέμους. Στη διάρκεια του Εθνικού Διχασμού, παρουσίασε φιλομοναρχικές τάσεις και την άποψη ότι ο στρατός είχε κυρίαρχη θέση. Το 1919 έκανε ιδεολογική στροφή και υποστήριξε τον Ελ. Βενιζέλο. Δέσποινα Παπαδημητρίου, Ουρανία Πολυκανδριώτη, «Ακρόπολις», *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784 -1974*, (επιμ.), Λ. Δρούλια, Γ. Κουτσοπανάγου, τόμος Α', Αθήνα, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών (Ε.Ι.Ε./Ι.Β.Ε.), 2008, σ. 159-160.

¹⁰ Η εφημερίδα *Αθήναι* ξεκίνησε να τυπώνεται το 1902 (19 Οκτωβρίου) και κυκλοφόρησε ως το 1926 (18 Δεκεμβρίου). Ιδρυτής και διευθυντής της ήταν ο Γεώργιος Πωπ. Η εφημερίδα ήταν καθημερινή, κυρίως τετρασέλιδη και κάποιες φορές εξασέλιδη μεγάλου εξάστηλου σχήματος. Υπήρξε από τις σημαντικότερες πολιτικές εφημερίδες των αρχών του 20^{ου} αιώνα. Εμπλουτισμένη με ποικίλη ύλη, άρθρα και ιδιαίτερα φροντισμένη εμφάνιση και έντονο ενδιαφέρον στον τρόπο με τον οποίο παρουσίαζε την πολιτική της θέση, διαδραμάτισε σπουδαίο ρόλο στα τεκταινόμενα της χώρας και ιδιαίτερα στα παραγμένα χρόνια των πολιτικών συγκρούσεων στην Ελλάδα. Ο Γ. Πωπ (1874-1946) ήταν έμπειρος δημοσιογράφος, υπήρξε εχθρός του παλαιοκομματισμού και φίλος του Ελ. Βενιζέλου, πρωταγωνίστησε μαζί με τον Κ. Χαιρόπουλο, εκδότη της εφημερίδας *Χρόνος*, «στην άνοδο» του Ελ. Βενιζέλου από την Κρήτη στην Ελλάδα το 1909. Ωστόσο, μετά το Κίνημα στο Γουδί, οι σχέσεις τους ήρθαν σε σύγκρουση με συνέπεια η *Αθήναι* να μετατραπεί σε αντιβενιζελική εφημερίδα. Νάση Μπαλτά, «Αθήναι», *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784 -1974*, τόμος Α', ό.π., σ. 126.

¹¹ Το *Σκριπ* από το 1895 κυκλοφορεί ως καθημερινή, σατιρική, εφημερίδα με διευθυντή τον Γρηγόριο Ευστρατιάδη. Η εφημερίδα είχε τοποθετηθεί πριν από το Κίνημα στο Γουδί απέναντι στον παλαιοκομματισμό. Ανήκε στις αντιβενιζελικές εφημερίδες με ρητορική ιδιαίτερα καυστική. Την πρώτη δεκαετία του εικοστού αιώνα τάχθηκε υπέρ της καθαρεύουσας και κατά του νέου ημερολογίου. Δ. Σαπρανίδης, «Σκριπ» στην *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784 -1974*, τόμος Γ', ό.π., σ. 107.

¹² Το *Εμπρός* είχε εκδότη τον Δημήτριο Καλαποθάκη και διευθυντή τον Κωνσταντίνο Αυγέρη. Το πρώτο του φύλλο εκδόθηκε στις 10 Νοεμβρίου 1896. Ανήκε στις σταθερά αντιβενιζελικές εφημερίδες και αυτό φάνηκε με την άφιξη του Ελ. Βενιζέλου στην Ελλάδα. Στ. Ματζούρης, *Η στάση του Ελληνικού Τύπου έναντι της πολιτικής του Ελευθερίου Βενιζέλου (1910-1914)*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο, Αθήνα 2014, σ. 29.

¹³ Το *Νέον Άστυ* του Γεράσιμου Πετροβίκη υπήρξε η ημιεπίσημη εφημερίδα του Δ. Ράλλη και κατόπιν του Δ. Γούναρη. Πρέσβευε ότι ο Γούναρης ήταν το πολιτικό πρόσωπο που θα εφάρμοζε την ανόρθωση. Το Κίνημα στο Γουδί δε θεωρήθηκε από την εφημερίδα θετικό γεγονός. Στ. Ματζούρης, ό.π., σ. 33 και Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Ο Τύπος και ο Διχασμός 1914 -1917*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1990, σ. 22-23.

¹⁴ Ο *Χρόνος* του Κωστή Χαιρόπουλου κυκλοφόρησε στις 21 Σεπτεμβρίου 1903. Η εφημερίδα τάχθηκε κατά του παλαιοκομματισμού. Ο αρχισυντάκτης του *Χρόνου* Στ. Γρανίτσας πήγε στην Κρήτη της εποχής του Θερίσου ως ανταποκριτής, έτσι ήρθε σε επαφή με τον Ελ. Βενιζέλο. Ο Κ. Χαιρόπουλος πίστευε στο Κίνημα στο Γουδί και συντέλεσε στον ερχομό του Βενιζέλου στην Ελλάδα. Ο *Χρόνος* υποστήριζε νέα πρόσωπα που μπορούσαν να εφαρμόσουν την ανόρθωση φωτογραφίζοντας τον κρητικό πολιτικό. Ωστόσο από τις εκλογές του Νοεμβρίου 1910 άλλαξε ιδεολογικό στρατόπεδο, κατηγορώντας τον Ελ. Βενιζέλο, συντασσόμενος με την αντιβενιζελική παράταξη. Στ. Ματζούρης, ό.π., σ. 35.

αναδυθούν οι ειδήσεις, αλλά το σχόλιο να «διαχωριστεί» από το γεγονός, με σκοπό να κινητοποιηθεί ο προβληματισμός και η κριτική σκέψη για τις ενέργειες της αντιπολίτευσης. Μάλιστα στις περιόδους που η Βουλή ήταν είτε κλειστή είτε δεν υπήρχε αντιπολίτευση, η μελέτη του αντιβενιζελικού τύπου ήταν πολύ σημαντική, διότι παρείχε τη δυνατότητα να σκιαγραφηθούν οι θέσεις του αντιπολιτευτικού λόγου διαμεσολαβημένες από τον τύπο, ο οποίος είτε δημοσίευε δηλώσεις των αντιβενιζελικών πολιτικών είτε δημοσίευε άρθρα που τους αφορούσαν.

Παράλληλα με τον τύπο μελετήθηκαν και τα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, με σκοπό να αναλυθεί η επιχειρηματολογία της αντιπολίτευσης από τον Μάρτιο του 1912 και εξής.¹⁵ Οι αγορεύσεις στη Βουλή προσέφεραν την ευκαιρία να γίνουν γνωστές οι θέσεις όλων των βουλευτών (βενιζελικών και αντιβενιζελικών) και κυρίως να εξαχθούν συμπεράσματα από τους διαξιφισμούς και τον αντιπαραθετικό λόγο τους.

Τέλος μελετήθηκαν ενδελεχώς οι δευτερογενείς πηγές. Η πρώτη περίοδος της βενιζελικής εξουσίας είναι άρτια καταγεγραμμένη στη βιβλιογραφία, αφού συνεχώς συμπληρώνεται από νέες μελέτες που την εμπλουτίζουν όχι τόσο ως προς τα γεγονότα αλλά κυρίως ως προς τις «υπόρρητες» κινήσεις των πρωταγωνιστών και τις πολλαπλές «αναγνώσεις» των αποφάσεων των πολιτικών υποκειμένων. Εντούτοις, αν και η έρευνα ξεκίνησε από την παλαιότερη βιβλιογραφία, στάθηκε περισσότερο στις απόψεις των σύγχρονων ιστορικών από το 2000 και εξής.

Στην πορεία της έρευνας, είτε του τύπου είτε της βιβλιογραφίας, «εμπόδιο» στεκόταν η καταλυτική παρουσία του Ελ. Βενιζέλου, που επισκίαζε τη θεματολογία και τις πηγές. Επομένως, η εργασία επιχειρεί να επικεντρωθεί στη μελέτη των συγκυριών που εκμεταλλεύτηκαν οι αντίπαλοι του Ελ. Βενιζέλου και τις προϋποθέσεις που δημιούργησαν ώστε να καταλάβουν το 1915 την εξουσία.

Η εργασία είναι χωρισμένη σε οκτώ κεφάλαια που το καθένα προσφέρει τη δική του ψηφίδα στην ανασύνθεση του αντιπολιτευτικού λόγου της εποχής που εξετάστηκε. Στο πρώτο κεφάλαιο «Το Γουδί, η ανόρθωση και η αντιπολίτευση» μελετώνται προσπάθειες της αντιπολίτευσης να οικειοποιηθεί τα αιτήματα που ευαγγελιζόταν το Γουδί και να «αποδείξει» ότι ο Ελ. Βενιζέλος απέτυχε στην ανόρθωση. Το δεύτερο κεφάλαιο «Η συσπείρωση των παλαιών κομμάτων γύρω από τον Δ. Γούναρη» παρουσιάζει την πολιτική διαδρομή των παλαιών κομμάτων, δηλαδή πως από την πολιτική απομόνωση κατάφεραν να βρουν πολιτικό διέξοδο και να επανεμφανίσουν τις θέσεις τους, τώρα πλέον διαμεσολαβημένες από το κόμμα του Δ. Γούναρη. Το τρίτο κεφάλαιο «Το γλωσσικό ζήτημα» παρουσιάζει την κριτική που δέχθηκε ο πρωθυπουργός από την ευάριθμη αντιπολίτευση για την γλώσσα, και πώς η επιμονή της αντιπολίτευσης στην κατοχύρωση της καθαρεύουσας «αλίευσε» και υποστηρικτές από το κόμμα των Φιλελευθέρων. Το τέταρτο κεφάλαιο «Το εθνικό ζήτημα» καταπιάνεται με το Κρητικό και το Ηπειρωτικό ζήτημα. Αυτά τα δύο ζητήματα απασχόλησαν την αντιπολίτευση και της έδωσαν γόνιμη αφορμή να ασκήσει κριτική στη κυβέρνηση και σταδιακά να αρθρώσει λόγο ικανό, για να τονίσει την πολιτική της παρουσία. Το πέμπτο κεφάλαιο «Ο Κωνσταντίνος ηγέτης της αντιπολίτευσης» μελετά

¹⁵ Τα παλαιά κόμματα εισήλθαν στη Βουλή μετά τις εκλογές του Μαρτίου του 1912. Στις εκλογές του Νοεμβρίου 1910 απείχαν.

πώς ο διάδοχος και μετέπειτα βασιλιάς, Κωνσταντίνος κατάφερε να εκπροσωπεί την αντιπολίτευση ως «αρχηγός» αντιβενιζελικού κόμματος. Το έκτο κεφάλαιο «Η κριτική για τους Βαλκανικούς Πολέμους» παρουσιάζει πώς η αντιπολίτευση μετά τον αρχικό ενθουσιασμό για την προσάρτηση των Νέων Χωρών, ασκεί κριτική στον Ελ. Βενιζέλο, γιατί δεν κατάφερε να ενσωματώσει στην Ελλάδα περισσότερα εδάφη. Το έβδομο κεφάλαιο «Η πορεία και η πρωθυπουργοποίηση του Δ. Γούναρη» σκιαγραφεί τις πολιτικές επιλογές του πατρινού πολιτικού, τις συναινέσεις και κυρίως τη συνεργασία του με τον βασιλιά μέχρι το 1915, όπου και τοποθετήθηκε στη θέση του πρωθυπουργού. Το τελευταίο κεφάλαιο «Ο Α' παγκόσμιος Πόλεμος και η επιλογή στρατοπέδου» περιγράφει την κριτική που άσκησε και τις επιλογές που είχε ο αντιπολιτευτικός λόγος απέναντι στην φιλοπόλεμη πολιτική του Ελ. Βενιζέλου.

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Για μια σφαιρική γνώση του αντιβενιζελικού λόγου την περίοδο 1910-1915 σκόπιμο είναι να καταγραφούν τα σπουδαιότερα ιστορικά γεγονότα της εποχής, που επηρέασαν τα πολιτικά υποκείμενα καθορίζοντας τις κινήσεις τους.

Αφετηρία κινητικότητας αποτέλεσε η ήττα της Ελλάδας στον πόλεμο με τους Τούρκους το 1897, της επιβλήθηκε Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος (ΔΟΕ) και υποχρεώθηκε να καταβάλει αποζημίωση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.¹⁶ Μετά το θάνατο του Χαρίλαου Τρικούπη (1896), το κόμμα του («Νεωτεριστικόν») ανέλαβε ο Γεώργιος Θεοτόκης που έγινε πρωθυπουργός τον Φεβρουάριο του 1899.

Στην αυγή του νέου αιώνα, τον Μάρτιο του 1900, ενισχύθηκαν σημαντικά οι αρμοδιότητες του διαδόχου Κωνσταντίνου.¹⁷ Τον Νοέμβριο του 1901 εκδηλώθηκαν αιματηρά επεισόδια, τα «Ευαγγελικά»¹⁸, έναν χρόνο αργότερα τα «Σανιδικά»¹⁹ και τον Νοέμβριο του 1902, για το γλωσσικό ζήτημα, τα «Ορεσειακά»²⁰. Αυτή την περίοδο ήταν συχνές οι αλλαγές των πρωθυπουργών αλλά σημαντικότερη ήταν η έναρξη του Μακεδονικού αγώνα (1904-1908)²¹. Το 1905 έγιναν δυο σημαντικά γεγονότα: η δολοφονία του Θ. Δηλιγιάννη²² (31/3/1905) και η Επανάσταση στο Θέρισο²³ (10/3/1905). Ύστερα από μια σύντομη κυβερνητική θητεία του Δ. Ράλλη, στην εξουσία ανέβηκε ο Γ. Θεοτόκης μέχρι τον Ιούλιο του 1909 που παραιτήθηκε εξαιτίας των αναταραχών στο Κρητικό ζήτημα. Η κυβέρνηση του Γ. Θεοτόκη απέναντι στον «σλαβικό κίνδυνο» υιοθέτησε την ιδέα της δημιουργίας ενός «αντισλαβικού άξονα», με

¹⁶ Νίκη Μαρωνίτη, «Η Εποχή του Γεωργίου Α'», ό.π., σ. 27-33.

¹⁷ Στο ίδιο σ.33.

¹⁸ Αιματηρά επεισόδια με αφορμή τη μετάφραση των Ευαγγελίων στη δημοτική γλώσσα. Νίκη Μαρωνίτη, *Πολιτική Εξουσία και εθνικό ζήτημα στην Ελλάδα 1880 -1910*, ό.π., σ. 357-369 και *Ευαγγελικά (1901)-Ορεσειακά (1903) Νεωτεριστικές πιέσεις και κοινωνικές αντιστάσεις*, (επιμ.) Ουρ. Καϊάφα Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη), Αθήνα 2005.

¹⁹ Στις εκλογές (17/11/1902) ο Γεώργιος δεν ήθελε να δώσει την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Θεόδωρο Δεληγιάννη παρ' όλο που το κόμμα του («Εθνικόν») φαινόταν να έχει την πλειοψηφία. Τότε οπαδοί του κόμματος και με τη συμβολή της ομάδας του Δ. Ράλλη προκάλεσαν βίαιες διαδηλώσεις χρησιμοποιώντας σανίδες από ανεγειρόμενες οικοδομές. Τελικά ο Γεώργιος συμφώνησε να αναλάβει πρωθυπουργός ο Θ. Δηλιγιάννης. Λίνα Λούβη, «Η ισχύς της σανίδος και η ανάκτηση της νομιμότητας», *Το Βήμα*, 2/4/2000.

²⁰ Πάλι η Αθήνα κλονίστηκε από διαδηλώσεις εξαιτίας της κίνησης του βασιλικού θεάτρου να ανεβάσει την τριλογία «Ορέστεια» μεταφρασμένη στη δημοτική γλώσσα, με συνέπεια ο Δ. Ράλλης να αντικατασταθεί από τον Γ. Θεοτόκη, ο οποίος είχε την υποστήριξη του κόμματος του Αλ. Ζαΐμη στη Βουλή. Νίκη Μαρωνίτη, *Πολιτική Εξουσία και εθνικό ζήτημα στην Ελλάδα 1880 -1910*, ό.π., σ. 440.

²¹ Βασίλης Κ. Γούναρης, «Μακεδονία 1871-1909, από τη βουλγαρική Εξαρχία στο Κίνημα των Νεοτούρκων», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 -2000*, τόμος 5^{ος}, σ. 269-283.

²² Μετά τη δολοφονία του Θ. Δηλιγιάννη ξεκίνησε η διαδικασία για να αναλάβει άλλος αρχηγός, ωστόσο υπήρξαν πολλοί υποψήφιοι (Κ. Μαυρομιχάλης, Κ. Καραπάνος, Α. Ρώμας, Δ. Ράλλης) και έντονες αποσπαστικές τάσεις. Τελικά τον Θ. Δηλιγιάννη διαδέχθηκε ο Κ. Μαυρομιχάλης. Νίκη Μαρωνίτη, «Πολιτική Εξουσία και εθνικό ζήτημα στην Ελλάδα 1880 -1910», ό.π., σ. 446-448.

²³ Από αυτήν την επανάσταση ο Ελ. Βενιζέλος άρχισε να γίνεται πολιτικά γνωστός σε Ελλάδα και εξωτερικό. Τον Μάρτιο η τριανδρία (Ελ. Βενιζέλος, Κωνσταντίνος Φούμης και Κωνσταντίνος Μάνος) ύψωσε στο Θέρισο της ορεινής Κυδωνίας την ελληνική σημαία. Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, «Κρήτη 1871-1913, το τέλος της οθωμανικής κυριαρχίας», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 -2000*, τόμος 5^{ος}, σ. 340.

μέλη την Τουρκία, την Ελλάδα και τη Ρουμανία.²⁴ Την περίοδο της θητείας του, πραγματοποιήθηκε η προσάρτηση της Βοσνίας– Ερζεγοβίνης από την Αυστρία τον Οκτώβριο του 1908 καθώς και η επανάσταση των Νεοτούρκων που δυσχέρανε τη ζωή των Ελλήνων στην Τουρκία, παρά τις αρχικές «θετικές» προθέσεις τους γρήγορα αποδείχθηκαν πλαστές.²⁵ Η Βουλγαρία μετά τη δημιουργία της αυτόνομης Βουλγαρικής Ηγεμονίας (1878) ανακήρυξε την ανεξαρτησία της από την Οθωμανική Αυτοκρατορία (1908).²⁶

Το 1906 ιδρύθηκε η «εκσυγχρονιστική» ομάδα «οι Ιάπωνες» από τον Δημήτρη Γούναρη.²⁷ Το καλοκαίρι της ίδιας χρονιάς ο πρίγκιπας Γεώργιος παραιτήθηκε από τη θέση του Υπατου Αρμοστή και αποχώρησε (12/9/1906) από την Κρήτη. Στη θέση του τοποθετήθηκε από τις Μεγάλες Δυνάμεις ο Αλέξανδρος Ζαΐμης.²⁸

Στην Ελλάδα η κυβέρνηση Γ. Θεοτόκη παρέμεινε στην εξουσία έως τις αρχές του Ιουλίου του 1909 και η νέα Κυβέρνηση του Δ. Ράλλη σύντομα παραιτήθηκε δίνοντας τη σκυτάλη στον Κ. Μαυρομιχάλη, αφού δεν μπόρεσε να «συνομιλήσει» με τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο ο οποίος, με τον συνταγματάρχη Νικόλαο Ζορμπά στην ηγεσία του, έθετε αιτήματα που στρεφόταν εναντίον των παλαιών κομμάτων και απαιτούσε την απομάκρυνση των πριγκίπων από τον στρατό. Το Κίνημα στο Γουδί (15/8/1909) επιτάχυνε τις εξελίξεις στην Ελλάδα.²⁹

Το 1910 ήταν η χρονιά της εγκατάστασης στην Ελλάδα του Ελ. Βενιζέλου. Ο βασιλιάς Γεώργιος ανταποκρίθηκε θετικά στη θέση του Βενιζέλου, για τη διεξαγωγή εκλογών για την ανάδειξη της Α' Αναθεωρητικής Βουλής. Ο Στέφανος Δραγούμης στις 18 Ιανουαρίου σχημάτισε κυβέρνηση που η θητεία της τερματίστηκε στις 6 Οκτωβρίου

²⁴ Λίνα Λούβη, «Το Εθνικό ζήτημα, "σλαβικός κίνδυνος" και ελληνική εξωτερική πολιτική», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 5^{ος}, σ. 43.

²⁵ Στο ίδιο σ. 42-44 και Έλενα Φραγκάκη-Syrett, «Το Κίνημα των Νεοτούρκων, Οι συνέπειες για τον ελληνισμό 1908 -1918», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 6^{ος}, σ. 43-50.

²⁶ Σπ. Σφέτας, «Η ανακήρυξη και η ανεξαρτητοποίηση της Βουλγαρίας 22 Σεπτεμβρίου / 4 Οκτωβρίου 1908 και ο αντίκτυπός της στην Ελλάδα», *Εγνατία* 13 (2009), Έκδοση της Επιστημονικής Επετηρίδας της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ. του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας, σ. 45 -61.

²⁷ Ο συγκεκριμένος πολιτικός σχηματισμός εμφανίστηκε το 1906 ως μια νέα ομάδα ικανή να αντιταχθεί στον παλαιοκομματισμό του παρελθόντος και να οικοδομήσει μια νέα πολιτική επιλογή για τους Έλληνες. Τα μέλη των Ιαπώνων ήταν εκτός από τον Δ. Γούναρη, ο Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης, ο Στέφανος Δραγούμης, ο Εμμανουήλ Ρέπουλης, ο Χαράλαμπος Βοζίκης και ο Απόστολος Αλεξανδρής, πολιτικά πρόσωπα που τα περισσότερα θα βάδιζαν πολιτικά μαζί με τον Γούναρη για πολλά χρόνια. Οι Ιάπωνες στη σύντομη πολιτική τους διαδρομή επεδίωξαν να κάνουν αντιπολίτευση στον Γ. Θεοτόκη, με σαφή στόχο να αναδείξουν την ανεπάρκεια του παλαιού πολιτικού κόσμου. Παρ' όλο που δόθηκε το στίγμα του Δ. Γούναρη για αναμόχλευση των δυσχερειών και επιλογή αλλαγών, η ομάδα διαλύθηκε το 1908, όταν ο Γούναρης αποδέχθηκε το Υπουργείο Οικονομίας στην κυβέρνηση του Γ. Θεοτόκη. Οι Ιάπωνες αποτέλεσαν μια ακανόνιστη πολιτική κίνηση, αφού δεν κατάφερε να μετατραπεί σε συμπαγές πολιτικό κόμμα. Αυτό το παράξενο όνομα δόθηκε στο κόμμα από τον Βλ. Γαβριηλίδη εκδότη της *Ακροπόλεως* που ήθελε να παραλληλίσει τη μαχητικότητα των ιδεών του Δ. Γούναρη με αυτή που έδειξαν οι Ιάπωνες στον πόλεμο με τους Ρώσους, το 1905.

Μια σύντομη ιδεολογική παρουσία της ομάδας των Ιαπώνων «ήταν οι αλλαγές από τα πάνω στο πολιτικό και κοινωνικό σύστημα, ικανές να διορθώσουν τις οικονομικές δυσχέρειες». Νίκη Μαρωνίτη, *Πολιτική Εξουσία και εθνικό ζήτημα στην Ελλάδα 1880 -1910*, ό.π., σ. 454-455.

²⁸ Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, «Κρήτη 1871 -1913, το τέλος της οθωμανικής κυριαρχίας», ό.π., σ. 340 - 341.

²⁹ *Το Κίνημα στο Γουδί 1909, Έξι στιγμές του Εικοστού αιώνα*, (επιμ.) Νίκη Μαρωνίτη, Αθήνα, Τα Νέα, 2010.

εξαιτίας των γεγονότων στον σιδηροδρομικό σταθμό του Κιλελέρ.³⁰ Στις 17 Μαρτίου ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος διαλύθηκε και στις εκλογές που πραγματοποιήθηκαν την 8^η Αυγούστου τα παλαιά κόμματα, με πιο ισχυρό αυτό του Γ. Θεοτόκη, κέρδισαν συνασπισμένα. Ωστόσο τα φώτα της πολιτικής «έπεσαν» στον Ελ. Βενιζέλο που εκλέχθηκε πρώτος βουλευτής στην Αττικοβοιωτία με 83% των ψήφων.³¹

Ο Ελ. Βενιζέλος ορκίστηκε πρωθυπουργός και ζήτησε να προεξοφληθεί η δυνατότητα του βασιλιά να διαλύει τη Βουλή. Υπήρξε άμεση αντίδραση από τον Γ. Θεοτόκη, τον Δ. Ράλλη και τον Κ. Μαυρομιχάλη. Τελικά ο Γεώργιος συμφώνησε με την εισήγηση του Βενιζέλου και στις 12 Οκτωβρίου διαλύθηκε η Α' Αναθεωρητική Βουλή και προκηρύχθηκαν νέες εκλογές στις 28 Νοεμβρίου για Β' Αναθεωρητική Βουλή. Τα παλαιά κόμματα απείχαν από την εκλογική διαδικασία, με αποτέλεσμα το νέο κόμμα του Ελ. Βενιζέλου, «οι Φιλελεύθεροι», να κερδίσει χωρίς ουσιαστικά αντίπαλο.³² Με αυτές τις εκλογές ξεκίνησε για τους Φιλελευθέρους το ταξίδι για την ανόρθωση. Ένας όρος που χρησιμοποιήθηκε και από του αντιβενιζελικούς.

Το 1911 ήταν η χρονιά που σηματοδοτήθηκε από την αναθεώρηση του Συντάγματος του 1864. Στην Ελλάδα κατέφθασαν γαλλικές και βρετανικές αποστολές για την αναμόρφωση του στρατού και του στόλου αντίστοιχα, με σκοπό την καλύτερη προετοιμασία της χώρας σε πιθανή έκρηξη των Βαλκανίων. Η επαναφορά του Κωνσταντίνου ως Γενικού Επιθεωρητή στο στράτευμα τον Ιούνιο του 1911³³, με απόφαση του Ελ. Βενιζέλου, θα ξεσηκώσει θύελλα διαμαρτυριών από τα μέλη του κόμματος των Φιλελευθέρων αλλά και συναινέσεων από μέλη που χαρακτηρίζονταν φιλοβασιλικοί. Το αναθεωρημένο Σύνταγμα άρχισε να ισχύει από την 1^η Ιουνίου του 1911 με πολλές καινοτομίες, και ρηξικέλευθες αλλαγές, όπως της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης γης, της δωρεάν στοιχειώδους εκπαίδευσης, της δικαστικής ανεξαρτησίας.³⁴ Μάλιστα το γλωσσικό ζήτημα που θα μας απασχολήσει στο τρίτο κεφάλαιο δίχασε τη Βουλή και ο Ελ. Βενιζέλος συναίνεσε τελικά στην καθαρεύουσα.

Το ανατολικό ζήτημα ακροβατούσε ανάμεσα σε αλληλοσυγκρουόμενα συμφέροντα. Οι Κρήτες ήθελαν να μπουν στην ελληνική Βουλή ως πληρεξούσιοι του νησιού, θεωρώντας, μονομερώς, ότι είχε επέλθει ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα,

³⁰ Θ. Μποχώτης, «Εσωτερική πολιτική 1900 -1922», *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Όψεις πολιτικής και οικονομικής ιστορίας 1900 -1940*, (επιμ.), Χρ. Χατζηιωσήφ, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2009, σ. 78-80.

³¹ Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, «Οι πολιτικές εξελίξεις, από το Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή», τόμος 6^{ος}, ό.π., σ. 11 -12.

³² Κ. Σβολόπουλος, «Η είσοδος του Ελευθερίου Βενιζέλου στην πολιτική ζωή της Ελλάδος και οι εσωτερικές εξελίξεις από το τέλος του 1909 ως το 1912», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (ΙΕΕ), τόμος ΙΔ', *Εκδοτική Αθηνών*, 1977, σ. 273 -274.

³³ Αθ. Σπανίδης, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η ναυτική άμυνα της Ελλάδος», *Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο, Πρακτικά*, Ε.Λ.Ι.Α., Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 1988, σ. 76-77.

³⁴ Ν. Τσίρος, «Το Σύνταγμα του 1864/1911», *Το νομοθετικό έργο του Ελευθερίου Βενιζέλου κατά την περίοδο 1911 -1920 στα πλαίσια της μεταρρυθμιστικής του πολιτικής και στα κοινωνικοπολιτικά δεδομένα της εποχής*, Αθήνα-Κομοτηνή, Αντ. Σάκκουλας, 1997, σ. 69-85.

πράξη που θα ναρκοθετούσε τις σχέσεις Ελλάδας – Τουρκίας, και γι' αυτό εμποδιζόταν με κάθε τρόπο από τον Ελ. Βενιζέλο.³⁵

Το ανορθωτικό έργο του Ελ. Βενιζέλου παρ' όλες τις «εκρήξεις» στην εξωτερική πολιτική προχωρούσε απρόσκοπτα. Έτσι, η απόφασή του να διαλύσει τη Βουλή και να αναγγείλει εκλογές για τις 11 Μαρτίου του 1912, ξάφνιασε τους παλαιοκομματικούς. Στις εκλογές οι Φιλελεύθεροι αναμετρήθηκαν αυτή τη φορά με τα παλαιά κόμματα, τα οποία μπήκαν στη Βουλή με μικρή δύναμη. Ο αστικός εκσυγχρονισμός του Ελ. Βενιζέλου έλαβε ψήφο εμπιστοσύνης από τον ελληνικό λαό ωστόσο στην εξωτερική πολιτική ξεκίνησαν τα πρώτα προβλήματα.

Η Ιταλία, μετά τη νίκη της στον ιταλοτουρκικό πόλεμο (1911-1912), καταλαμβάνει τον Μάιο του 1912 μέρος των Δωδεκανήσων, ενέργεια που οι ντόπιοι εξέλαβαν ως απελευθερωτική από τον τουρκικό ζυγό.³⁶ Η ήττα των Τούρκων στον πόλεμο επέφερε ρήγμα στην τουρκική αυτοκρατορία, με αποτέλεσμα τα βαλκανικά κράτη να επιδιώκουν εδαφικά οφέλη και να εμφανίζουν τάσεις συνεργασίας έναντι του μεγάλου εχθρού. Ο Ελ. Βενιζέλος αντιλήφθηκε ότι μπορούσε να εκμεταλλευτεί ως διπλωματικό «εργαλείο» τη Βουλγαρία προσκομίζοντας κέρδη. Σ' αυτό το πλαίσιο, την 16^η Μαΐου υπογράφηκε η Ελληνοβουλγαρική Συνθήκη στην οποία δε γινόταν λόγος για διανομή εδαφών³⁷ σε περίπτωση επιτυχημένου πολέμου εναντίον της Τουρκίας.³⁸ Ανάλογες συμφωνίες έγιναν τους επόμενους μήνες³⁹ και μεταξύ των άλλων βαλκανικών κρατών. Παράλληλα οι Κρήτες βουλευτές επιδίωξαν για άλλη μια φορά να μπουν στην ελληνική Βουλή με το ίδιο όμως αποτέλεσμα. Η κυβέρνηση του Ελ. Βενιζέλου τους απώθησε και έκλεισε το κοινοβούλιο. Όταν οι πύλες ξανάνοιξαν, την 1^η Οκτωβρίου, οι βουλευτές της Μεγαλονήσου είχαν πια γίνει δεκτοί.⁴⁰

Για την ελληνική κυβέρνηση οι μήνες που προηγήθηκαν εμπεριείχαν μαζί με την εσωτερική ανασυγκρότηση της χώρας και προετοιμασία για πόλεμο. Οι ενέργειες του Ελ. Βενιζέλου από το 1910 και εξής εμφάνισαν, όπως εύστοχα αναφέρει ο Γ. Μαυρογορδάτος, «αστικό εθνισμό και αστικό εκσυγχρονισμό»,⁴¹ ως αφετηρία για πολεμική προετοιμασία. Έναν πόλεμο με τον οποίο, κατά τον Ελ. Βενιζέλο, θα μπορούσε η Ελλάδα να καταφέρει να πραγματοποιήσει τη Μεγάλη Ιδέα. Για την αντιπολίτευση η Μεγάλη Ιδέα στηριζόταν «στην ασφάλεια των παραδοσιακών επιλογών της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής», ενώ για τον Βενιζέλο μεταφραζόταν σε «χειρισμούς» ριψοκίνδυνους και σε ευμετάβλητους παράγοντες, όπως οι διαθέσεις

³⁵ Ελένη Γαρδίκ-Κατσιαδάκη, «Ο Βενιζελισμός της Ανόρθωσης, γ) η εξωτερική πολιτική του Βενιζέλου, 1910 -1912, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, σ. 97-98.

³⁶ Ι. Κολιόπουλος, «Διπλωματικές εξελίξεις από το 1909 ως το 1912», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, (ΙΕΕ), τόμος ΙΔ', σ. 282-283.

³⁷ Λίνα Λούβη, «Τα διλήμματα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής», *Το Κίνημα στο Γουδί 1909*, Έξι στιγμές του Εικοστού αιώνα, (επιμ.) Νίκη Μαρωνίτη, *Τα Νέα*, Αθήνα 2010, σ. 132.

³⁸ Αξίζει να σημειωθεί ότι ήδη είχε υπογραφεί Σερβοβουλγαρική αμυντική Συνθήκη, 29/ Φεβρουαρίου /13 Μαρτίου του 1912. Κ. Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1900 -1945*, α' τόμος, Αθήνα, Εστία, 1992, σ. 69-74.

³⁹ Πραγματοποιήθηκε συμφωνία μεταξύ Βουλγαρίας-Μαυροβουνίου (αρχές Ιουνίου 1912), με τη Συνθήκη να υπογράφεται τέλη Σεπτεμβρίου), συμφωνία μεταξύ Βουλγαρίας-Σερβίας (αρχές Οκτωβρίου). Λίνα Λούβη, «Τα διλήμματα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής», *Το Κίνημα στο Γουδί 1909*, ό.π., σ. 133.

⁴⁰ Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, «Οι πολιτικές εξελίξεις, από το Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή», τόμος 6^{ος}, ό.π., σ. 16.

⁴¹ Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, «Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός», ό.π., σ. 10.

της Βουλγαρίας.⁴² Ωστόσο αυτή η υπερβολική τόλμη του κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων, στη συνέχεια μετατράπηκε σε ρεαλιστική και έλλογη πολιτική επιλογή, έως και συντηρητική, για τις δυνατότητες εκπλήρωσης της Μεγάλης Ιδέας.⁴³

Η Ελλάδα κήρυξε τον πόλεμο στην Τουρκία στις 5 Οκτωβρίου του 1912 και ξεκίνησε μια πολεμική διαδρομή με απελευθερώσεις περιοχών που βρίσκονταν υπό τουρκική κατοχή. Ο πρώτος Βαλκανικός Πόλεμος ήταν η σύμπραξη Ελλάδας, Βουλγαρίας, Σερβίας και Μαυροβουνίου απέναντι στους Τούρκους με απώστες τις Μεγάλες Δυνάμεις, δηλαδή μια καθαρά βαλκανική «δουλειά».

Για την Ελλάδα εκτός από τις πολεμικές επιτυχίες μεσολάβησε και η δολοφονία του Γεωργίου Α' και η άνοδος του Κωνσταντίνου στον θρόνο⁴⁴, με αποτέλεσμα ο Ελ. Βενιζέλος να μη συζητά με τον διάδοχο πλέον, αλλά με τον βασιλιά. Ο Κωνσταντίνος κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων μεγέθυνε τη φήμη του πλησιάζοντας τον «μεσσιανισμό». Ο πόλεμος έπεται από πολλές διακυμάνσεις και χωρίς να έχει ακόμα λήξει «έφτασε» στο Λονδίνο για τις διαπραγματεύσεις, με παρούσες πλέον τις Μεγάλες Δυνάμεις και σκοπό την επικράτηση της ειρήνης στον βαλκανικό χώρο.

Στην αγγλική πρωτεύουσα συζητούνταν για πολλούς μήνες η διανομή περιοχών, με τις Μεγάλες Δυνάμεις έμμεσα να επιδιώκουν να εκπληρώσουν τα δικά τους συμφέροντα εις βάρος των άλλων, με συνέπεια η διανομή εδαφών να αφήσει εκκρεμότητες που ευνόησαν το συγκρουσιακό κλίμα. Για παράδειγμα για την Ελλάδα μετέωρα βρέθηκαν τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου και το θέμα της Β. Ηπείρου. Τελικά η Συνθήκη υπεγράφη 17/30 Μαΐου 1913.⁴⁵ Με αυτήν η Τουρκία εκχώρησε στις Μεγάλες Δυνάμεις τα εδάφη της δυτικά του Αίνου – Μηδείας, την Κρήτη, τις περιοχές στα σύνορα της Αλβανίας και το θέμα των νησιών του Αιγαίου θα καθοριζόταν πλέον από τις Δυνάμεις.⁴⁶

Ενώ ο «προβολέας» του πολιτικού ενδιαφέροντος βρισκόταν στο Λονδίνο, οι διπλωματικές κινήσεις στα Βαλκάνια συνεχίζονταν με γοργούς ρυθμούς. Πρώτα υπεγράφη η Ελληνοσερβική Συνθήκη. Ενώ τα όπλα δεν είχαν ακόμα σιγήσει, η Βουλγαρία αρνιόταν κάθε συζήτηση για μείωση της έκτασης των εδαφών που θεωρούσε πως της ανήκαν. Έτσι, οι εκπρόσωποι των κυβερνήσεων της Σερβίας και της Ελλάδας αναγκάστηκαν να υπογράψουν στη Θεσσαλονίκη την Ελληνοσερβική Συμμαχία στις 19 Μαΐου /1 Ιουνίου 1913, συνθήκη φιλίας και αμυντικής συμμαχίας, δηλαδή αμοιβαία εγγύηση των εδαφικών κτήσεων και δέσμευση για στρατιωτική

⁴² Μαριάννα Δ. Χριστοπούλου, «Ο ονειροπόλος πραγματοποιός: Ελευθέριος Βενιζέλος και η Μεγάλη Ιδέα, 1909 -1920», στο *Ελευθέριος Βενιζέλος, η διαμόρφωση της πολιτικής σκέψης του, ιδεολογικές αφηγήσεις και επιρροές*, (επιμ.) Νικόλαος Εμμ. Παπαδάκης, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών Ελευθέριος Βενιζέλος, Αθήνα 2014, σ. 259.

⁴³ Ο Ελ. Βενιζέλος ήταν οπαδός του μεγαλοϊδεατικού οράματος, αλλά μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους, κινήθηκε περισσότερο με βάση τη διατήρηση της εθνικής σπονδυλικής στήλης, αφού δε δίστασε τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο μετρώντας τις πολιτικές και διεθνείς εξελίξεις να μη συμπεριλάβει στον ελληνικό κορμό τη Β. Ήπειρο, τη Θράκη, την Καβάλα προσδοκώντας άλλα εδαφικά κέρδη σε άλλες περιοχές σταθμίζοντας με αυτόν τον τρόπο τις εξελίξεις.

⁴⁴ Ο Γεώργιος Α' δολοφονήθηκε στις 5 Μαρτίου 1913 και ο Κωνσταντίνος ορκίστηκε βασιλιάς στις 8 του ίδιου μήνα. Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, «Οι πολιτικές εξελίξεις, από το Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή», τόμος 6^{ος}, ό.π., σ. 16.

⁴⁵ Λίνα Λούβη, «Τα διλήμματα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής», ό.π., σ. 137-139.

⁴⁶ Κ. Σβολόπουλος, «Η Συνθήκη του Λονδίνου», στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (ΙΕΕ), τόμος ΙΔ', σ. 330-334.

βοήθεια σε περίπτωση αναίτιας επίθεσης εναντίον του ενός. Η Ελλάδα θα βοηθούσε τη Σερβία στις εισαγωγές και εξαγωγές της, με πέρασμα τη Θεσσαλονίκη, και στον καθορισμό των εδαφών που θα δίνονταν από την Τουρκία.⁴⁷

Κι ενώ η Ελλάδα προσέγγιζε τη Σερβία, η Βουλγαρία επιτέθηκε εναντίον σερβικών και ελληνικών θέσεων στη Μακεδονία⁴⁸. Ενέργειες προανάκρουσμα του δεύτερου Βαλκανικού Πολέμου, ενός πολέμου σύντομου αλλά πολύ αιματηρού, που έφερε την ήττα της Βουλγαρίας και την ανακατανομή της Μακεδονίας, η οποία θα «μοιραστεί» με τη συνθήκη του Βουκουρεστίου.⁴⁹ Αξίζει να αναφερθεί ότι ο ελληνικός στρατός κατέλαβε στις 26 Ιουνίου την Καβάλα⁵⁰, πόλη που τελικά δόθηκε στην Ελλάδα με την παραπάνω συνθήκη, αλλά υπήρξε το μήλο της έριδος για τους βενιζελικούς και τους αντιβενιζελικούς τα επόμενα χρόνια.

Μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους η Ελλάδα είδε την πραγματοποίηση της Μεγάλης Ιδέας, αφού προσάρτησε τις λεγόμενες Νέες Χώρες (Μακεδονία, Ήπειρο, Κρήτη, Χίο, Λέσβο, Λήμνο, Σάμο, Ικαρία...⁵¹). Ωστόσο οι εκκρεμότητες που υπήρχαν (Β. Ήπειρος και νησιά ανατολικού Αιγαίου) πυροδότησαν μια σειρά από άλλες συμφωνίες. Υπεγράφη το Πρωτόκολλο της Φλωρεντίας στις 4/17 Δεκεμβρίου 1913, στο οποίο ορίστηκαν τα σύνορα του νέου αλβανικού κράτους, ενέργεια που κατοχυρώθηκε από τις Δυνάμεις (Αγγλία, Γαλλία, Ρωσία, Γερμανία, Ιταλία, Αυστροουγγαρία) και η Ελλάδα έδωσε τη Β. Ήπειρο στην Αλβανία.⁵² Το Ηπειρωτικό όμως δε λύθηκε, αλλά διατηρήθηκε σε εκκρεμότητα με πολλές πολιτικές και διπλωματικές επεκτάσεις.

Στην ανατολή του νέου χρόνου, οι Τούρκοι άρχισαν σταδιακά να εμφανίζουν μια πολιτική ιδιαίτερα επιθετική-εθνικιστική προς τους ελληνικούς πληθυσμούς που ζούσαν στην ανατολική Θράκη και στα δυτικά παράλια της Μ. Ασίας, προωθώντας για

⁴⁷ Κ. Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1900 -1945, ο.π.*, σ. 88-94.

⁴⁸ Επίθεση εναντίον σερβικών θέσεων στη Γευγελή και εναντίον ελληνικών θέσεων στις Ελευθερές και το Τσάγεζι. Τ. Σακελλαρόπουλος, «Χρονολόγιο, Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912 -1913, προέλαση ελληνικού στρατού, καταλήψεις πόλεων, νήσων», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 6^{ος}, σ. 15.

⁴⁹ Ο δεύτερος Βαλκανικός Πόλεμος ξεκίνησε στις 16 Ιουνίου 1913, ο εχθρός ήταν η Βουλγαρία, ενώ από την άλλη πλευρά βρισκόταν η Ελλάδα, η Σερβία, το Μαυροβούνιο και αργότερα η Ρουμανία και η Τουρκία. Η βία και οι βαρβαρότητες ήταν τα κύρια χαρακτηριστικά αυτού του σύντομου πολέμου. Με τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου 28 Ιουνίου/10 Αυγούστου 1913 καθορίστηκαν τα σύνορα της Ελλάδας, της Σερβίας, του Μαυροβουνίου με τη Βουλγαρία. «Με τα σύνορα της Ελλάδας να επεκτείνονται ως το Νέστο και το όρος Μπέλες, ενώ τα βόρεια σύνορά της διέρχονταν ανάμεσα από το Μοναστήρι και τη Φλώρινα καταλήγοντας στη Δοϊράνη, τα σύνορα της Ελλάδας με την Αλβανία καθορίστηκαν αργότερα, με το πρωτόκολλο της Φλωρεντίας, με τη Β. Ήπειρο να παραχωρείται στην Αλβανία, ενώ τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου, (εκτός από την Ίμβρο, την Τένεδο και το Καστελόριζο) επιδικάζονται στην Ελλάδα, αρκεί να εκκενωθεί από τον ελληνικό στρατό η Β. Ήπειρος». Λίνα Λούβη, «Τα διλήμματα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής», *ό.π.*, σ. 141 -143. Τα σύνορα της Ελλάδας με τη Σερβία είχαν καθοριστεί λίγες ημέρες νωρίτερα (3 Αυγούστου) με το πρωτόκολλο Βενιζέλου - Πάσιτς. Ηλ. Δημητρακόπουλος, *Τα χερσαία σύνορα της Ελλάδας*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, (ΑΠΘ), 1986, σ. 173-175.

⁵⁰ Τάσος Σακελλαρόπουλος, «Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912 -1913, Χρονολόγιο», τόμος 6^{ος}, *ό.π.*, σ. 15.

⁵¹ Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, «Οι πολιτικές εξελίξεις, από το Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή», τόμος 6^{ος}, *ό.π.*, σ. 16. Ωστόσο πρέπει να υπογραμμιστεί ότι τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου ακόμα βρίσκονταν σε εκκρεμότητα, γιατί η τύχη τους συνδέθηκε με τις διαθέσεις των Δυνάμεων σχετικά με το Βορειοηπειρωτικό.

⁵² Γ. Λεονταρίτης, «Η Διεθνής θέση της Ελλάδος στις παραμονές του Πρώτου Παγκοσμίου πολέμου», στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (ΙΕΕ), τόμος ΙΕ', σ. 13.

εγκατάσταση σε αυτές τις περιοχές μουσουλμάνους της Σερβίας και της Βουλγαρίας.⁵³ Ενέργειες που συνεχίστηκαν όλο το πρώτο εξάμηνο του 1914 με κύρια χαρακτηριστικά την εφαρμογή του τρίπτυχου από τους Τούρκους, εκσυγχρονισμός-ισλαμισμός-τουρκισμός, όπως αναφέρει η Σ. Αναγνωστοπούλου.⁵⁴

Κι ενώ ανατολικά οι ελληνικοί πληθυσμοί βίωναν τη βία των Νεοτούρκων δυτικά, στην Ήπειρο, τα γεγονότα ήταν εξίσου σημαντικά. Ο ελληνικός στρατός απομακρύνθηκε από τη Β. Ήπειρο, αφού έτσι αξίωσαν οι Δυνάμεις. Εντούτοις ο Γεώργιος Χρηστάκης Ζωγράφος είχε άλλη γνώμη κηρύσσοντας την αυτονομία της περιοχής και αναλαμβάνοντας ο ίδιος επικεφαλής της Προσωρινής Κυβέρνησης της Βορείου Ηπείρου. Οι Δυνάμεις βλέποντας τη δυναμική του αυτονομιστικού κινήματος αποφάσισαν από κοινού με εκπροσώπους των επαναστατών να υπογράψουν στην Κέρκυρα στις 17 Μαΐου του 1914 το ομώνυμο πρωτόκολλο με το οποίο παραχωρήθηκε αυτονομία στους Έλληνες που κατοικούσαν στη Β. Ήπειρο, αλλά μέσα στο «πλαίσιο λειτουργίας» της Αλβανίας.⁵⁵ Όμως αυτή η συμφωνία βρέθηκε από την αρχή σε κατάσταση «ακροβατικής ασφάλειας», αφού ο πόλεμος που σε λίγους μήνες ξέσπασε ανακάτεψε εκ νέου την εδαφική τράπουλα.

Το καλοκαίρι (Ιούλιος) του 1914 ξέσπασε ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος και η Ελλάδα βρέθηκε μωδιασμένη απέναντι στο «μεγάλο» γεγονός. Η μια χώρα κήρυττε τον πόλεμο στην άλλη και η Ελλάδα χωρίστηκε σε δυο στρατόπεδα. Ο Ελ. Βενιζέλος ήθελε την Ελλάδα στο άρμα της Αντάντ, ενώ ο βασιλιάς και οι αντιβενιζελικοί να παραμείνει ουδέτερη, ενώ ο Κωνσταντίνος φλέρταρε με τη Γερμανία.

Οστόσο στη διάρκεια του πολέμου πολλές χώρες συνασπίστηκαν με τη μία ή την άλλη δύναμη (για παράδειγμα η Τουρκία τον Οκτώβριο του 1914 και η Βουλγαρία τον Σεπτέμβριο του 1915 με τις Κεντρικές Δυνάμεις ενώ η Ιταλία τον Απρίλιο του 1915 με την Αντάντ). Ακριβώς αυτό σχεδίαζε ο Ελ. Βενιζέλος, να εκμεταλλευτεί και να οδηγήσει την Ελλάδα στον πόλεμο τη σωστή πολιτική στιγμή στο πλευρό της Αντάντ. Αυτό όμως τον έφερε σε αντιπαράθεση και τελικά σε ρήξη με τον βασιλιά Κωνσταντίνο.⁵⁶ Ο βασιλιάς ήταν φιλογερμανός και ήθελε τη σύμπραξη της Ελλάδας με τη Γερμανία ωστόσο κάτι τέτοιο δεν ήταν εφικτό να πραγματοποιηθεί, διότι τη συγκεκριμένη στιγμή η Γερμανία δεν μπορούσε να συμμαχήσει και κυρίως να ανεφοδιάζει την Ελλάδα⁵⁷ (αφού ήδη υπήρχε ναυτικός αποκλεισμός της από την Αντάντ), γι' αυτό επέμενε σθεναρά στην ουδετερότητα, πολλώ δε μάλλον που η συγκεκριμένη τακτική παρουσιαζόταν ως η μόνη φιλειρηνική.

Μάλιστα τον Ιανουάριο του 1915 η Αγγλία «καλεί» την Ελλάδα να συμμετάσχει στον πόλεμο με την Αντάντ κάνοντας λόγο για πιθανές μελλοντικές παραχωρήσεις σε

⁵³ Ν. Ανδριώτης, «Η πρώτη προσφυγιά, ελληνικές μετακινήσεις 1906 -1922», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 6^{ος}, σ. 96 -98.

⁵⁴ Σία Αναγνωστοπούλου, «Μικρασιατικός Ελληνισμός, από το Σύνταγμα των Νεοτούρκων στην καταστροφή», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 6^{ος}, ό.π., σ. 54.

⁵⁵ Γ. Λεονταρίτης, «Η Διεθνής θέση της Ελλάδος στις παραμονές του Πρώτου Παγκοσμίου πολέμου», τόμος ΙΕ', ό.π., σ. 14.

⁵⁶ Ο Κωνσταντίνος είχε σπουδάσει στη Γερμανία, είχε επηρεαστεί από τη γερμανική κουλτούρα, θαύμαζε τον γερμανικό милитарισμό, ενώ είχε παντρευτεί την αδελφή του Κάιζερ, τη Σοφία.

⁵⁷ Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, «Ο Εθνικός Διχασμός, β) η σύγκρουση Βενιζέλου Κωνσταντίνου», *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, σ. 150 -151.

περιοχές της Μικράς Ασίας⁵⁸, πρόταση ιδιαίτερα ελκυστική για το όραμα του Ελ. Βενιζέλου αλλά αόριστη, και αυτή η αοριστία χρησιμοποιήθηκε ιδιαίτερα από τους αντιβενιζελικούς ως μέσο για τη στήριξη της πολιτικής τους.

Ο Ελ. Βενιζέλος τον Ιανουάριο του 1915 είχε καταφέρει να πείσει τον βασιλιά να εισέλθει η Ελλάδα στον πόλεμο, αφού η Αγγλία υπό την ομπρέλα της Αντάντ είχε προτείνει στην Ελλάδα σημαντικά ανταλλάγματα στη Μικρά Ασία, αν συνέδραμε τη Σερβία. Ο Ελ. Βενιζέλος μάλιστα φοβόταν ότι σε περίπτωση που η Σερβία ηττούνταν επόμενο βήμα θα ήταν η εισβολή της Βουλγαρίας στην Ελλάδα.⁵⁹ Μάλιστα ο πρωθυπουργός ήταν διατεθειμένος να «δεχτεί» σερβικές παραχωρήσεις στη Βουλγαρία καθώς και ελληνικές, όπως την εκχώρηση της Καβάλας, για την κατάκτηση μέρους της Μικράς Ασίας. Ο Ελ. Βενιζέλος ανακοίνωσε τις προτάσεις στον βασιλιά, όμως ο Κωνσταντίνος, ενώ αρχικά είχε συμφωνήσει, όπως προαναφέρθηκε, κατόπιν συνεννόησης με το Γενικό Επιτελείο και κυρίως με τον Ιωάννη Μεταξά⁶⁰ διαφώνησε αφού ενστερνίστηκε την επιχειρηματολογία του τελευταίου,⁶¹ ο οποίος ανέπτυξε μια έλλογη επιχειρηματολογία για την επιμονή του στην ουδετερότητα.⁶² Παράλληλα ο Ι. Μεταξάς και το περιβάλλον του βασιλιά, όπως η βασίλισσα Σοφία, είχαν μυστικές συζητήσεις με τον Κάιζερ της Γερμανίας και τον ενημέρωναν για τις κινήσεις του Ελ. Βενιζέλου δίνοντάς του απόρρητα έγγραφα. Ο βασιλιάς προσπαθούσε να εξασφαλίσει εγγυήσεις από τη Γερμανία.⁶³ Ο Βενιζέλος προσπάθησε να τους μεταπείσει αλλά η απόφαση του βασιλιά ήταν τελεσίδικη ενώ και οι σύμμαχοι αμφιταλαντεύονταν για τη στρατηγική που θα ακολουθούσαν στα Βαλκάνια, γιατί μπορεί να υπήρχε συμμαχία αλλά η κάθε μια χώρα βολιδοσκοπούσε με οξυδέρκεια κάτι καλύτερο για την ίδια.

Σε αυτό ακριβώς το χρονικό σημείο ο Ελ. Βενιζέλος έγραψε τη μία από τις τρεις επιστολές προς τον βασιλιά, γνωστές ως υπομνήματα, που περιείχαν τις εκτιμήσεις του για την κατάσταση, τις θέσεις του, όπως διαμορφωνόνταν απέναντι στην επιχειρηματολογία του Ι. Μεταξά, τις διπλωματικές προτάσεις του Υπουργού Εξωτερικών της Αγγλίας, Ε. Γκρέυ⁶⁴, και τις προτροπές του για την εξωτερική πολιτική που έπρεπε να ακολουθήσει η Ελλάδα.

⁵⁸ Γ. Λεονταρίτης, «Η Διεθνής θέση της Ελλάδος στις παραμονές του Πρώτου Παγκοσμίου πολέμου», τόμος ΙΕ', ό.π., σ. 20.

⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 20.

⁶⁰ Ο Ι. Μεταξάς είχε λάβει τη θέση του Β. Δούσμανη, ο οποίος είχε απομακρυνθεί για θέματα ανυπακοής και απολυταρχίας στην αρχηγία του Γενικού Επιτελείου.

⁶¹ Ο Κωνσταντίνος συμφωνούσε και με τον Γεώργιο Στρέιτ, άτομο εμπιστοσύνης του Βασιλιά, που, αν και ήταν εξωκοινοβουλευτικός, ανέλαβε το υπουργείο Εξωτερικών πριν από τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο και είχε ως πολιτική επιλογή την ουδετερότητα.

⁶² Ο Ι. Μεταξάς πίστευε στην ουδετερότητα για τους παρακάτω λόγους: α) η γεωγραφική «δόμηση» της Μικράς Ασίας καθώς και ο μεγάλος πληθυσμός Μουσουλμάνων θα δημιουργούσε προβλήματα β) μια τέτοια στρατιωτική εξόρμηση θα απαιτούσε πολλά έξοδα και παράλληλα θα εξέθετε τη Μακεδονία στους Βουλγάρους, αφού μεγάλο μέρος του στρατού θα κατευθυνόταν στην Ασία, γ) διαφωνούσε με την εκχώρηση της Καβάλας και τέλος δ) όλα τα παραπάνω προϋπέθεταν τον κατακερματισμό της Τουρκίας και αμφέβαλλε, αν οι σύμμαχοι μπορούσαν να συμφωνήσουν. Γ. Λεονταρίτης, «Η Διεθνής θέση της Ελλάδος στις παραμονές του Πρώτου Παγκοσμίου πολέμου», τόμος ΙΕ', ό.π., σ. 20-21.

⁶³ Gunnar Herring, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1836*, τόμος 2^{ος}, ό.π., σ. 863 -864.

⁶⁴ Ο Σερ Edward Gray (1862 -1933) ήταν υπουργός Εξωτερικών της Αγγλίας.

Τα γεγονότα προς τη ρήξη πολλαπλασιάστηκαν τον Φεβρουάριο του 1915, όταν οι Αγγλογάλλοι θέλησαν να καταλάβουν τα Δαρδανέλια με στόχο, αφ' ενός την Κωνσταντινούπολη και αφ' ετέρου να προμηθεύσουν με όπλα τους Ρώσους. Αυτό σήμαινε ότι όφειλαν να ελέγξουν τα Στενά και να βγουν στη Μαύρη θάλασσα.⁶⁵ Ο Ελ. Βενιζέλος ζυγίζοντας τα γεγονότα θεώρησε καλό να στείλει η Ελλάδα εκστρατευτικό σώμα στη Θράκη (που βρισκόταν υπό κατοχή, η Δυτική από τους Βουλγάρους, η Ανατολική από τους Τούρκους) σε βοήθεια των συμμάχων. Ο βασιλιάς, όταν ενημερώθηκε για τα σχέδια του Ελ. Βενιζέλου και κυρίως για την προοπτική ο ίδιος να τεθεί επικεφαλής στην Κωνσταντινούπολη συμφώνησε, ωστόσο ο Ι. Μεταξάς διαφωνώντας εκβίασε ουσιαστικά την αλλαγή της απόφασης του βασιλιά με την παραίτηση του⁶⁶ θεωρώντας την επιχείρηση ικανή να τροφοδοτήσει εκ νέου τον επεκτατισμό της Βουλγαρίας.⁶⁷ Ο πρωθυπουργός βλέποντας το αδιέξοδο θέλησε να κάνει μια κατευναστική κίνηση καλώντας σε Συμβούλιο τους πρώην πρωθυπουργούς.⁶⁸ Όμως ο Κωνσταντίνος παρέμεινε σταθερός στη θέση του για ουδετερότητα. Μάλιστα ο Ελ. Βενιζέλος είχε να αντιμετωπίσει και τα «παιχνίδια» των συμμάχων για τα συμφέροντα τους, δηλαδή οι εξελίξεις για τον Ελ. Βενιζέλο στην παρούσα χρονική στιγμή ήταν περισσότερο συγκεχυμένες. Για παράδειγμα, η Ρωσία δεν ήθελε να συμμετάσχουν οι Έλληνες στην επιχείρηση στα Δαρδανέλια, ενώ δεν είχε αντίρρηση για τη μεταβίβαση της Σμύρνης στην Ελλάδα.⁶⁹ Τελικά η Αντάντ έχασε στα Δαρδανέλια και υποχρεώθηκε σε υποχώρηση.

Αυτή η ζοφερή κατάσταση οδήγησε τον Έλληνα πρωθυπουργό σε παραίτηση (21 Φεβρουαρίου) και ο Κωνσταντίνος, μετά από διερευνητικές κινήσεις⁷⁰, τον αντικατέστησε με αυτόν που μπορούσε να ελέγχει περισσότερο, τον Δ. Γούναρη,⁷¹ θεωρώντας ότι, επειδή δεν είχε κοινοβουλευτικό κόμμα, δε θα καθοδηγούνταν από κοινοβουλευτική στήριξη.⁷² Πολύ γρήγορα ο πρώην «Ιάπωνας» κατάφερε να συγκεντρώσει όλους αυτούς που διαφωνούσαν με την πολιτική του Βενιζέλου και

⁶⁵ S. Berstein, P. Milza, *Ιστορία της Ευρώπης, η ευρωπαϊκή συμφωνία και η Ευρώπη των Εθνών, 1815 -1919*, τόμος 2^{ος}, (μτφ) Αν. Δημητρακόπουλος, Αλεξάνδρεια, 1997, σ. 270.

⁶⁶ Από την εποχή των Βαλκανικών πολέμων το Γενικό Επιτελείο είχε σχεδόν ισότιμη θέση με την κυβέρνηση και άμεση πρόσβαση στον βασιλιά. Με την παραίτηση του Ι. Μεταξά επανήλθε ο Β. Δούσμανης. Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, «Ο Εθνικός Διχασμός, β) η σύγκρουση Βενιζέλου Κωνσταντίνου», *ό.π.*, σ. 153.

⁶⁷ Αυτό σχετιζόταν με τη θέληση της Βουλγαρίας να δημιουργήσει τη «Μεγάλη Βουλγαρία» που προέκυψε με τη συνθήκη του Αγίου Στεφάνου (Φεβρουάριος 1878) μετά την ήττα της οθωμανικής αυτοκρατορίας στον ρωσοτουρκικό πόλεμο. Η Συνθήκη περιελάμβανε περιοχές με ελληνικούς πληθυσμούς, ωστόσο δεν εφαρμόστηκε, γιατί υπήρξαν διαμαρτυρίες από την Αγγλία και τη Γερμανία. Έτσι περιορίστηκαν τα σύνορα της με το Συνέδριο του Βερολίνου (Ιούνιος 1878), αφού αναθεωρήθηκε η Συνθήκη. Ακριβώς αυτή την πολιτική φοβόταν ο Ι. Μεταξάς ότι θα εφαρμόσουν οι Βούλγαροι.

⁶⁸ Ο Ελ. Βενιζέλος κάλεσε όλους τους πρώην πρωθυπουργούς με επικεφαλής τον βασιλιά. Τελικά πραγματοποιήθηκαν δυο Συμβούλια Στέμματος, με κοινό παρονομαστή την αποδοχή της πολιτικής του Ελ. Βενιζέλου και την προτροπή προς τον βασιλιά να την ενστερνιστεί κι αυτός, εκτός από τον Γ. Θεοτόκη, ο οποίος ήδη από τις θητείες του ως πρωθυπουργός είχε δείξει τον φιλογερμανισμό του. Ωστόσο σε επόμενο συμβούλιο στέμματος υποστήριξε κι αυτός τον Ελ. Βενιζέλο.

⁶⁹ Γ. Λεονταρίτης, «Η Διεθνής θέση της Ελλάδος στις παραμονές του Πρώτου Παγκοσμίου πολέμου», τόμος ΙΕ', *ό.π.*, σ. 22.

⁷⁰ Οι διερευνητικές «ματιές» αφορούσαν τους Αλέξανδρο Ζαΐμη και Στέφανο Σκουλούδη.

⁷¹ Ο Δ. Γούναρης αργότερα ίδρυσε το κόμμα των Εθνικοφρόνων, τον Ιανουάριο του 1915.

⁷² Gunnar Herring, *ό.π.*, σ. 865.

ονομάστηκαν αντιβενιζελικοί, όλοι με τον προσανατολισμό της ουδετερότητας. Ωστόσο η κυβέρνηση θέλοντας να φανεί διαλλακτική με τους συμμάχους προέβαλε στην Αντάντ, με διαμεσολαβητή τον Γ. Ζωγράφο, νέες προτάσεις,⁷³ διαφορετικές από αυτές του Ελ. Βενιζέλου, όμως διστακτικές, αφού δεν προωθούσαν ξεκάθαρες συνομιλίες μαζί της.

Οι αντιπροτάσεις δεν έγιναν δεκτές από την Αντάντ, διότι ήθελε τον Ελ. Βενιζέλο στην εξουσία και αντιμετώπιζε καχύποπτα κάθε κίνηση της νέας εξουσίας και το σημαντικότερο, δεν μπορούσαν να της υποσχεθούν εδαφική ακεραιότητα ειδικά στη συγκεκριμένη καμπή του πολέμου. Με τις εκκλήσεις εκατέρωθεν για συμμαχίες, όλα βρίσκονταν σε μια «ρευστή ισορροπία». Μάλιστα η Αντάντ αποδέχτηκε την κυριαρχία της Ιταλίας⁷⁴ στην Αλβανία καθώς και την προσάρτηση αλύτρωτων των περιοχών Τρεντίνο και Τεργέστη⁷⁵ δίνοντας στην Ιταλία παράλληλα και μια ζώνη επιρροής στη Μ. Ασία καθώς και άλλες υποσχέσεις.

Την ίδια περίοδο η Αντάντ βολιδοσκοπούσε τον προσεταιρισμό της Βουλγαρίας προσφέροντάς της μέρος της ανατολικής Θράκης, μέρος της σερβικής Μακεδονίας, δίνοντας της μάλιστα «λάφυρο» την Καβάλα. Γεγονός που έγινε το κόκκινο πανί για τους αντιβενιζελικούς.

Σε όλη αυτή την περίοδο επικρατούσε το δίπολο ειρήνη και πόλεμος. Οι προτάσεις της Αντάντ προς τη Βουλγαρία χρησιμοποιήθηκαν ως στοιχεία από την αντιβενιζελική πολιτική εναντίον της Αντάντ. Παράλληλα ο Κωνσταντίνος συνομιλούσε με τις Κεντρικές Δυνάμεις ζητώντας τους εγγυήσεις για εδαφική ακεραιότητα της Ελλάδας. Μάλιστα οι Κεντρικές Δυνάμεις ήθελαν την ουδετερότητα της Ελλάδας, για να μη δημιουργηθεί πρόβλημα στη Βουλγαρία σε περίπτωση που επιτεθεί στη Σερβία, περίπτωση κατά την οποία η τελευταία θα κατέφευγε στην ελληνοσερβική συμμαχία.

⁷³ «Εγγύηση εδαφικής ακεραιότητας της ηπειρωτικής και νησιωτικής χώρας, με την προσθήκη της Β. Ηπείρου, προκαθορισμός εδαφικών παραχωρήσεων στη Μ. Ασία, σύμβαση στρατιωτικού περιεχομένου, με την επιφύλαξη ότι το πεδίο δράσης των ελληνικών στρατευμάτων δεν θα επεκτεινόταν, αν η Βουλγαρία διατηρούσε την ίδια επισφαλή ουδετερότητα». Κ. Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική*, α' τόμος, ό.π., σ. 118.

⁷⁴ Στο ίδιο, σ. 118

⁷⁵ S. Bernstein, P. Milza, ό.π., σ. 271.

Η Βουλή έκλεισε στις 17 Απριλίου και έγιναν εκλογές (31 Μαΐου) με νικητή τον Ελ. Βενιζέλο,⁷⁶ ο οποίος αν και είχε δηλώσει ότι θα απομακρυνόταν από την πολιτική, επανήλθε για να μη χαθεί, όπως πίστευε, ότι κερδήθηκε το 1909.⁷⁷

Άλλο πρόβλημα αποτέλεσε η πλευρίτιδα του βασιλιά που χρησιμοποιήθηκε τεχνηέντως για να παραταθεί η «ζωή» της Βουλής. Τελικά η Βουλή άνοιξε στις 3 Αυγούστου μετά την αναβολή που πήρε στις 7 Ιουλίου. Ο βασιλιάς έχοντας στον νου του τις συζητήσεις με τις Κεντρικές Δυνάμεις δεν ήθελε να δώσει εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Ελ. Βενιζέλο και ουσιαστικά караδοκούσε για να τον εξαναγκάσει σε εκ νέου παραίτηση, αν παρέκκλινε από την πολιτική θέση της ουδετερότητας. Ο Ελ. Βενιζέλος μιλούσε πια για την ύπαρξη της ελληνοσερβικής συμμαχίας που ήθελε ο ίδιος να εφαρμόσει. Συνεπώς ο βασιλιάς μετατράπηκε από βασιλιάς όλων σε αρχηγό πολιτικής «παράταξης», του αντιβενιζελισμού.

Στο μέτωπο του πολέμου η Βουλγαρία προσεταιρίστηκε τις Κεντρικές Δυνάμεις. Μάλιστα υπέγραψε σύμφωνο⁷⁸ (7 Σεπτεμβρίου) με το οποίο δεσμευόταν να επιτεθεί στη Σερβία. Η Γερμανία δεν μπορούσε να εγγυηθεί εδαφική ακεραιότητα στην Ελλάδα, αν και αναγνώρισε την ελληνική κυριαρχία των νησιών του Αιγαίου καθώς και τη δέσμευσή της ότι θα μεσολαβήσει στην Τουρκία για προστασία των ελληνικών πληθυσμών εκεί, καθώς και ότι θα μεριμνήσει για να δοθούν πίσω τα Δωδεκάνησα καθώς και οι περιοχές Γευγελής – Δοϊράνης.⁷⁹ Ο βασιλιάς ήταν ευχαριστημένος, αν και η αοριστολογία χαρακτήριζε τις παραπάνω «προσφορές».

Όμως τα γεγονότα εξελίσσονταν ραγδαία. Η Βουλγαρία κήρυξε επιστράτευση. Ο Βενιζέλος πρότεινε (8 Σεπτεμβρίου) να στείλει η Αντάντ 150.000 άνδρες δια μέσου της Θεσσαλονίκης για αρωγή των Σέρβων, δηλώνοντάς το στις Δυνάμεις, κάτι που έφερε τον Κωνσταντίνο μπροστά σε αναπότρεπτο συμβάν. Παράλληλα έγινε και στην Ελλάδα επιστράτευση (10 Σεπτεμβρίου). Φυσικά ο βασιλιάς διαφωνούσε με αυτό, γεγονός που φάνηκε αργότερα. Το ελληνικό Σύνταγμα απαγόρευε σε ξένο στρατό να διέλθει και να σταθμεύσει σε ελληνικό έδαφος.⁸⁰ Η διαδικασία αυτή ουσιαστικά

⁷⁶ Φιλελεύθεροι: 185 έδρες
Εθνικόφρονες: 95 έδρες
Κόμμα Γ. Θεοτόκη: 12 έδρες
Κόμμα Ν. Δημητρακόπουλου: 7 έδρες
Κόμμα Κ. Μαυρομιχάλη: 7 έδρες
Κόμμα Δ. Ράλλη: 6 έδρες
Σοσιαλιστές Θεσσαλονίκης: 2 έδρες
Ανεξάρτητοι Υποψήφιοι: 2 έδρες

⁷⁷ *Ένας αιώνας εκλογές, 1910 -2012*, (επιμ.) Τ. Κατσιμάρδος, Αθήνα, *Έθνος της Κυριακής*, 2012, σ. 19.

⁷⁸ Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, «Ο Εθνικός Διχασμός, β) η σύγκρουση Βενιζέλου Κωνσταντίνου», *ό.π.*, σ. 161.

⁷⁹ «Η Βουλγαρία θα είχε στην κατοχή της τη δεξιά όχθη ποταμού Έβρου, όλα τα σερβικά εδάφη, ανατολικά του ποταμού Μοράβα, και όλα τα εδάφη που είχαν δοθεί στην Ελλάδα στη συνθήκη του Βουκουρεστίου». Γ. Λεονταρίτης, «Η Διεθνής θέση της Ελλάδος στις παραμονές του Πρώτου Παγκοσμίου πολέμου», *ό.π.*, σ. 28.

⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 28.

⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 29.

εξελήφθη από τη Γερμανία ως παραβίαση της ουδετερότητας της εκ μέρους της Αντάντ.⁸¹

Δέκα μέρες αργότερα, με αφορμή τη Συνεδρίαση για την ψήφο εμπιστοσύνης⁸² στην κυβέρνηση, τέθηκε το σημαντικό θέμα της εφαρμογής της ελληνοσερβικής συμμαχίας ή της ουδετερότητας το οποίο επέφερε τη ρήξη. Ο καθένας επέμενε στη θέση του με συνέπεια την παραίτηση του Ελ. Βενιζέλου (22 Σεπτεμβρίου) κάτι που επεδίωξε ο Κωνσταντίνος. Όμως παρά την παραίτηση, πραγματοποιήθηκε η απόβαση Αγγλογάλλων στη Θεσσαλονίκη. Τα πολιτικά θέματα κλήθηκε να ρυθμίσει η νέα κυβέρνηση του Αλ. Ζαΐμη.⁸³ Τότε εμφανίστηκε εκ νέου η Αγγλία με την πρόταση για ανασύσταση του βαλκανικού συνδέσμου καθώς και την υπόσχεση στην Ελλάδα ότι θα αποκτήσει την Κύπρο και ίσως αργότερα τη δυτική Θράκη, ωστόσο ο Αλ. Ζαΐμης δε δέχθηκε.⁸⁴ Το αδιέξοδο στην εξωτερική πολιτική⁸⁵ εντοπίστηκε και στην εσωτερική, όπου η κυβέρνηση Αλ. Ζαΐμη καταψηφίστηκε μη έχοντας τη δεδηλωμένη. Η επόμενη κυβέρνηση του Στέφανου Σκουλούδη⁸⁶ προσπάθησε να διαχειριστεί την κατάσταση με τις υποδείξεις του βασιλιά και του Γενικού Επιτελείου. Τέλη Οκτωβρίου διαλύθηκε η Βουλή και προκηρύχθηκαν εκλογές για τις 6 Δεκεμβρίου, με απόφαση των Φιλελευθέρων να απέχουν από αυτές.

Αυτό που επεδίωξε η κυβέρνηση Στ. Σκουλούδη ήταν να μην επιτραπεί στην Βουλγαρία να εισέλθει στην Ελλάδα με το πρόσχημα ότι πολεμούσε με την Αντάντ που ήδη βρισκόταν στη Θεσσαλονίκη. Κάτι τέτοιο θα σήμαινε άρση της ουδετερότητας και των συμφωνιών που είχε κάνει μυστικά ο Κωνσταντίνος με τη Γερμανία, γι' αυτό ήθελε με κάθε τρόπο να απωθήσει τους Αγγλογάλλους και με τη βία, αν χρειαστεί. Όμως και οι Αγγλογάλλοι δεν ήταν διατεθειμένοι να το κάνουν, ζητούσαν επίσημες εγγυήσεις από την Ελλάδα ότι δεν θα τους απωθήσει, διότι ήθελαν να χρησιμοποιήσουν τη σημαντική γεωγραφική θέση της ως ορμητήριο.⁸⁷ Οι Αγγλογάλλοι σταδιακά επέτειναν την πίεση στην ελληνική κυβέρνηση και απαίτησαν να αποχωρήσουν τα ελληνικά στρατεύματα από τη Θεσσαλονίκη και να έχουν αποκλειστικά τις σιδηροδρομικές γραμμές στη Θεσσαλονίκη και το λιμάνι⁸⁸. Η ελληνική

⁸¹ Μάλιστα ο Κωνσταντίνος κατάλαβε ότι η συμφωνία με τη Γερμανία μπορεί πια να θεωρηθεί *tabula rasa*, αφού η Αντάντ κατέλυσε την ουδετερότητα της Ελλάδας.

⁸² Τα αποτελέσματα της ψήφου εμπιστοσύνης ήταν 142 υπέρ, 102 κατά και 13 αποχές.

⁸³ Ο Αλ. Ζαΐμης ήταν μετριοπαθής και φιλοδυτικός πολιτικός. Στην περίοδο της πρωθυπουργίας του έγιναν προσπάθειες να ερμηνευθεί διαφορετικά η Ελληνοσερβική Συνθήκη, για να μη χρειαστεί η Ελλάδα να βοηθήσει τη Σερβία, ωστόσο η παρουσία των συμμάχων στη Θεσσαλονίκη δεν άφηνε περιθώρια για «επανατοποθετήσεις περιεχομένου συνθηκών», καθώς ο κίνδυνος για πόλεμο στη βόρεια Ελλάδα ήταν ορατός.

⁸⁴ Κ. Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική*, ό.π., σ. 121.

⁸⁵ Οι Αγγλογάλλοι διαφώνησαν στην τακτική που θα εφάρμοζαν στα Βαλκάνια και όταν συμφώνησαν τελικά ήταν αργά για τη Σερβία, αφού είχε ήδη χάσει.

⁸⁶ «Ο Στ. Σκουλούδης υπήρξε τραπεζίτης-επιχειρηματίας, πολιτικός και υψηλόβαθμος τέκτων. Είχε πολλές προσωπικές γνωριμίες με εξέχοντα πρόσωπα του τραπεζικού και πολιτικού κόσμου στην Κωνσταντινούπολη, στην Ελλάδα και στην Ευρώπη δημιουργώντας μεγάλη περιουσία. Διετέλεσε πρωθυπουργός (1915-16)», *Αρχείο Στέφανου Σκουλούδη*, της οικογένειας Αθηνογέννη, (επιμ.) Χριστίνα Βάρδα, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνα, 1995, www.elia.org.gr.

⁸⁷ Γ. Λεονταρίτης, «Η Διεθνής θέση της Ελλάδος στις παραμονές του Πρώτου Παγκοσμίου πολέμου», ό.π., σ. 32.

⁸⁸ Στο ίδιο, σ. 32.

κυβέρνηση διαμαρτυρήθηκε έντονα αλλά οι Αγγλογάλλοι είχαν να αντιμετωπίσουν τις διαφωνίες τους σχετικά με την τακτική που θα ακολουθήσουν. Τελικά αποφάσισαν να βοηθήσουν, ώστε να οχυρωθεί η Θεσσαλονίκη και από την άλλη η Ελλάδα απέσυρε από την πόλη το πέμπτο σώμα στρατού, έκτος από μια μεραρχία⁸⁹. Στην εσωτερική πολιτική τέλος, στις εκλογές που έγιναν στις 6 Δεκεμβρίου, νικητής αναδείχθηκε το κόμμα των Εθνικοφρόνων, απουσία όμως αντιπάλου.⁹⁰

Το 1916 ένα γεγονός που είχε μεγάλο αντίκτυπο ήταν η κατάληψη του οχυρού Ρούπελ⁹¹ (29 Μαΐου 1916) από γερμανοβουλγαρικές δυνάμεις. Μετά ακολούθησε τηλεσίγραφο της Αντάντ στην Ελλάδα για άμεση αποστράτευση. Τελικά ο Αλ. Ζαΐμης που διαδέχτηκε τον Στ. Σκουλούδη, δέχθηκε την πρόταση και ξεκίνησε η αποστράτευση. Τον Αύγουστο του ίδιου έτους πραγματοποιήθηκε το Κίνημα της Εθνικής Άμυνας⁹² στη Θεσσαλονίκη, ενώ τον επόμενο μήνα ο Ελ. Βενιζέλος σχημάτισε την Προσωρινή Κυβέρνηση⁹³ και ανέλαβε την αρχηγία, στη Θεσσαλονίκη, της Εθνικής Άμυνας, ενώ στην Αθήνα στη θέση του πρωθυπουργού τοποθετήθηκε τον Σεπτέμβριο ο Σπυρίδων Λάμπρος⁹⁴ που διαδέχθηκε τον Νικόλαο Καλογερόπουλο.⁹⁵ Τον Νοέμβριο («τα Νοεμβριανά»⁹⁶) του 1916 πραγματοποιήθηκε απόβαση των Αγγλογάλλων στο Φάληρο ενώ οι αντιβενιζελικοί ξεκίνησαν βίαιες διώξεις κατά των βενιζελικών.

Το 1917 στην πρωθυπουργία επανήλθε ο Αλ. Ζαΐμης (21 Απριλίου). Η Αντάντ τελικά εξανάγκασε τον Κωνσταντίνο να αποχωρήσει στο εξωτερικό, κηρύσσοντας τον έκπτωτο και το θρόνο πήρε ο γιός του Αλέξανδρος. Άμεσο επακόλουθο αυτού του γεγονότος ήταν η επιστροφή του Ελ. Βενιζέλου από τη Θεσσαλονίκη στην Αθήνα,

⁸⁹ Στο ίδιο, σ. 33.

⁹⁰ Κόμμα Εθνικοφρόνων: 230 έδρες
Εθνικό Συντηρητικό κόμμα: 7 έδρες
Κόμμα Κ. Μαυρομιχάλη : 6 έδρες
Μακεδονική ομάδα: 5 έδρες
Προοδευτικό κόμμα: 3 έδρες
Λοιποί: 62 έδρες
Ανεξάρτητοι Βουλευτές Βόρειας Ηπείρου: 19 έδρες
Ένας αιώνας εκλογές, 1910 -2012, ό.π., σ. 19.

⁹¹ Κ. Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1900 -1945, ό.π., σ. 124.*

⁹² «Η Εθνική Άμυνα, μια οργάνωση από πολίτες και στρατιωτικούς στη Θεσσαλονίκη, έβλεπαν με αγωνία την ελληνική ουδετερότητα να στοιχίζει απώλεια εδαφών και προσδοκιών εθνικής ολοκλήρωσης...». Θ. Βερέμης, «Στρατός και Βενιζελισμός από το 1916 έως το 1935», στο *Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο, Πρακτικά*, Ε.Λ.Ι.Α. - Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 1988, σ. 35 -37.

⁹³ Ο Ελευθέριος πίσω από τον Βενιζέλο, (επιμ.) Θ. Βερέμης, Αθήνα, *Η Καθημερινή*, 2014, σ. 75 -76.

⁹⁴ Ο Σπυρίδων Λάμπρος, (1851 – 1919) ήταν ακαδημαϊκός και ιστορικός και διετέλεσε πρωθυπουργός της Ελλάδας από τις 27 Σεπτεμβρίου 1916 έως τις 21 Απριλίου 1917,
<http://www.sansimera.gr/biographies/367>.

⁹⁵ Ο Νικόλαος Καλογερόπουλος, (1853 – 1927) ήταν νομικός και πολιτικός, διετέλεσε δυο φορές πρωθυπουργός της Ελλάδας -η πρώτη 3/9/1916-27/9/1916 και η δεύτερη 25/1/1921 -26/3/1921,
<http://www.sansimera.gr/biographies/347>.

⁹⁶ Γ. Μουρέλος, *Τα Νοεμβριανά του 1916*, Αθήνα, Πατάκης, 2007.

αφού έγινε η σύγκληση της Βουλής του Μαΐου του 1915 (Βουλή των Λαζάρων) με δυνατή πλέον την είσοδο της Ελλάδας στον Μεγάλο Πόλεμο.⁹⁷

⁹⁷ Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, «Οι πολιτικές εξελίξεις, από το Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή», ό.π., σ. 23 - 25.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α'

Το Γουδί, η ανόρθωση και η αντιπολίτευση

Ο Κυριακούλης Μαυρομιχάλης αρχηγός του Εθνικού κόμματος, αφού διαδέχθηκε τον πρωθυπουργό Δημήτριο Ράλλη⁹⁸, κατάφερε να επικοινωνήσει με τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο. Ο Κ. Μαυρομιχάλης, αντιλαμβανόμενος τα λάθη των προκατόχων του (Θεοτόκη, Ράλλη) και βλέποντας τον βασιλιά Γεώργιο Α' σε μια θέση ηθελμένης αδράνειας⁹⁹ και συγκαταβατικότητας¹⁰⁰ έναντι του Συνδέσμου, έγινε ο πρώτος πρωθυπουργός ο οποίος πολύ γρήγορα πραγματοποίησε τις μεταρρυθμίσεις που επιδίωκε ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος. Για τον Κ. Μαυρομιχάλη αυτή ήταν μια καλή ευκαιρία, θεωρώντας τον εαυτό του τον κατάλληλο άνθρωπο στην κατάλληλη θέση, για να προωθήσει το πρόγραμμα του κόμματός του διαμεσολαβημένο από τα αιτήματα του Συνδέσμου, δείχνοντας ότι οι αλλαγές που εξήγγελλε το Κίνημα, ήταν σύμφωνες με τις αρχές του. Οι ιδέες του Μαυρομιχάλη αποδεικνύουν αυτογνωσία: αντιλήφθηκε τα λάθη του παρελθόντος, για τα οποία έφερε κι αυτός ευθύνη. Πράγματι οι μεταρρυθμίσεις¹⁰¹ που εγκρίθηκαν από τη Βουλή επί πρωθυπουργίας του Κ. Μαυρομιχάλη ήταν ιδιαίτερα χρήσιμες, γεγονός που αναγνωρίστηκε και από τον Ελ. Βενιζέλο, αφού στον αστικό εκσυγχρονισμό που επιδίωξε ο κρητικός πολιτικός, πολλές από τις μεταρρυθμίσεις του 1909, αποτέλεσαν βασικό έρεισμα του πολιτικού του οράματος.¹⁰²

Ο Υπουργός Οικονομικών Αθανάσιος Ευταξίας¹⁰³ το 1915 τόνιζε ότι οι επιτυχημένες προσπάθειες του 1911 οφείλονταν στα νομοθετικά μέτρα του

⁹⁸ Ο Δ. Ράλλης αν και προσπάθησε να «διαπραγματευτεί» με τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο, επιχειρώντας τη σύλληψή τους, για να ακυρώσει τις ενέργειές τους, το μόνο που κατάφερε ήταν να πολλαπλασιάσει την ένταση του Κινήματος. Έτσι παραιτήθηκε και αντικαταστάθηκε από τον Κ. Μαυρομιχάλη. Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, «Οι πολιτικές εξελίξεις, από το Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή», ό.π., σ. 10.

⁹⁹ Ο Γεώργιος Α' όταν εμφανίστηκε ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος, δεν αντέδρασε ούτε υπέρ ούτε εναντίον του, μέχρι τη στιγμή που εμφανίστηκε ο Βενιζέλος, ο οποίος τον υποστήριξε. Πιθανόν αυτή η ενέργεια του Γεωργίου Α' να υπαγορεύτηκε από την ίδια του την ατομία και την τάση να μην καταφεύγει σε βεβιασμένες ενέργειες. Μάλιστα οι ιδέες του Συνδέσμου, εμπεριείχαν μια έμμεση αμφισβήτηση στον θεσμό της βασιλείας, με το να επιδιώκουν την απομάκρυνση του διαδόχου και των πριγκίπων από τις τάξεις του στρατού και του ναυτικού. Ο Κ. Σταματόπουλος στο βιβλίο του, *Περί της βασιλείας στη νεώτερη Ελλάδα*, Αθήνα, Καπόν, 2015, σ. 67, αναφέρει ότι μετά το 1897 αμφισβητήθηκε το καθεστώς της βασιλείας, που γρήγορα ατόνησε και το 1909 υπήρχε μια καλυμμένη αντιβασιλική διάθεση, που όμως η κοινή γνώμη δε συμμερίστηκε.

¹⁰⁰ Ο Γεώργιος είχε τη διαβεβαίωση από τους κινηματίες ότι δε θα ταχθούν απέναντι από τον θρόνο, κάτι που του έδινε το περιθώριο να έχει τη στάση «αναμονής και εγρήγορσης», και όπως πολύ παραστατικά αναφέρει ο Θ. Βερέμης η ενδοτικότητα του θρόνου ξάφνιασε τους κινηματίες. Θ. Βερέμης, «Το στρατιωτικό ζήτημα και το 1909», *Το Κίνημα στο Γουδί 1909, Έξι στιγμές του Εικοστού αιώνα*, σ. 46.

¹⁰¹ Ψηφίστηκαν 169 νομοσχέδια σε διάστημα λιγότερο των τριών μηνών: Θ. Βερέμης, «Ο βενιζελισμός της Ανόρθωσης, α) το Κίνημα στο Γουδί ανοίγει το δρόμο στον Βενιζέλο», ό.π., σ. 70.

¹⁰² G. Hering, ό.π., σ. 833.

¹⁰³ Ο Αθ. Ευταξίας διετέλεσε Υπουργός Οικονομικών στη σύντομη κυβέρνηση του Κ. Μαυρομιχάλη, 15/8/1909 έως 18/1/1910. Μάλιστα θεωρήθηκε πολύ ικανός, γιατί κατάφερε να ισορροπήσει τον

Υπουργείου του 1909.¹⁰⁴ Κάτι τέτοιο, όπως είναι φυσικό, δεν το άφησε ασχολίαστο ο Κ. Μαυρομιχάλης. Τόνιζε την πρόθεσή του να συνδέσει την πολιτική σταδιοδρομία του με μια νέα αφετηρία, την υιοθέτηση των ιδεών του Κινήματος, πολλές από τις οποίες είχε ήδη ενστερνιστεί και προπαγάνδιζε πριν από το 1909, υπογραμμίζοντας με αυτόν τον τρόπο την έγκαιρη προετοιμασία και την εφαρμογή του προγράμματός του.¹⁰⁵

Ο Κ. Μαυρομιχάλης συχνά μιλούσε εναντίον όλων αυτών των ατόμων που αναδύονταν εξαιτίας του πλουτισμού τους και ήταν υπέρμαχος της κοινωνικής ιεραρχίας καθώς και των παραδοσιακών αξιών. Μιλούσε για την ανάγκη πολεμικών εξοπλισμών και την ταυτόχρονη ισχυροποίηση του κρατικού μηχανισμού.¹⁰⁶ Αυτά τα στοιχεία είχαν μια έμμεση συγγένεια με τις θέσεις του Στρατιωτικού Συνδέσμου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η στιγμή που ο Μαυρομιχάλης έπαιρνε στα χέρια του το ψήφισμα από την επιτροπή που απαρτιζόταν από τους προέδρους των Συντεχνιών.¹⁰⁷ Τότε ταυτιζόμενος σχεδόν με τις θέσεις του Συνδέσμου μίλησε στο πλήθος προτρέποντάς το να κινηθεί στα όρια της νομιμότητας και να παρακολουθεί τις προσπάθειες των πολιτικών προσώπων που αντιπροσώπευαν το έθνος για την πραγμάτωση της ανόρθωσης, στη υπηρεσία της οποίας ενέτασσε και τον εαυτό του.¹⁰⁸

Η ευκαιρία του Κ. Μαυρομιχάλη να οικειοποιηθεί την επερχόμενη πολιτική αλλαγή, είχε φτάσει. Μάλιστα το κόμμα του ως το τρίτο σε δύναμη, ήταν εκείνο που αφορούσε εν γένει τα άτομα που πλήττονταν από την «ολιγαρχική πλουτοκρατία». Επίσης επιδίωκε την έμμεση παρουσία του στέμματος στο στράτευμα.¹⁰⁹ Ο Κ. Μαυρομιχάλης θέλησε να βγάλει το κόμμα του από την πολιτική αφάνεια. Οι ενέργειές του είχαν μια εξεγερτική πρόθεση, που σκοπό είχαν να το αναβαπτίσουν. Σε αυτό το πλαίσιο προσπάθησε να αξιοποιήσει την παρουσία του στις διαπραγματεύσεις με τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο. Αυτού του είδους οι χειρισμοί είναι ενδεικτικοί για τις διορατικές ικανότητες του Κ. Μαυρομιχάλη, ωστόσο οι κινήσεις του δεν τον βοήθησαν περαιτέρω, αφού μετά την καταλυτική παρουσία του Βενιζέλου, συνασπίσθηκε και ιδεολογικά με τα άλλα δυο παλαιά κόμματα, παλεύοντας να υπάρξει ως ένας από τους πολλούς που θα ερχόταν αντιμέτωποι μαζί του.

Ο Γεώργιος Θεοτόκης¹¹⁰, πρώην πρωθυπουργός, το καλοκαίρι του 1909 είχε μια απόλυτα άκαμπτη θέση απέναντι στο Κίνημα, ήταν σαφώς εναντίον της εκδήλωσης και των απόψεών του. Αμέσως έκλεισε κάθε διάυλο επικοινωνίας με τους κινηματίες και παρέδωσε την εξουσία στον Δ. Ράλλη. Ο Γ. Θεοτόκης δεν ήθελε να

προϋπολογισμό του 1910 καθώς και να δημιουργήσει πλεόνασμα. Το 1915 ανέλαβε το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας επί πρωθυπουργίας Δ. Γούναρη.

¹⁰⁴ «Τα αίσια αποτελέσματα της χρήσεως του 1911 δεν ωφέιλον τόσον εις την επιμελεστέραν διοίκησιν των Οικονομικών του κράτους, ως αυτός ενόμιζεν (εννοεί τον Βενιζέλο), όσον εις τα νομοθετικά μέτρα του Υπουργείου της 15 Αυγούστου 1909...», *Ακρόπολις*, 6/1/1915 και 2/2/1915.

¹⁰⁵ *Νέον Αστυ*, 22/1/1912 και *Ακρόπολις* 6/1/1915.

¹⁰⁶ Θανάσης Μποχώτης, «Εσωτερική Πολιτική», *ό.π.*, σ. 67.

¹⁰⁷ Προτού επιδοθεί το ψήφισμα στον Κ. Μαυρομιχάλη είχε ήδη δοθεί στον Γεώργιο από τις Συντεχνίες στις 14 Σεπτεμβρίου 1909. Οι Συντεχνίες ήταν επαγγελματικές ενώσεις.

¹⁰⁸ Σπ. Πλουμίδης, «Το Κίνημα του 1909 συλλογικά υποκείμενα και γεγονότα», *Το Κίνημα στο Γουδί, Έξι στιγμές του Εικοστού αιώνα*, σ. 77.

¹⁰⁹ Νίκη Μαρωνίτη, *Το κίνημα στο Γουδί εκατό χρόνια μετά...*, *ό.π.*, σ. 169.

¹¹⁰ Ο Γ. Θεοτόκης ανέλαβε την ηγεσία του Νεωτεριστικού κόμματος μετά τον θάνατο του Χαρίλαου Τρικούπη.

υποστηρίζει την κυβέρνηση Κ. Μαυρομιχάλη, αλλά τελικά μεταπειστήκε, κυρίως από τον Γεώργιο Α', διότι πιθανή αποχώρησή του και πτώση της κυβέρνησης θα άφηνε μεγαλύτερο περιθώριο για την πρόκληση πολιτικής ανωμαλίας.¹¹¹ Οι κινήσεις του Γ. Θεοτόκη θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως αδυναμία να κάνει το πολιτικό άλμα της προσαρμογής στη νέα πραγματικότητα. Είχε την εξουσία και την έχασε και ακριβώς σε αυτό το χρονικό σημείο δεν λειτούργησαν τα αντανάκλαστα για την πολιτική επιβίωση του. Προτίμησε όμως να αποτελέσει το πολιτικό κέντρο που θα εναντιωνόταν στο Κίνημα, προσδοκώντας με αυτή του την επιλογή να δημιουργήσει ένα εξουσιαστικό πλέγμα και να προβληθεί ως υπερασπιστής της κοινής γνώμης και συμπαράστατης του θρόνου. Ενδεχομένως αυτή η επιλογή του αρχηγού του Νεωτεριστικού κόμματος να οφείλεται στον πανικό που του δημιούργησε ένας νέος και επικίνδυνος πολιτικός αντίπαλος, όπως θεωρούσε τον Ελ. Βενιζέλο.¹¹²

Τα τελευταία χρόνια το κόμμα του μονοπώλησε την εξουσία χωρίς ουσιαστικές αντιρρήσεις και πολιτική πάντα «χαραγμένη» με συμβιβασμούς και συμφωνίες με τον Γεώργιο. Το Κίνημα υπήρξε για τον Γ. Θεοτόκη μια αναπάντεχη πολιτική εκδήλωση. Το 1912 μάλιστα θέλοντας να επανέλθει στην πολιτική σκηνή τόνιζε σε ομιλία του ότι κάποια από τα πολιτικά πεπραγμένα του πολιτικού παρελθόντος του, τα είχε χρησιμοποιήσει και ο Ελ. Βενιζέλος. Παραδεχόταν, τέλος, ότι σκοπός του ήταν να συνεχίσει ό,τι καλό μπορεί να προκάλεσε η επανάσταση και να διορθώσει τα λάθη που έγιναν από την ανόρθωση του Ελ. Βενιζέλου.¹¹³ Επομένως ο Γ. Θεοτόκης παραμονές των εκλογών του 1912 αναγνώριζε την επίδραση του Κινήματος στις αλλαγές που έγιναν στην Ελλάδα, αλλά στηλίτευε το γεγονός ότι η ανόρθωση του Βενιζέλου δεν ήταν αυτή που ήλπιζε η κοινή γνώμη.

Οι αρχηγοί των παλαιών κομμάτων, με εξαίρεση τον Κ. Μαυρομιχάλη που βρισκόταν εκείνη τη συγκεκριμένη στιγμή στην εξουσία και την ανοχή που επέδειξε ο Γ. Θεοτόκης, ώστε να διατηρηθεί στην εξουσία η κυβέρνηση του Κ. Μαυρομιχάλη, χρησιμοποίησαν στη ρητορική τους την αποδοχή και το λαϊκό έρεισμα του Κινήματος, στις αγορεύσεις τους στη Βουλή και στην αρθρογραφία του αντιβενιζελικού τύπου.¹¹⁴ Η μετριοπάθεια του Συνδέσμου υπήρξε προϋπόθεση για τον Ελ. Βενιζέλο να έρθει στην Ελλάδα από την Κρήτη, ενώ το επαναστατικό παρελθόν του στο Θέρισο υπήρξε η προϋπόθεση για το Κίνημα να προσεγγίσει τον κρητικό πολιτικό. Με βάση αυτές τις θέσεις το Κίνημα και ο Ελ. Βενιζέλος επέλεξαν ο «έναν τον άλλο». Παράλληλα το Κίνημα στο Γουδί επηρέασε αποφασιστικά την πολιτική σκέψη και των ατόμων που βρισκόταν στην εξουσία και αυτών που την είχαν χάσει και την διεκδικούσαν εκ νέου, εγγεγραμμένοι στα καινούρια πολιτικά δεδομένα. Ο όρος ανόρθωση, η σημαία του

¹¹¹ Γ. Ράλλης, *Γεώργιος Θεοτόκης, ο πολιτικός του μέτρου*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2006, σ. 331.

¹¹² Για την πολιτική στάση του Γ. Θεοτόκη απέναντι στο Κίνημα, βλ. Νίκη Μαρωνίτη, *Το κίνημα στο Γουδί εκατό χρόνια μετά...*, ό.π., σ. 169-170.

¹¹³ *Νέον Αστύ*, 13/1/1912, «Η Ανόρθωσις και τα οικονομικά του κράτους» και *Νέον Αστύ*, 15/1/1912, «Η Ανόρθωσις της Ανορθώσεως»: «Την διόρθωσιν παντός σφάλματος, το οποίον εμφανίζει η προ της επαναστάσεως περίοδος, αλλά κα την ανόρθωσιν των μεγάλων ζημιών τας οποίας επέφερε εις το κράτος η Ανόρθωσις. Θα συντηρηθή και θα προαχθή παν ό,τι καλόν προέκυψεν εκ της επαναστάσεως...».

¹¹⁴ Τα παλαιά κόμματα βρίσκονται στη Βουλή από τις εκλογές του Μαρτίου 1912 και εξής.

Κινήματος, διαιρέθηκε και υιοθετήθηκε από πολιτικούς μνηστήρες. Ο Ελ. Βενιζέλος θεωρήθηκε ο κατεξοχήν πρωθυπουργός της ανόρθωσης.

Πώς όμως η ανόρθωση, σταδιακά έγινε η σημαία του αντιπολιτευτικού λόγου; Την απάντηση δίνουν οι ενέργειες του ίδιου του Ελ. Βενιζέλου. Η παραμονή του κόμματος των Φιλελευθέρων στην εξουσία την κρίσιμη περίοδο 1910 -1915 με τις ραγδαίες κοινωνικές, πολιτικές και πολεμικές εξελίξεις δεν μπορούσε παρά να προκαλέσει αντιδράσεις στην κοινή γνώμη για ό,τι κυρίως αυτή θεωρούσε διάψευση των προσδοκιών της. Τότε λοιπόν η αντιπολίτευση κατηγόρησε τον Ελ. Βενιζέλο ότι διαστρέβλωσε την ανόρθωση και άσκησε μια αποτυχημένη και διαλυτική πολιτική οδηγώντας τη χώρα στην αβεβαιότητα. Η «επικίνδυνη» ανόρθωση του κόμματος των Φιλελευθέρων έγινε το βασικό επιχείρημα του αντιβενιζελικού λόγου το οποίο προσαρμοζόταν σε κάθε ανάγκη, είτε για την εξωτερική είτε για την εσωτερική πολιτική. Ο τύπος πρωτοστάτησε σε αυτή την προσπάθεια υπερθεματίζοντας, άλλοτε με βαρύγδουπη και άλλοτε με ήπια ρητορική.¹¹⁵

Ο αντιβενιζελικός τύπος γίνεται δριμύς εναντίον της ανόρθωσης του Ελ. Βενιζέλου ιδιαίτερα το 1915. Τα προηγούμενα χρόνια είχε μια επικριτική διάθεση απέναντι στον Βενιζέλο, αλλά η προσπάθεια του κρητικού πολιτικού να αλλάξει τις

¹¹⁵ «Κατά τι υπάρχη σήμερον ανορθωτική προσπάθεια; Πού φαίνεται αυτή; Τίνες νόμοι και έργα την αποδεικνύουν ... ο εις μετά τον άλλον καταργούνται οι Θεσμοί...», *Χρόνος*, 11/5/1911.

«Η Ανόρθωσις ήρχισε να καθίσταται ο αληθής πλέον κίνδυνος του μέλλοντος της χώρας», *Αθήναι*, 25/5/1911.

«Υπέδειξεν είναι αληθές αυτός πρώτον τον Βενιζέλον ως αρχηγόν της Ανορθώσεως. Αλλ' έχει την συνείδησιν ήσυχον, διότι ΕΓΚΑΙΡΩΣ, ανεγνώρισε το σφάλμα του (εννοεί την ίδια την εφημερίδα, *Χρόνος*) και έκρουσε τον κώδωνα των κινδύνων...», *Χρόνος*, 15/6/1911.

Χρόνος, 26/6/1911, «Όχι Ανόρθωσιν αλλ' ερείπια».

«Αλλ' η κακοποιός ενέργεια της Ανορθώσεως υπερβαίνει και την τολμηροτέραν φαντασίαν», *Νέον Αστυ*, 23/1/1912.

Σκριπ, 16/2/1912, «Τα κομματικά όργανα της Ανορθώσεως».

«Είναι αληθώς τραγικόν και απίστευτον, ότι μετά την Επανάστασιν προεχειρίσθη εις Ανορθωτήν ο αρχιφαυλοκράτης των Χανίων και παρεμερίσθη εκείνος (εννοεί τον Δ. Ράλλη), ο οποίος επάλαισε καθ' όλον το πολιτικόν του στάδιον υπέρ της Ιδέας της Ανορθώσεως». *Νέον Αστυ*, 19/2/1912. Αξίζει να αναφερθεί ότι η εφημερίδα *Νέον Αστυ* ήταν το επίσημο όργανο του κόμματος του Ράλλη. Στ. Ματζούρης, *ο.π.*, σ. 64.

«Η Ανόρθωσις μας έδωκε πλουσιοπαρόχως φαινόμενα των κακαοηθών στρατιωτικών ιατρών...», *Ακρόπολις*, 7/1/1915.

«Πώς να επιτευχθή οικονομία τείνουσα εις εξοικονόμησιν του άρτου, όταν τα πλήθη της Ανορθώσεως έχουσιν εθισθή να περιέρχωνται δι' αυτοκινήτων και να ζώσιν εν πολυτελεία μεγάρων και εν προβλέψει κατασκευής νέων;», *Αθήναι*, 23/1/1915.

«Ανορθωτικά ψεύδη όλαι αι μεγαλαυχίαι του κ. πρωθυπουργού...», *Αθήναι*, 30/1/1915.

«Λησμονούν οι αφυπνισθέντες εκ της χωνεύσεως βόες του ανορθωτικού ψεύδους, ότι το οικοδόμημα του βενιζελισμού εστηρίζετο επί άμμου», *Αθήναι*, 23/2/1915.

«...ταμεία κενά, διοίκησης ανερμάτιστος, διαίρεσις της Ελλάδος εις αυτοδιοικούμενα καντόνια, τοπικοί κουμπαραδες αντί προϋπολογισμού... Ιδού η κληροδοσία την οποίαν εγκατέλειπεν η Ανόρθωσις», *Αθήναι*, 15/3/1915.

«Το πολίτευμα κατελύθη εν ημέραις ανορθώσεως και υπέρ την νομιμότητα ετίθετο η σκοπιμότης, δηλαδή το συμφέρον της πατρίδας», *Αθήναι*, 19/3/1915.

Αθήναι, 5/4/1915, «Αι πραγματεΐαι της Ανορθώσεως».

«... θιασάρχου της Ανορθώσεως ... παρέδωκε την ανεξαρτησία της βουλήσεώς του εις τα συμφέροντα ξένων κρατών», *Αθήναι*, 6/9/1915.

«Το ελληνικό κράτος παρ' όλην την Ανόρθωσιν, δεν έπαιυσε να είναι ράθυμον γκαρσόνι συνοικιακών καφενείων...», *Ακρόπολις*, 23/6/1915.

παθογένειες του παρελθόντος¹¹⁶ και οι επιτυχίες των Βαλκανικών Πολέμων, δεν άφηναν πολλά περιθώρια να αμφισβητηθεί η πολιτική του επιτυχία.

Η αντιπολίτευση στον Βενιζέλο δεν αποτελούνταν μόνο από τους αρχηγούς των παλαιών κομμάτων, αλλά και από τον Δημήτριο Γούναρη,¹¹⁷ ο οποίος «σχηματοποίησε» τον αντιβενιζελισμό, ιδιαίτερα το 1915. Αξίζει να αναφερθεί η σχέση που είχε ο Γούναρης με το Κίνημα στο Γουδί. Όταν ξέσπασε το Κίνημα ο Δ. Γούναρης ως μέλος του κόμματος του Γ. Θεοτόκη κράτησε επιφυλακτική στάση. Δεν καταδίκασε απερίφραστα τα αιτήματα του Συνδέσμου, όπως έκαναν ο Δ. Ράλλης και ο Γ. Θεοτόκης, αλλά προτίμησε να δει τη νέα πολιτική κατάσταση που αναδυόταν, ως ευκαιρία να αλλάξει η παθογένεια του παρελθόντος. Πώς όμως ο πατρινός πολιτικός έβλεπε με θετική ματιά τις νέες ιδέες όντας μέλος σε ένα παλαιό κόμμα που βρισκόταν στην εξουσία; Ο Δ. Γούναρης νέος πολιτικός με τη σκευή της ιδεολογίας των Ιαπώνων μπορεί να ανήκε στο κόμμα του Θεοτόκη, αλλά οι κινήσεις του έδειχναν ότι λειτουργούσε ως ανεξάρτητος σε ένα κόμμα που το βάραινε το παρελθόν.¹¹⁸

Σε αυτό ακριβώς το σημείο αξίζει να σημειωθεί ότι σύμφωνα με τον βιογράφο του Δ. Γούναρη, Ιωάννη Μαλλώση, οι εκπρόσωποι του Συνδέσμου είχαν κάνει πρόταση στον Δ. Γούναρη να υποστηρίξει εμπράκτως το έργο του Συνδέσμου.¹¹⁹ Ήθελαν έναν νέο πολιτικό, προοδευτικό, με «Νέες Ιδέες»¹²⁰ ικανό να φέρει τη ρήξη με το «βαλτώδες» παρελθόν, βολιδοσκοπούσαν έτσι έναν άφθαρτο πολιτικό, να ασχοληθεί με τις μεταρρυθμίσεις. Αυτά πίστευαν για τον Δ. Γούναρη. Ο Βλάσσης Γαβριηλίδης μάλιστα, εκδότης της *Ακροπόλεως*, με άρθρο του προσπάθησε να πείσει τον Γούναρη να αναλάβει την κεφαλή του Κινήματος.¹²¹ Εκείνος όμως απάντησε αρνητικά.¹²² Πάντως ο ίδιος ο Νικόλαος Ζορμπάς, ο αρχηγός του Στρατιωτικού Συνδέσμου, αργότερα υποστήριξε ότι δεν έγινε ποτέ πρόταση στον Δ. Γούναρη.¹²³ Η

¹¹⁶ Την πολιτική των παλαιών κομμάτων.

¹¹⁷ Ο Δημήτριος Γούναρης (1867 – 1922) γεννήθηκε στην Πάτρα και σπούδασε Νομικά. Ξεκίνησε ως ανεξάρτητος βουλευτής και στη συνέχεια εντάχθηκε στο κόμμα του Γ. Θεοτόκη το 1906. Υπήρξε ιδρυτής της ομάδας των Ιαπώνων, όπως αναφέρθηκε και σταδιακά εκπροσώπησε τον αντιβενιζελικό χώρο. Εκτελέστηκε το 1922 μετά την απόφαση του δικαστηρίου στη Δίκη των Έξι, με το κατηγορητήριο της εσχάτης προδοσίας για τη Μικρασιατική Καταστροφή. Για τις ενέργειες και γενικά την πολιτική προσωπικότητα του Δ. Γούναρη θα γίνει λόγος στο έβδομο κεφάλαιο.

¹¹⁸ Δ. Χρονόπουλος, *Δημήτρης Γούναρης*, Αθήνα, Ελληνική Ευρωεκδοτική, 1980, σ. 49.

¹¹⁹ Ο βιογράφος του Δ. Γούναρη αναφέρει αυτό το γεγονός. Άλλοι συγγραφείς που έχουν γράψει για τον Γούναρη αναπαράγουν αυτή την πληροφορία, χωρίς όμως περαιτέρω νέα στοιχεία. Χαρακτηριστικά παραδείγματα: Ν. Νικολόπουλος, *Δημήτρης Γούναρης, πολιτική βιογραφία*, Αθήνα, Ι. Σιδέρης, 2007, σ. 147, Δ. Χρονόπουλος, *ό.π.*, σ. 35, Δ. Π. Αλικανιώτης, *Δημήτριος Γούναρης*, Αθήνα, Φιλιππότης, 1983, σ. 25. Μετά την αρνητική απάντηση του Δ. Γούναρη, αρχηγός του Κινήματος έγινε ο Νικόλαος Ζορμπάς.

¹²⁰ Για τις «Νέες Ιδέες» του Γούναρη αντλούμε στοιχεία από την ομάδα του τους «Ιάπωνες», που παρουσιάστηκαν στο ιστορικό πλαίσιο, σ. 11.

¹²¹ Δ. Π. Αλικανιώτης, *ό.π.*, σ. 110, «Φθάνουν τα λόγια, ας αρχίσει η ενέργεια». Είναι φράση του Βλ. Γαβριηλίδη από την εφημερίδα *Ακρόπολις*, 10/1909 χωρίς όμως ολοκληρωμένη ημερομηνία.

¹²² «Πρέπει να έλθω δια του λαού» ήταν η δήλωση του Δ. Γούναρη. Σε ποιους την έκανε δεν είναι γνωστό, αν δηλαδή απευθυνόταν στην ηγεσία του Στρατιωτικού Συνδέσμου ή σε κατώτερους αξιωματικούς. Ν. Νικολόπουλος, *ό.π.*, σ. 147 και Δ. Χρονόπουλος, *Δημήτρης Γούναρης, ό.π.*, σ. 36. Και οι δυο αναφερθείσες πηγές τονίζουν ότι οι πληροφορίες προέρχονται από το βιβλίο του βιογράφου του Δ. Γούναρη, Ι. Μαλλώση.

¹²³ Νίκη Μαρωνίτη, *Το κίνημα στο Γουδί εκατό χρόνια μετά ...*, *ό.π.*, υποσ. 66, σ. 124. Καθώς και Δ. Π. Αλικανιώτης, *Δημήτριος Γούναρης, ό.π.*, σ. 111, σε αυτό το σημείο υπάρχουν τα λόγια του Ν. Ζορμπά, για την ανικανότητα των παλαιών πολιτικών.

εξήγηση μπορεί να βρίσκεται κάπου στη μέση, δηλαδή να μην έγινε ποτέ επίσημη πρόσκληση στον Γούναρη από υψηλόβαθμα στελέχη του Συνδέσμου αλλά να έγινε μια ανεπίσημη συζήτηση. Η άρνηση του Δ. Γούναρη οφείλεται πιθανώς και στην πολιτική του πεποίθηση ότι δεν ήταν δόκιμη η ανάμειξη του στρατού στα πολιτικά δρώμενα.¹²⁴

Η πρώτη επαφή του Γούναρη με το Κίνημα ήταν λίγο πριν από την άφιξη του Ελ. Βενιζέλου στην Αθήνα. Ο Δ. Γούναρης κράτησε μια απόσταση, ή μάλλον μια στάση αναμονής, ανιχνευτικής θεώρησης των ενεργειών του Βενιζέλου. Πράγματι η ανόρθωση που είχε τη συγκατάθεση όλων, έπρεπε τώρα να ξεπεράσει τα λόγια και τις δεοντολογικές ρητορείες και να γίνει πράξη και εκεί θα κρινόταν η αποτελεσματικότητά της. Συνεπώς και ο Δ. Γούναρης σταδιακά μετατράπηκε στην πολιτική προσωπικότητα που στεκόταν απέναντι από τον Ελ. Βενιζέλο και του τόνιζε την αποτυχημένη του ανόρθωση.

Ιστορικά αυτή η αλλαγή φαίνεται εναργέστερα το 1915, επειδή τα προηγούμενα χρόνια υπήρχε μια ψήφος ανοχής στις ενέργειες του Ελ. Βενιζέλου, ιδιαίτερα την περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων. Το 1915 ο Δ. Γούναρης παρουσιάζοταν από τον αντιβενιζελικό τύπο¹²⁵, ως ο πολιτικός του οποίου οι ιδέες προετοίμαζαν την ανόρθωση, δεν του είχε όμως δοθεί η ευκαιρία να τις εφαρμόσει. Στην παρούσα συγκυρία, το 1915, του δινόταν η δυνατότητα να τις κάνει πράξη, αφού τοποθετήθηκε από τον Κωνσταντίνο πρωθυπουργός. Ο Ελ. Βενιζέλος χαρακτηριζόταν ως ανασχετικός παράγοντας στην εξέλιξη των ιδεών της ανόρθωσής του. Συνεπώς η αντιπολίτευση στο πρόσωπο του Δ. Γούναρη έβλεπε τον ανορθωτή που δεν κατάφερε να γίνει ο Βενιζέλος. Λίγο αργότερα τον Ιούνιο του 1916, οι Επίστρατοι θεωρήθηκαν υπερασπιστές της ανόρθωσης και είχαν την υποστήριξη του Δ. Γούναρη.¹²⁶

¹²⁴ Ν. Νικολόπουλος, *ό.π.*, σ. 147.

¹²⁵ «Προσδοκούμεν ... εντατικώτεραν την συνέχειαν του ανορθωτικού αγώνος», *Ακρόπολις*, 28/2/1915, «Γούναρης».

«Αν και πρώτος δημιουργός αυτός και θρέμμα της ανορθωτικής ατμόσφαιρας, μολαταύτα επροτίμησε ν' αφήσει να διαφύγει τότε η ευκαιρία, επροτίμησε να του κολλήσουν τον αχάριστον χαρακτηρισμόν του υπερβολικώς αναλυτικού και διασκεπτικού πολιτικού, να τον κατηγορήσουν ότι αποφεύγει τας ευθύνas, παρά να προδώσει τα συνταγματικά του φρονήματα και τας πολιτικές του ιδέas ... ηρωικός πρόδρομος της Ανορθώσεως», *Χρόνος*, 24/2/1915.

«Την επανάσταση την παρεσκεύασεν η ιδεολογία του κ. Δ. Γούναρη», *Ακρόπολις*, 17/3/1915, «Δύο τάσεις και δυο προλήψεις».

Ακρόπολις, 7/4/1915, «Ο πραγματικός Ανορθωτής».

¹²⁶ Η ιδεολογία μέσα στην οποία γεννήθηκαν οι Επίστρατοι δεν ήταν άλλη από την πεποίθηση ότι εκπροσωπούσαν το καθεστώς των μεταρρυθμίσεων που ευαγγελίστηκε το Κίνημα στο Γουδί το 1909. Η σύμπλευση αυτή φαινόταν από το γεγονός ότι υιοθετούσαν τις απόψεις του αρχηγού του αντιβενιζελισμού, Δ. Γούναρη. Ο ίδιος ο Γούναρης προσπάθησε να γίνει ο πολιτικός που θα πραγματοποιούσε ότι δεν κατάφερε στο ανορθωτικό έργο του ο Ελ. Βενιζέλος. Ακριβώς σε αυτές τις ιδέες εδραζόταν το καταστατικό των Επιστράτων, για να θέσουν τους εαυτούς τους στην υπηρεσία των αρχών της αντιβενιζελικής κυβέρνησης. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και Μαζική Οργάνωση*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1996, σ. 18-19.

Οι σύνδεσμοι αυτοί αποτέλεσαν «τον οργανωμένο αντιπρόσωπο του ανορθωτικού πνεύματος...Η αποστολή τους θεωρείτο αναγκαία εφόσον η αντίδραση κατά της "ελαττωματικότητος" των παλαιών κομμάτων και η ανορθωτική επανάστασις του 1909 κινδύνευαν από τον Βενιζέλο και την "προσωπική του φατρία"». Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Ο Τύπος και ο Διχασμός 1914-1917*, σ. 234. Αναφέρονται αποσπάσματα από τις εφημερίδες: *Νέα Ημέρα*, 16/8/1916, και *Χρόνος*, 16/8/1916.

Η αντιπολίτευση εκμεταλλεύτηκε λοιπόν το Κίνημα στο Γουδί και τη λαϊκή αποδοχή της, για να κάνει κριτική στην ανεπάρκεια του Ελ. Βενιζέλου να ανταποκριθεί στο μήνυμα της ανόρθωσης που ο ίδιος πρέσβευε. Πράγματι οι παρατηρήσεις της αντιπολίτευσης είτε μέσω του τύπου είτε σε αγορεύσεις στη Βουλή επικεντρώνονταν στις αδυναμίες της πολιτικής του Ελ. Βενιζέλου, χωρίς να κάνουν συγκεκριμένες προτάσεις οι οποίες θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε ρεαλιστικά αποτελέσματα, όπως θα διαπιστωθεί σε επόμενα κεφάλαια.

Για τους Επιστράτους, βλ. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και Μαζική Οργάνωση* και Γ. Μουρέλος, *Τα Νοεμβριανά του 1916*, Αθήνα, Πατάκης, 2007.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β'

Η συσπείρωση των παλαιών κομμάτων γύρω από τον Δ. Γούναρη

Ο αντιπολιτευτικός λόγος εκφράστηκε από τα παλαιά κόμματα. Πώς όμως από τις κομματικές μονάδες¹²⁷ οι ηγέτες τους συσπειρώθηκαν σε ενιαίο σχηματισμό εν όψει των εκλογικών αναμετρήσεων και πώς κατέληξαν κάνοντας μια εσωτερική αναδίπλωση να αφομοιωθούν πλήρως από το κόμμα του Δ. Γούναρη;

Πρωτίστως πρέπει να διερευνηθεί ο όρος «παλαιά». Στην ελληνική γλώσσα η λέξη παλαιός έχει τη σημασία του περασμένου, του απαρχαιωμένου, όμως για τον προκείμενο ιστορικό όρο η σημασία είναι άλλη.¹²⁸ Αυτό το λεκτικό σύνολο συνόδευε από το Κίνημα στο Γουδί μέχρι και το 1915 τα συγκεκριμένα κόμματα στον τύπο, σε αγορεύσεις στη Βουλή και γενικότερα στην αντίληψη της κοινής γνώμης.¹²⁹ Ο όρος αυτός δεν είχε αρχικά τόσο αρνητική σημασία, αλλά χρησιμοποιούνταν ως προσδιοριστικός της προηγούμενης πολιτικής εποχής που έληξε με το Κίνημα στο Γουδί, ή έτσι ήθελαν κάποιοι να πιστεύουν, αφού όπως θα φανεί στη συνέχεια τα παλαιά πολιτικά πρόσωπα επανήλθαν με άλλη ρητορική. Στην πραγματικότητα τα παλαιά κόμματα παρ' όλο που δε διατηρήθηκαν στην εξουσία, επιδίωξαν την παρουσία τους στο πολιτικό σκηνικό. Η δυναμική τους κάμφθηκε από το 1910, αλλά το 1915 ξαναβρήκαν την πολιτική τους κατεύθυνση με νέες ορολογίες και αναζωπύρωση του πολιτικού ενδιαφέροντος.

Οι βασικοί πρωταγωνιστές που βρισκόταν απέναντι στον Ελ. Βενιζέλο το 1910 ήταν τέσσερις, ο Γ. Θεοτόκης¹³⁰, ο Δ. Ράλλης¹³¹, ο Κ. Μαυρομιχάλης¹³² και

¹²⁷ Τα επονομαζόμενα παλαιά κόμματα από τις πρώτες εκλογές του 1910 σταμάτησαν να κατεβαίνουν στις εκλογικές αναμετρήσεις αυτόνομα και συνασπίστηκαν σε ενιαίο κόμμα.

¹²⁸ Νίκη Μαρωνίτη, *Το κίνημα στο Γουδί εκατό χρόνια μετά, παραδοχές, ερωτήματα, νέες προοπτικές*, υποσ. 10, ό.π., σ. 43, όπου αναφέρεται ότι «ο επιθετικός προσδιορισμός "παλαιός" δεν είναι μόνο δηλωτικός της εξάντλησης των συγκεκριμένων κομμάτων, αλλά παρέπεμπε και στην ορολογία των ευρωπαϊκών αστικών επαναστάσεων (ιδίως της γαλλικής), όπως αυτή συμπυκνωνόταν στον εμβληματικό όρο "παλαιό καθεστώς" (Ancien Regime)».

¹²⁹ Στη ρητορική της εποχής, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια της πρώτης προεκλογικής αναμέτρησης του 1910, συναντώνται τα λεκτικά σύνολα «παλαιά ολιγαρχία» και «παλαιά κόμματα». Χαρακτηριστικά παραδείγματα βλέπουμε στην αρθρογραφία της εποχής, *Σκριπ*, 9-10/8/1910, *Ακρόπολις*, 10-12/8/1910. Χαρακτηριστικός είναι και ο τίτλος άρθρου του *Σκριπ*, 9/8/1910, «Κάτω οι αγύρται, ζήτω ο λαός» καθώς και η φράση «με τα κόμματα η Ελλάς απέθανεν».

¹³⁰ Ο Γεώργιος Θεοτόκης (1844-1916) διαδέχθηκε τον Τρικούπη μετά το θάνατό του στην αρχηγία του κόμματός του «Νεωτεριστικών» και επιτέλεσε πρωθυπουργός τέσσερις φορές, α) 2/4/1899 - 12/11/1901 β) 14/6/1903 - 28/6/1903 γ) 6/12/1903 - 16/12/1904 δ) 8/12/1905 - 7/7/1909.

¹³¹ Ο Δημήτριος Ράλλης (1844-1921) υπήρξε αρχηγός του κόμματος «Νεοελληνικόν κόμμα» ή «Τρίτον κόμμα» όπως συχνά αναφερόταν. Πολιτικά προερχόταν από το κόμμα του Θεόδωρου Δηλιγιάννη. Ο Δ. Ράλλης διετέλεσε πέντε φορές πρωθυπουργός, α) 18/4/1897 - 21/9/1897 β) 28/6/1903 - 16/12/1904 γ) 9/6/1905 - 8/12/1905 δ) 7/7/1909 - 15/8/1909 ε) 4/11/1920 - 24/1/1921.

¹³² Ο Κυριακούλης Μαυρομιχάλης (1850 - 1916) έγινε αρχηγός του «Εθνικού κόμματος» μετά τη δολοφονία του Θ. Δηλιγιάννη. Έγινε πρωθυπουργός της Ελλάδας μια φορά, 17/8/1909 - 18/1/1910.

ο Αλ. Ζαΐμης¹³³. Τα συγκεκριμένα πολιτικά πρόσωπα δραστηριοποιούνταν πολιτικά από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα ενταγμένα σε πολιτικά κόμματα. Την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} βρέθηκαν επικεφαλής κομμάτων μετά το θάνατο των προκατόχων τους. Ο Γ. Θεοτόκης ανέλαβε το κόμμα του Χαρίλαου Τρικούπη μετά το θάνατό του το 1896 και ο Κ. Μαυρομιχάλης το κόμμα του Θεόδωρου Δηλιγιάννη το 1905 μετά τη δολοφονία του. Ο Δ. Γούναρης θα έλθει στο πολιτικό προσκήνιο τα επόμενα χρόνια.

Στις 16 Ιανουαρίου του 1910 στο Συμβούλιο του Στέμματος αποφασίστηκε σύγκληση μη Αναθεωρητικής Βουλής. Όλοι είχαν την ίδια άποψη, επιστροφή στην ομαλότητα με βασική αρχή τη νομιμότητα. Ο Κ. Μαυρομιχάλης έπρεπε να αντικατασταθεί από πρωθυπουργός. Εξάλλου ο ίδιος τασσόταν υπέρ της Συντακτικής Βουλής.¹³⁴

Νέος πρωθυπουργός ορίστηκε ο Στέφανος Δραγούμης σε μια μεταβατική κυβέρνηση με τη σύμφωνη γνώμη του Στρατιωτικού Συνδέσμου και του Ελ. Βενιζέλου χωρίς εκλογική αναμέτρηση. Η θητεία του ήταν περισσότερο μεταβατική και κυρίως εξισορροπητική.¹³⁵ Αφού ψηφίστηκε η πρόταση για Αναθεώρηση του Συντάγματος το επόμενο βήμα ήταν η προκήρυξη εκλογών για Διπλή Αναθεωρητική Βουλή¹³⁶ με ημερομηνία διεξαγωγής την 8^η Αυγούστου. Κι εδώ ακριβώς άρχισε ένας αγώνας δρόμου για τα παλαιά κόμματα, ξεχωριστά το ένα από το άλλο, ώστε να καταφέρουν να προσελκύσουν ψηφοφόρους και το καθένα να ερμηνεύει τα σχετικά με το Γουδί κατά το δοκούν. Αν και το καθένα διεξήγαγε τη δική του προεκλογική εκστρατεία,¹³⁷ η απόφασή τους ήταν τελικά να κατέβουν στις εκλογές με ενιαίο συνδυασμό με την ονομασία «Συνδυασμοί Ηνωμένων Κομμάτων». Εντούτοις ο Κ. Μαυρομιχάλης δεν εντάχθηκε στον συνασπισμό προσπαθώντας να χρησιμοποιήσει περισσότερο προς όφελός του τις διαπραγματεύσεις με τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο, όμως πολλοί υποψήφιοί του εντάχθηκαν τελικά στους «Ενωτικούς», όπως ονομαζόταν συχνά από τον τύπο ο Συνδυασμός.¹³⁸

Στις θέσεις των αρχηγών των παλαιών κομμάτων υπήρχε μια αδιαμφισβήτητη κοινή ρητορική ότι το κίνημα ή επανάσταση, όπως οι ίδιοι συχνά το ονόμαζαν, τόνιζε

¹³³ Ο Αλέξανδρος Ζαΐμης (1855- 1936) ήταν η πιο διαλλακτική πολιτική προσωπικότητα. Το Φθινόπωρο του 1906 τοποθετήθηκε Υπάτος Αρμοστής της Κρήτης στη θέση του παραιτηθέντος πρίγκιπα Γεωργίου. Διετέλεσε έξι φορές πρωθυπουργός, α) 21/9/1897 -2/4/1899 β) 12/11/1901 -29/11/1902 γ) 24/9/1915 -25/10/1915 δ) 9/6/1916- 3/9/1916 ε) 21/4/1917 – 14/6/1917 στ) 4/12/1926 -4/7/1928. Νίκη Μαρωνίτη, *Αλέξανδρος Θρ. Ζαΐμης, όψεις ενός πολυσχιδούς βίου (1855 - 1936)*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1911.

¹³⁴ Ο Κ. Μαυρομιχάλης και ο Αλέξανδρος Ρώμας (πρόεδρος της Βουλής) διατύπωσαν αντιρρήσεις για τη σύγκληση Αναθεωρητικής Βουλής. Μάλιστα ο Κ. Μαυρομιχάλης ήθελε Συντακτική: « δεν πρέπει να γείνη αναθεώρησης του Συντάγματος, διότι δεν πταίει το πολίτευμα αλλ' η κακή αυτού εφαρμογή...αν το πολίτευμα έχει ατελείας τινάς δεν είναι ορθόν και φρόνιμον δια τούτον να ριφθή ο τόπος εις τας ανωμαλίας μιας Εθνοσυνελεύσεως». *Πρακτικά Συνεδριάσεως της Βουλής*, της Β' Εκτάκτου Συνόδου, της ΙΗ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, Συνεδριάσις ΙΓ', 18 /2/1910, σ. 223.

¹³⁵ Ο Στέφανος Δραγούμης (1842 – 1923) στη διάρκεια της πρωθυπουργίας του είχε σκοπό την αναθεώρηση του Συντάγματος του 1864. Η επιλογή του Στ. Δραγούμη είχε τη συναίνεση του Στρατιωτικού Συνδέσμου καθώς και του Βενιζέλου. Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, «Οι πολιτικές εξελίξεις, από το Γουδί ως την Μικρασιατική καταστροφή», ό.π., σ. 11.

¹³⁶ Η Βουλή ονομάστηκε Διπλή, διότι θα είχε τον διπλάσιο αριθμό βουλευτών από την προηγούμενη Βουλή, δηλαδή μετά τις εκλογές η ολομέλεια θα αποτελούνταν από 362 βουλευτές έναντι των 181 της παρελθούσης.

¹³⁷ Στον τύπο υπήρχαν άρθρα και σύντομες ανταποκρίσεις για τις θέσεις των πολιτικών αρχηγών και γενικότερα πληροφορίες για τους υποψηφίους του κάθε κόμματος.

¹³⁸ G. Hering, ό.π., σ. 777-778.

τις παθογένειες του παρελθόντος. Πίστευαν ότι δημιουργήθηκε στην Ελλάδα ως παρεκτροπή, και οι ίδιοι εμφανίζονταν ως οι εγγυητές της νομιμότητας οι οποίοι θα επαναφέρουν την τάξη που υπήρχε πριν από το 1909.¹³⁹ Στην επιχειρηματολογία τους ωστόσο υπήρξε ένα οξύμωρο σημείο, τις ιδέες της «παρεκτροπής» που στην παρούσα ιστορική στιγμή κατέκριναν, αργότερα θέλησαν να τις οικειοποιηθούν, όπως θα φανεί και στη συνέχεια.

Ήταν φανερό η αγωνία τους για τις νέες εξελίξεις που εμφανιζόταν στην Ελλάδα με κεντρικό θέμα τη μεγάλη υποστήριξη των Ελλήνων στο πρόσωπο του Ελ. Βενιζέλου. Ο κρητικός πολιτικός περιστοιχιζόταν από μια «νέα πλουτοκρατία», την αστική τάξη. Τα οικονομικά συμφέροντα που στήριζαν τους παλαιοκομματικούς ονομάστηκαν «αστοχωρικά», αδύναμα πια μπροστά στους νέους οικονομικούς κύκλους που έκαναν την εμφάνισή τους μετά την ενοποίηση του εθνικού χώρου ήλεγχαν, όπως παρατηρεί ο Χρ. Χατζηιωσήφ, επενδύσεις σε νέες τράπεζες, εταιρείες κοινής ωφέλειας και βιομηχανίες.¹⁴⁰

Με αυτή την καινούρια κατάσταση είχαν να παλέψουν οι παλαιοκομματικοί. Η συνεργασία τους αποτέλεσε το πρώτο βήμα, αλλά για κόμματα που στο παρελθόν είχαν σοβαρές διαφωνίες, μια συμφωνία δεν μπορούσε παρά να ήταν δύσκολη και κυρίως αμφίροπη. Όπως δείχνει με γελοιογραφία του η εφημερίδα *Χρόνος* με τον τίτλο «οι μικτοί συνδιχασμοί»¹⁴¹ επιλέχθηκε μια «πολεμική πειθαρχία» στις αρχές τους από τα κόμματα του Δ. Ράλλη και του Γ. Θεοτόκη προσδοκώντας ένα καλό εκλογικό αποτέλεσμα. Ο στόχος τους ήταν να λάβουν τις προηγούμενες πολιτικές τους θέσεις στη Βουλή. Όμως πλέον είχαν να αντιπαρατεθούν με τους ανεξάρτητους Ανορθωτικούς, στους οποίους εντασσόταν και ο Ελ. Βενιζέλος.

Το εκλογικό αποτέλεσμα μπορεί να ήταν νικηφόρο για αυτούς¹⁴², αλλά δεν μπορούσαν να παραβλέψουν το γεγονός ότι είχαν ισοπεδωθεί τα μηνύματά τους από την κοινή γνώμη. Δεν είχαν καταφέρει να διαταράξουν την πολιτική ευρυθμία που ευαγγελιζόνταν οι Ανορθωτές και κυρίως δεν έπεισαν ότι θα καυτηριάσουν τα κακώς κείμενα του παρελθόντος.

¹³⁹ Δ. Ράλλης: «Από της εποχής καθ' ην κατελύθη η προκάτοχος Κυβέρνησις, η κατάστασις εβαλτώθη, υπάρχει δε ελπίς ταχέως να εισέλθῃ το Κράτος εἰς τὴν εντελῶς ομαλὴν οδὸν ... συνιστῶν τὴν ψήφισιν αὐτῆς (εννοεῖ τῆς Αναθεωρητικῆς Βουλῆς)». *Πρακτικά Συνεδριάσεως τῆς Βουλῆς*, Β' Εκτάκτου Συνόδου, Κοινοβουλευτικὴ περίοδος ΙΗ', Συνεδριάσις ΙΓ', 18/2/1910, σ. 232.

Νέον Ἄστυ, 16/7/1910, «Σοβαραὶ ανακοινώσεις του κ. Γεωργίου Θεοτόκη». Στις δηλώσεις του ο Γ. Θεοτόκης τονίζει τὴν ἀνάγκη συσπείρωσης καὶ καλῆς συνεργασίας με τὸν Δ. Ράλλη.

Σκριπ, 17/7/1910, «Νέαι ανακοινώσεις του κ. Θεοτόκη».

Νέον Ἄστυ, 17/7/1910, «Αἰ συννενοήσεις τῶν δυο κομμάτων».

Νέον Ἄστυ, 19/7/1910, «Αἰ χθεσιναὶ συννενοήσεις τῶν κομμάτων».

Σκριπ, 23/7/1910, «Πλήρης πάλιν συμφωνία μεταξύ τῶν δυο μεγάλων κομμάτων».

¹⁴⁰ Χρ. Χατζηιωσήφ, «Ιστοριογραφικά προλεγόμενα» *ο.π.*, σ. 32.

¹⁴¹ *Χρόνος*, 28/7/1910. Η γελοιογραφία απεικονίζει δυο ἄνδρες, πιθανόν τὸν Δ. Ράλλη καὶ τὸν Γ. Θεοτόκη, καθισμένους με τὶς πλάτες γυρισμένες ὁ ἕνας πρὸς τὸν ἄλλο, νὰ μετρούν με τὰ δάχτυλά τους. Ο τίτλος τῆς γελοιογραφίας, «Οἱ Μικτοὶ Συνδιχασμοί», ἐνῶ ἡ λεζάντα τῆς με σκωπτικὸ ὕφος ἀναφέρει «εἰλικρινὴς σύμπραξις τῶν δύο συμμάχων».

¹⁴² Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, «Οἱ πολιτικὲς ἐξελίξεις, ἀπὸ το Γουδί ὡς τὴ Μικρασιατικὴ Καταστροφὴ», *ό.π.*, σ. 11-12.

Ο Ελ. Βενιζέλος με την εκλογή του ως πρώτος βουλευτής Αττικοβοιωτίας¹⁴³ διέψευσε τις προσδοκίες του παλαιοκομματισμού. Η επιμονή του Βενιζέλου στην Αναθεωρητική Βουλή, όπως και των Δ. Ράλλη και Γ. Θεοτόκη, υπήρξε από τις λίγες συμπτώσεις απόψεων μεταξύ του κρητικού πολιτικού και των παλαιοκομματικών. Τους προσέφερε μια προσωρινή κοινή γραμμή, αλλά οι διαφορές θα ήταν μεγάλες και σε λίγο καιρό αγεφύρωτες.

Οι πρώτες διχοστασίες φάνηκαν με ρεαλιστικό τρόπο, όταν άνοιξε η Βουλή την 1^η Σεπτεμβρίου του 1910. Η θεματολογία των συζητήσεων ήταν: Αναθεωρητική ή Συντακτική Βουλή, το παρελθόν και το πολιτικό παρόν, οι επιπτώσεις της «επανάστασης» στην ανόρθωση, η καταψήφιση κυβέρνησης και τέλος τα προνόμια του Στέμματος.¹⁴⁴ Σε αυτό το διάστημα (Σεπτέμβριος και αρχές Οκτωβρίου του 1910) οι αγορεύσεις στη Βουλή έδιναν την εντύπωση διερευνητικής ματιάς από την πλευρά των παλαιοκομματικών. Οι βουλευτές και οι αρχηγοί των παλαιών κομμάτων προσπαθούσαν να επιβιώσουν πολιτικά, ενώ επικρατούσε ιδεολογική σύγχυση¹⁴⁵ στον πολιτικό τους χώρο και, κυρίως, επιδίωκε ο καθένας τους να βρει την πολιτική ισορροπία του. Φαίνεται όμως ότι οι παλαιοκομματικοί ζούσαν σε μια «ισορροπία πολιτικού τρόμου», γιατί η ρητορική της ανόρθωσης του Ελ. Βενιζέλου κάλυπτε την ανεπάρκεια της επιχειρηματολογίας τους.

Η πλειοψηφία δεν είχε καμία σημασία πλέον, αφού η δεδηλωμένη δεν ήταν το όπλο των παλαιοκομματικών, αφού στην ουσία δεν την είχαν. Μετά την παραίτηση του Στ. Δραγούμη στις 29 Σεπτεμβρίου του 1910 τη θέση του πήρε ο Ελ. Βενιζέλος σε συμφωνία με τον Γεώργιο. Ο Βενιζέλος έγινε πρωθυπουργός χωρίς να έχει τη δεδηλωμένη της Βουλής. Εντούτοις, όπως φάνηκε, ούτε τα παλαιά κόμματα την είχαν στην πραγματικότητα, διότι πολλοί από τους βουλευτές τους είχαν αλλάξει στρατόπεδο και ενώ υποστήριζαν τη Συντακτική Βουλή τώρα θα υποστήριζαν την Αναθεωρητική ή γενικότερα τους Ανορθωτικούς.¹⁴⁶ Προκηρύχθηκαν λοιπόν εκλογές για τις 28 Νοεμβρίου.

Ο Γ. Θεοτόκης, ο Δ. Ράλλης και ο Κ. Μαυρομιχάλης εναντιώθηκαν σε αυτή την ενέργεια ως πράξη που παρέκκλινε της συνταγματικής νομιμότητας.¹⁴⁷ Με μια πρωτοφανή ενέργεια, το πιθανότερο βεβιασμένη και ανερμάτιστη, αποφάσισαν να απόσχουν από τη νέα εκλογική αναμέτρηση. Τα παλαιά κόμματα χρησιμοποίησαν

¹⁴³ Ο Ελ. Βενιζέλος κατάφερε να λάβει 32.765 ψήφους σε σύνολο 38.800, χωρίς μάλιστα να λάβει μέρος στην προεκλογική εκστρατεία. Ν. Αλιβιζάτος, «Ο Βενιζελισμός της Ανόρθωσης β. Ο Βενιζέλος και ο θεσμικός εκσυγχρονισμός της χώρας», *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, (επιμ.), Θ. Βερέμης, Ηλ. Νικολακόπουλος, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2005, σ. 79.

¹⁴⁴ Τον Σεπτέμβριο του 1910 πραγματοποιήθηκαν στη Βουλή δεκαεπτά συνεδριάσεις, ενώ τον Οκτώβριο τρεις. Στις 27/9/1910 εκλέχθηκε πρόεδρος της Βουλής ο Κωνσταντίνος Έσσιλιν, όταν παραιτήθηκε ο Στέφανος Δραγούμης από τη θέση του πρωθυπουργού. Οι πιο έντονες συνεδριάσεις ως προς τη θεματολογία και τις αντιπαραθέσεις ήταν αυτές του Οκτωβρίου. *Πρακτικά Συνεδριάσεως της Διπλής Αναθεωρητικής Βουλής 1910*, Συνεδριάσεις ΙΘ', 8/10/1910, σ. 83-89, Συνεδριάσεις Κ', 9/10/1910, σ. 89-98, Συνεδριάσεις ΚΑ', 11/10/1910, σ. 98-107.

¹⁴⁵ Επικρατούσε ιδεολογική σύγχυση στον πολιτικό χώρο των παλαιοκομματικών εξαιτίας της καταλυτικής παρουσίας του Ελ. Βενιζέλου. Μάλιστα πολλοί βουλευτές τους υποστήριζαν τον Βενιζέλο.

¹⁴⁶ Ν. Νικολόπουλος, *ό.π.*, σ. 156.

¹⁴⁷ Η εφημερίδα *Εμπρός* στις 13/10/1910 παραθέτει δηλώσεις των αρχηγών των τριών κομμάτων. «Το Σύνταγμα κατελύθη», δήλωση Δ. Ράλλη, «Η διάλυσις πραξικόπημα», δήλωση Κ. Μαυρομιχάλη και τέλος του Γ. Θεοτόκη: «Η διάλυσις είναι πραξικόπημα».

τον τύπο για να παρουσιάσουν τους αιτιολογικούς παράγοντες της επιλογής τους με τη μορφή πρωτοκόλλου.¹⁴⁸ Όλος ο τύπος μετέδιδε αυτή την είδηση και ανάλογα σε ποια πολιτική πλευρά ανήκε έκανε και τη σχετική κριτική. Οι βασικές κατηγορίες εναντίον των παλαιών κομμάτων από τον τύπο ήταν η λιποταξία, οι ηττημένοι, η αδυναμία απέναντι στο νέο.¹⁴⁹

Ακριβώς για αυτή την επιλογή των κομμάτων ο Δ. Γούναρης είχε αντίρρηση αλλά αποσιωπήθηκε η άποψή του μέσα στο κόμμα του Θεοτόκη όπου και συμμετείχε. Ο Δ. Γούναρης ήθελε να υπάρχουν τα τρία παλαιά κόμματα στη Βουλή για να θέσουν τον Ελ. Βενιζέλο προ των ευθυνών του για την αντισυνταγματική διάλυση της Βουλής.¹⁵⁰

Οι εκλογές έγιναν και ο Βενιζέλος και το κόμμα του βρέθηκαν χωρίς αντίπαλο.¹⁵¹ Η Βουλή ανανεώθηκε με βουλευτές που εκλέχθηκαν για πρώτη φορά ενώ τα άτομα που εκπροσωπούσαν τα παλαιά κόμματα δε βρίσκονταν στα βουλευτικά έδρανα. Οι βενιζελικοί θεώρησαν την απουσία των παλαιοκομματικών από τη Βουλή κέρδος, γιατί πίστευαν ότι απομακρύνθηκε οριστικά ένα πλέγμα εξαρτήσεων από το παρελθόν. Αξίζει όμως να υπογραμμιστεί ότι στο κόμμα των Φιλελευθέρων εντάχθηκαν βουλευτές που προερχόνταν πολιτικά και από τα παλαιά κόμματα. Η εξήγηση είναι διττή, είτε πίστεψαν στον Ελ. Βενιζέλο είτε ήθελαν να αποποιηθούν το παρελθόν τους ή και τα δυο μαζί.¹⁵²

Εδώ ακριβώς έγκειται και το λάθος των παλαιών κομμάτων, άφησαν τον Βενιζέλο χωρίς αντιπολίτευση. Η ανόρθωση του 1909 στηριζόταν και στη συγκατάθεση των παλαιών κομμάτων. Οι παλαιοκομματικοί επέκριναν τη νοσηρότητα της εποχής προ του 1909 με τη δική τους πολιτική ρητορική. Όμως με την αποχή τους από τις εκλογές συναίνεσαν να πραγματοποιηθεί η ανόρθωση από άλλα πολιτικά πρόσωπα και αυτούς απόντες από τη Βουλή. Μπορούσαν να προβλέψουν, αν ο Βενιζέλος θα επεξεργαζόταν την ανόρθωση όπως οι ίδιοι την ήθελαν; Η απάντηση είναι αρνητική, αν το σκέφτονταν δε θα απείχαν. Ωστόσο και η υποθετική παρουσία των παλαιοκομματικών στην εκλογική αναμέτρηση δε θα σήμαινε ότι θα βρίσκονταν με μεγάλη δύναμη στη Βουλή, διότι η κοινή γνώμη ήδη στον προεκλογικό αγώνα είχε ταχθεί εναντίον τους.

Η νέα Βουλή αποτελούνταν από 307 βουλευτές των Φιλελευθέρων από τους 362 του συνόλου και η αντιπολίτευση –«Μικρή Αντιπολίτευση»- από 55.¹⁵³ Για τα

¹⁴⁸ Τα πρωτόκολλα αποχής δημοσιεύονται στον τύπο της εποχής. *Εμπρός*, 15/10/1910, «Το πρακτικόν των Θεοτοκικών» καθώς και *Εμπρός*, 16/10/1910, «το πρωτόκολλον του Μαυρομιχαλικού κόμματος» για την αποχή του Κ. Μαυρομιχάλη, ενώ στο *Νέον Αστύ*, 20/10/1910, καταγράφονται οι δηλώσεις του Δ. Ράλλη για την απόφαση της αποχής. Φυσικά και ο υπόλοιπος τύπος μεταδίδει αυτήν την απόφαση με έντονους τίτλους και κριτικές.

¹⁴⁹ Στ. Ματζούρης, *ό.π.*, σ. 115-119.

¹⁵⁰ Ν. Νικολόπουλος, *ό.π.*, σ. 158.

¹⁵¹ Το κόμμα των Φιλελευθέρων ιδρύθηκε στις 22 Αυγούστου 1910. Η εφημερίδα *Αθήναι* την ίδια ημέρα προανήγγειλε το γεγονός με ενθουσιασμό, ενώ στις 21/8/1910 με πρωτοσέλιδο άρθρο: «Η κατάλυσις των παλαιών μεθόδων» τοποθετείται εκ νέου εναντίον των παλαιών κομμάτων.

¹⁵² Οι μετακινήσεις είναι οι εξής: 16 από το κόμμα του Δ. Ράλλη, 8 από το κόμμα του Κ. Μαυρομιχάλη και 3 από το κόμμα του Γ. Θεοτόκη. G. Hering, *ό.π.*, σ. 790.

¹⁵³ Η Μικρή Αντιπολίτευση αποτελούνταν από 28 «Γεωργικούς» της Θεσσαλίας, 7 «Κοινωνιολόγους», 7 «Συντακτικούς» και 13 ανεξάρτητους παλαιοκομματικούς που δεν πειθάρχησαν στην κομματική

επόμενα δυο χρόνια η αντιπολίτευση ουσιαστικά άλλαξε τόπο δράσης και από τη Βουλή μετακόμισε στον τύπο. Ο τύπος έγινε ηθελημένα ή μη η φωνή του Γ. Θεοτόκη, του Δ. Ράλλη και του Κ. Μαυρομιχάλη. Παράλληλα ξεκίνησε σταδιακά από τον τύπο η πολιτική θητεία του Δ. Γούναρη με οξεία επιχειρηματολογία η οποία προξενούσε βαθμιαία πολιτικό ενδιαφέρον.

Ο Ελ. Βενιζέλος προσπάθησε να κάνει πράξη την ανόρθωση στην εσωτερική πολιτική, ενώ παράλληλα ξεκίνησε να ρίχνει λοξές ματιές στην Ευρώπη για να επιτύχει η Ελλάδα να είναι παρούσα στις διεθνείς εξελίξεις. Η αναθεώρηση του Συντάγματος του 1864 έγινε με σκοπό τον εκσυγχρονισμό της χώρας. Το νομοθετικό και εκτελεστικό έργο του Βενιζέλου κυλούσε ομαλά στη Βουλή χωρίς αντιδράσεις, αφού δεν υπήρχε αντιπολίτευση. Όμως ο αντιβενιζελικός τύπος εντοπίζοντας το αδιέξοδο εξαιτίας της έλλειψης αντιπολίτευσης, ξεκίνησε αφ' ενός «εκστρατεία» κατηγορίας των παλαιών κομμάτων και αφ' ετέρου την επιχείρηση ανάδειξης ενός πολιτικού χωρίς τον μανδύα του παλαιοκομματισμού ικανού να αντιπαρατεθεί γόνιμα στον Ελ. Βενιζέλο.¹⁵⁴

Ο Ελ. Βενιζέλος αιφνιδιαστικά χωρίς να ολοκληρώσει τη θητεία του προσέφυγε στις κάλπες. Η Β' Αναθεωρητική Βουλή έκλεισε στις 20 Δεκεμβρίου 1911. Προκηρύχθηκαν εκλογές για τις 11 Μαρτίου του 1912. Τα παλαιά κόμματα φάνηκε σαν να ξυπνούν από τον λήθαργο της απραξίας. Είχαν βαλτώσει σχεδόν για δυο χρόνια σε μια κρίση αναζήτησης της πολιτικής τους ταυτότητας. Δεν είχαν να επιδείξουν επικλήσεις στα πολιτικά τους πεπραγμένα, γιατί απλώς απείχαν από τη Βουλή. Συνεπώς η προεκλογική τους εκστρατεία περιορίστηκε σε λεκτικούς πληθωρισμούς υπεράσπισης των αρχών τους και άγονες κριτικές προς τον Ελ. Βενιζέλο, ενώ ακόμα δεν είχε παγιωθεί ποια ευρωπαϊκή Δύναμη θα προσεγγίσει η Ελλάδα, για τους παλαιοκομματικούς ο Ελ. Βενιζέλος θεωρούνταν ξένος.¹⁵⁵

Η πολιτική επιλογή των παλαιοκομματικών, δηλαδή η συμμετοχή στις εκλογές έγινε με εκ νέου ένωση των κομμάτων τους. Μόνο που σε αυτή την εκλογική αναμέτρηση οι αρχηγοί των παλαιών κομμάτων είχαν παραμερίσει τη δική τους κομματική φιλοπρωτία με την έμμεση προώθηση του Δ. Γούναρη. Γεγονός που φαίνεται ιδιαίτερα μετά τις εκλογές. Δεν έπαψαν να είναι παρόντες στη Βουλή ο Γ. Θεοτόκης, ο Δ. Ράλλης, ο Κ. Μαυρομιχάλης και ο Αλ. Ζαΐμης, αλλά αντιλήφθηκαν ότι στο πρόσωπο του Δ. Γούναρη διανοίγονταν προοπτικές να αναστηθούν οι θέσεις τους, αφού οι ίδιοι κουβαλούσαν το βάρος του παρελθόντος.¹⁵⁶ Ο Δ. Γούναρης ωστόσο δεν ήταν διατεθειμένος να αναστήσει κανέναν παλαιοκομματισμό, αλλά να εφαρμόσει τις νέες ιδέες και την κριτική του απέναντι στους Φιλελευθέρους, ωστόσο προς το παρόν «φιλοξενείτο» στους παλαιοκομματικούς.

γραμμή της αποχής. Ηλ. Νικολακόπουλος, «Οι εκλογές 1910 -1920, Ελευθέριος Βενιζέλος από τον θρίαμβο στην ήττα», στην *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 6^{ος}, σ. 32.

¹⁵⁴ Η *Ακρόπολις*, 14-19/3/1912, δημοσιεύει συνέντευξη του Δ. Γούναρη, όπου με ενάργεια παρουσιάζονται οι θέσεις του για τα κόμματα και το πολιτικό σύστημα.

¹⁵⁵ Ο αντιβενιζελικός τύπος ασχολήθηκε με την ιθαγένεια του Βενιζέλου. *Χρόνος*, 13/1/1912. Ο Ελ. Βενιζέλος συχνά αποκαλούνταν «ξένος». *Σκριπ*, 13/2/1912, «Κάτω οι Ξένοι». Αυτή η κριτική στα τέλη του 1914 θα γίνει έντονη και με πολιτικό περιεχόμενο για τους αντιβενιζελικούς και θα εδραιώσει αντιπολιτευτικό λόγο. Σε αυτό ωστόσο βοήθησαν και οι εξελίξεις στην εξωτερική πολιτική.

¹⁵⁶ Ο τύπος κατέγραφε τις κινήσεις τους και τις θέσεις τους ιδιαίτερα ο αντιβενιζελικός, αλλά το περιεχόμενό τους ήταν τι δεν έκανε ο Βενιζέλος και όχι τι θα έκαναν αυτοί ως αντιπολίτευση. *Σκριπ*, 28/1/1912, «Η ομιλία του κ. Ράλλη».

Η προεκλογική περίοδος εκτυλίχθηκε στη σκιά του Κρητικού ζητήματος. Ο διάδοχος Κωνσταντίνος είχε επανέλθει στην κεφαλή του στρατού ήδη από τον Ιούνιο του 1911. Η αναθεώρηση του Συντάγματος είχε γίνει με σκοπό και την πολεμική προετοιμασία της χώρας.¹⁵⁷ Τα Βαλκάνια, η γειτονιά της Ελλάδας, έμοιαζαν με καζάνι που έβραζε.

Στην Ευρώπη πολλοί ήταν οι υποψήφιοι που επιδίωκαν τη συμμαχία με την Ελλάδα καθώς και οι αντίπαλοι. Όλοι, παίκτες σε μια ιδιότυπη σκακιέρα φίλων και εχθρών, όπου οι ρόλοι συχνά αντιστρέφονταν. Ήδη η Ιταλία βρισκόταν σε πόλεμο με την Τουρκία και όλα φαίνονταν ήρεμα πριν από την καταιγίδα. Αυτή λοιπόν η προεκλογική περίοδος ήταν έντονη με ματιές στις διεθνείς εξελίξεις. Ο Ελ. Βενιζέλος δεν είχε μπροστά του μια εκλογική αναμέτρηση χωρίς αντίπαλο. Τα παλαιά κόμματα θα συμμετείχαν στις εκλογές. Ο κρητικός πολιτικός είχε ήδη μια κυβερνητική θητεία πίσω του με εποικοδομητικές κυβερνητικές επιλογές αλλά και λανθασμένες. Αυτές ακριβώς τις επικίνδυνες κατά τη γνώμη τους κυβερνητικές επιλογές επιδίωκαν οι παλαιοκομματικοί να στηλιτεύσουν. Μια κυβερνητική θητεία δίνει αφορμές στον αντιπολιτευτικό λόγο να ασκήσει κριτική. Μάλιστα απέναντι στον Ελ. Βενιζέλο δημιουργήθηκε, εκτός από αυτή των παλαιών κομμάτων, μια σκιώδης εσωτερική θα μπορούσαμε να πούμε αντιπολίτευση με τον τίτλο «Λαϊκός Συνδυασμός των Φιλελευθέρων».¹⁵⁸

Ο τύπος δημοσίευε τον παλμό από τα δυο πολιτικά στρατόπεδα. Οι θέσεις των παλαιών κομμάτων έφταναν στην κοινή γνώμη μέσω του τύπου, ο οποίος μετέδιδε ανταποκρίσεις, κριτικές και συνεντεύξεις των αρχηγών τους. Όμως στον αντιβενιζελικό τύπο¹⁵⁹ δε δημοσιεύονταν λεπτομερείς περιγραφές των στόχων των παλαιών κομμάτων, και η αρθρογραφία του ήταν δηλωτική των σφαλμάτων του Ελ. Βενιζέλου, όπως στο αγροτικό και στο Κρητικό ζήτημα.¹⁶⁰

Αυτό όμως που άλλαξε στον τύπο και συνειδητοποιήθηκε και από τους αρχηγούς των παλαιών κομμάτων είναι πως τα κόμματά τους στον προεκλογικό αγώνα δεν υπήρχαν παρά μόνο σε μονόστηλα, όπου αναφέρονταν οι περιοδείες τους, με συντομία τα προγράμματά τους,¹⁶¹ κατηγορίες για ψευδεπίγραφες υποσχέσεις, επιστροφή του παρελθόντος και ανικανότητα να προκαλέσουν αλλαγές.¹⁶²

Ο πολιτικός που αναζητούσε η αντιπολίτευση για να αναλάβει την κριτική του Βενιζέλου εντοπίστηκε στο πρόσωπο του Δ. Γούναρη, ο οποίος από τις εκλογές του

¹⁵⁷ Για την αναθεώρηση του Συντάγματος αξίζει η καταγραφή των σημαντικότερων σημείων της με την ταυτόχρονη κριτική που έγινε από τον τύπο της εποχής. Στ. Ματζούρης, *ό.π.*, σ. 223 -231.

¹⁵⁸ Οι πρόεδροι των Συντεχνιών της Αττικής κατήρτισαν ταυτόχρονα με τον επίσημο συνδυασμό των Φιλελευθέρων δικό τους συνδυασμό, πιστεύοντας στην αρχή ότι οι υποψήφιοι βουλευτές πρέπει να είναι κατ' εισηγήση του λαού. Στ. Ματζούρης, *ό.π.*, σ. 123-126.

¹⁵⁹ Αν εξαιρέσουμε το *Νέον Αστύ*, το *Σκριπ* και τον *Χρόνο*, οι άλλες εφημερίδες που θα μεταπηδήσουν στη συνέχεια στο αντιβενιζελικό στρατόπεδο, είχαν μια επιφυλακτικότητα ως προς τον Βενιζέλο τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή, κρατούσαν δηλαδή στάση αναμονής.

¹⁶⁰ *Σκριπ*, 25/2/1912, «Ο αγών εκρίθη».

¹⁶¹ *Σκριπ*, 9/1/1912, για το πρόγραμμα του Κ. Μαυρομιχάλη, *Σκριπ*, 10/1/1912, για το πρόγραμμα του Δ. Ράλλη και του Γ. Θεοτόκη. Ωστόσο όσο πιο κοντά ήταν η ημερομηνία των εκλογών εμφανίζονταν περισσότερο οι αρχηγοί των παλαιών κομμάτων. *Σκριπ*, 27/2/1912, δημοσιεύονται σε συντομία οι λόγοι του Δ. Ράλλη και του Κ. Μαυρομιχάλη, *Σκριπ*, 1/3/1912, «Η Χθесινή νέα λαοπλημμύρα κατά της Κυβερνήσεως» και ο λόγος του Κ. Μαυρομιχάλη, στην τέταρτη σελίδα της εφημερίδας.

¹⁶² *Ακρόπολις*, 5, 10, και 12/2/12.

Μαρτίου και στο εξής θα είναι ο φορέας ουσιαστικής και οργανωμένης αντιπολίτευσης. Στις εκλογές τελικά νίκησε ο Ελ. Βενιζέλος ενώ τα παλαιά κόμματα έλαβαν λίγες έδρες στη Βουλή.¹⁶³

Τα παλαιά κόμματα έχασαν από τις ενέργειές τους, από το «βάρος» του παρελθόντος και από τη «βαρύτητα» της προσωπικότητας του Βενιζέλου. Η ήττα τους οφειλόταν στην απουσία προσανατολισμού και κοινής ιδεολογικής γραμμής. Πίστευαν ότι θα επαναλαμβανόταν η διαδοχή στην εξουσία, όπως γινόταν στην εποχή του Χ. Τρικούπη.¹⁶⁴ Ακόμα και οι εφημερίδες έβλεπαν το αδιέξοδο των παλαιών κομμάτων και πρότειναν τα πρόσωπα της αντιπολίτευσης.¹⁶⁵ Ο Δ. Γούναρης ήταν ο πολιτικός στον οποίο δεν μπορούσε κανείς να προσάψει κακό πολιτικό παρελθόν. Για τα πολιτικά πρόσωπα τα οποία εναντιωνόνταν στον Ελ. Βενιζέλο ο Δ. Γούναρης ήταν ο εκλεκτός και ικανός να επιδιώξει και να πραγματοποιήσει την αλλαγή.

Ο Δ. Γούναρης είχε κάνει νωρίτερα αισθητή την πολιτική του παρουσία με τους Ιάπωνες, όμως το σημείο αναφοράς για τη συσπείρωση των παλαιών κομμάτων στο πρόσωπό του έγινε με την ομιλία του στον Δικηγορικό Σύλλογο Πύργου, λίγες ημέρες μετά τις εκλογές του Μαρτίου. Ο Δ. Γούναρης με ρητορική δεινότητα αλλά κυρίως με ρεαλιστική αντίληψη της πολιτικής κατάστασης εξήγησε τη θέση της αντιπολίτευσης και το ρόλο της απέναντι στον Ελ. Βενιζέλο.¹⁶⁶ Ο λόγος του ήταν αρχηγικός, διανθισμένος με στοιχεία επίκλησης στο συναίσθημα με στόχο να επανασηματοδοτήσει το ρόλο της αντιπολίτευσης για να βρει το χαμένο λαϊκό της έρεισμα. Σκόπιμα, ο Δ. Γούναρης προσπέρασε οποιαδήποτε αναφορά στο παρελθόν, διότι δεν είχε στόχο να ανοίξει πολιτική συζήτηση με θέμα το παρελθόν, όταν αυτό στην αντίληψη της κοινής γνώμης και του τύπου, είχε στοχοποιηθεί ως υπεύθυνο του αδιεξόδου της Ελλάδας με την ευθύνη να βαραίνει τα παλαιά κόμματα, τα οποία έχαναν την πολιτική τους δύναμη. Αυτή η ομιλία υπήρξε ορόσημο, εφόσον ο Γούναρης κέρδισε τα φώτα της πολιτικής δημοσιότητας. Αν και ήταν βουλευτής του Θεοτοκικού κόμματος η εμφάνισή του ξεπέρασε το ρόλο ενός απλού βουλευτή, η ομιλία του περιείχε αρχηγικά επιχειρήματα. Ο πατρινός πολιτικός παρουσίασε το πολιτικό του μανιφέστο, το οποίο αρκετές φορές όμως θα παρακάμψει το 1915. Μάλιστα ο

¹⁶³ Οι Φιλελεύθεροι έλαβαν 146 έδρες σε σύνολο 181, 10 έδρες κέρδισε το κόμμα του Θεοτόκη, 8 του Κ. Μαυρομιχάλη, 6 του Δ. Ράλλη, 3 του Αλ. Ζαΐμη και 8 ανεξάρτητοι. Γρηγόρης Δαφνής, *Τα ελληνικά Πολιτικά κόμματα 1821-1961*, Αθήνα, Γαλαξίας, 1961, σ. 123 -124.

¹⁶⁴ Ηλ. Νικολακόπουλος, «Οι εκλογές 1910 -1920, Ελευθέριος Βενιζέλος από τον θρίαμβο στην ήττα», *ό.π.*, σ. 33.

¹⁶⁵ Η *Ακρόπολις*, 12/2/1912, προτείνει τον Δ. Γούναρη και τους Κοινωνιολόγους. Για τις βενιζελικές εφημερίδες η επιλογή του Γούναρη στη θέση της αντιπολίτευσης είναι εξίσου επιθυμητή: *Εστία*, 29/2/1912 και *Πατρίς*, 6/2/1912, στην ανάλυση του Στ. Ματζούρη, *ό.π.*, σ. 269 -270.

¹⁶⁶ Δ. Γούναρης: «Εις τους τυχόντας δε της λαϊκής ψήφου ως αντιπολιτευομένους ετάχθη το καθήκον να συντελέσωσιν επί το έργον σεβόμενοι μὲν την ούτω πανδήμως εκδηλωθείσαν λαϊκὴν ἀπόφασιν, εφορεύοντες δὲ την δρᾶσιν της Κυβερνήσεως, ἵνα παρεμποδίσωσιν πάσαν παρεκτροπὴν, και αποκαλύπτοντες πάσαν ἀτέλειαν, εξασφαλίσωσιν την δυνατόν πληρότητα εις το ἔργον. Η ετυμηγορία του Λαού κατά την παρελθούσαν Κυριακὴν σαφῶς κατεδήλωσεν ἀμφοτέρας ταύτας τὰς επιταγὰς και προς τους μὲν και προς τους δε. Εἶναι δ' αναγκαία ἡ συνδρομὴ ἀμφοτέρων, ἵνα ἡ ἐργασία συντελεσθῇ ἀνάλογος των προσδοκίων του ἔθνους. Κυβέρνησις ἀνευ ἀντιπολιτεύσεως στερεΐται ἀντιρρόπου κατὰ πάσης πίεσεως και παντὸς πειρασμοῦ ἐκ των ἀνθρωπίνων ἀδυναμιῶν αὐτῆς και των ρόλων της. Ἀντιπολίτευσις κινουμένη ἐκ της πεπειοιθήσεως ὅτι πρέπει να καταλάβῃ ως τάχιστα την ἀρχὴν, ευκόλως δύναται να υποπέσῃ εις τον πειρασμόν να παρακωλύσῃ εις το χρήσιμον κυβερνητικὸν ἔργον....Εκλέξασα ὅσους ἐξέλεξεν ἀντιπολιτευομένους κατέδειξεν εις την Κυβέρνησιν ὅτι ἐννοεῖ να τελῇ ὑπὸ την ἐποπτείαν και τον ἐλέγχον του κοινοβουλίου. Ν. Νικολόπουλος, *ό.π.*, σ. 168- 170.

τύπος της εποχής στις αρχές του 1912 έγραφε συχνά ότι χάρη στην πολιτική προσωπικότητα του Δ. Γούναρη επιβιώνει το Θεοτοκικό κόμμα και οι ενέργειες του πρώην Ιάπωνα δείχνουν προετοιμασία για πολιτική αυτονομία.¹⁶⁷

Στη νέα Βουλή η οποία άνοιξε τις πύλες της στις 19 Μαΐου, το κόμμα του Ελ. Βενιζέλου πλειοψήφησε, αλλά τώρα βρέθηκε αντιμέτωπο με μια, ευάριθμη έστω, αντιπολίτευση, με παρόντες τους απόντες του 1910. Ο Δ. Γούναρης επισκίασε τους άλλους βουλευτές της αντιπολίτευσης. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Δ. Ράλλης δεν κατάφερε να εκλεγεί στη νέα Βουλή.¹⁶⁸ Ο Δ. Γούναρης προσπαθούσε να παρακάμψει την πολιτική δυσκαμψία των παλαιών κομμάτων και να αναλάβει την αντιπροσώπευσή τους χωρίς να έχει δικό του κόμμα.

Η πόλωση δεν είχε επέλθει ακόμα αλλά μια εκούσια συσπείρωση γύρω από τον Δ. Γούναρη είχε πραγματοποιηθεί, για να κερδηθεί η χαμένη διετία της αποχής των παλαιών κομμάτων και κυρίως για να πείσουν ότι δεν ήθελαν να επιστρέψει η χώρα στην προ του 1909 εποχή¹⁶⁹. Εντούτοις οι παλαιοκομματικοί δεν είχαν αποφασίσει με ποιον τρόπο η αλλαγή που ευαγγελιζόνταν και οι ίδιοι θα ήταν καλύτερη από την ανόρθωση του Βενιζέλου. Η συσπείρωση των παλαιών κομμάτων στο πρόσωπο του Δ. Γούναρη πραγματοποιήθηκε και η Βουλή κατευθύνεται σταδιακά προς το διχασμό.

¹⁶⁷ «Θα εκθέση ίδιον πολιτικόν πρόγραμμα», *Σκριπ*, 8/1/1912. «Διότι Θεοτοκικόν κόμμα κατά την τελευταίαν τριετίαν χωρίς τον Γούναρην δεν ήτο πλέον νοητόν», *Ακρόπολις*, 9/1/1912.

¹⁶⁸ Ο Δ. Ράλλης δεν εκλέχθηκε στην περιφέρειά του, στην Αττικοβοιωτία, αλλά μπήκε στη Βουλή, όταν παραιτήθηκε ένας βουλευτής της Αρκαδίας και με επαναληπτική ψηφοφορία. Ν. Νικολόπουλος, *Δημήτρης Γούναρης, πολιτική βιογραφία*, ό.π., σ. 167-168.

¹⁶⁹ G. Hering, ό.π., σ. 818.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'

Το γλωσσικό

Τον Φεβρουάριο του 1911 στη Βουλή στο πλαίσιο της αναθεώρησης του Συντάγματος άνοιξε η συζήτηση για το γλωσσικό ζήτημα. Ο πολιτικός κόσμος είχε χωριστεί σε οπαδούς της καθαρεύουσας και της δημοτικής. Αφορμή για το γλωσσικό ζήτημα στάθηκε η έκδοση του βιβλίου του Γιάννη Ψυχάρη «Το Ταξίδι μου» το 1888.¹⁷⁰ Ο δημοτικισμός συνεπικουρείτο από την αναζήτηση νέων ιδεών και αλλαγών με κοινό παρονομαστή την αστική τάξη, που διεκδικούσε λόγο ύπαρξης και μερίδιο στα πολιτικά και κοινωνικά δρώμενα. Την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα το γλωσσικό ζήτημα είχε δύο βασικούς σταθμούς, τα Ευαγγελικά¹⁷¹ και τα Ορεσטיακά¹⁷². Συνεπώς ο δημοτικισμός μέσα από τις αντιδράσεις πήρε και πολιτική διάσταση, απεμπλεκόμενος από τη λογοτεχνία. Απέναντί του ορθώθηκαν πολέμιοι οι αντιδημοτικιστές. Οι υποστηρικτές της καθαρεύουσας συνασπίστηκαν γύρω από τον καθηγητή Γιώργο Μιστριώτη¹⁷³, ενώ οι δημοτικιστές αποκαλούνταν «μαλλιαροί»¹⁷⁴ συλλήβδην.

Η παρούσα εργασία θα δώσει την πολιτική διάσταση συγκεκριμένου ζητήματος και την εκμετάλλευσή του από την αντιπολίτευση το 1911. Η αντιπολίτευση ωστόσο, τα παλαιά δηλαδή κόμματα, απείχε όπως προαναφέρθηκε, από τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1910. Στη Βουλή λοιπόν απέμενε μια «ήπια» αντιπολίτευση στον Ελ. Βενιζέλο και θα περίμενε κανείς ότι οι εισηγήσεις των Φιλελευθέρων θα περνούσαν από τη Βουλή χωρίς προβλήματα. Κι όμως με το γλωσσικό δε συνέβη κάτι τέτοιο, το αντίθετο μάλιστα.

Το γλωσσικό «κουβαλούσε» ένα βεβαρημένο παρελθόν και το 1911 είχε ήδη πολιτικοποιηθεί και κατάφερε να διχάσει και το εσωτερικό των Φιλελευθέρων. Η Βουλή για τρεις ημέρες (25,26,28/2/1911) βρισκόταν σε αναβρασμό λόγω του

¹⁷⁰ Πρόκειται για την αφήγηση μιας επίσκεψης στην Κωνσταντινούπολη, στη Χίο και στην Αθήνα το 1886. R. Beaton, *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία*, Αθήνα, Νεφέλη, 1996, σ. 386 – 387.

«Ο Ψυχάρης εφοδίασε το δημοτικισμό με τα στοιχεία και τα συνθήματα που τον βοήθησαν να γίνει κίνημα», ενώ με ενάργεια περιγράφονται τα χαρακτηριστικά του κινήματος. Ρένα Σταυρίδη - Πατρικίου, *Γλώσσα, Εκπαίδευση και Πολιτική*, Αθήνα, Ολκός, 1999, σ. 25 και σ. 28-34.

¹⁷¹ Για τα αιματηρά επεισόδια, τον Νοέμβριο του 1901, έγιναν με αφορμή τη μετάφραση του Ευαγγελίου, από τον Αλέξανδρο Πάλλη, στη δημοτική γλώσσα, διαβάζουμε στην εφημερίδα *Ακρόπολη*. Όλη αυτή η πολιτική και κοινωνική αναστάτωση έφερε και αλλαγή στην κυβέρνηση Γ. Θεοτόκη που αντικαταστάθηκε από τον Αλέξανδρο Ζαΐμη. Νίκη Μαρωνίτη, *Πολιτική Εξουσία και εθνικό ζήτημα στην Ελλάδα 1880 -1910*, ό.π., σ. 357-369.

¹⁷² Τον Νοέμβριο του 1903 πάλι η Αθήνα κλονίζεται από διαδηλώσεις εξαιτίας της κίνησης του βασιλικού θεάτρου να ανεβάσει την τριλογία «Ορέστεια» μεταφρασμένη στη δημοτική γλώσσα, με συνέπεια ο Δ. Ράλλης να αντικατασταθεί από τον Γ. Θεοτόκη, ενώ από τα επεισόδια βρήκαν τον θάνατο τρεις διαδηλωτές. Νίκη Μαρωνίτη, *Πολιτική Εξουσία και εθνικό ζήτημα στην Ελλάδα 1880 -1910*, ό.π., σ. 440. Για περισσότερες πληροφορίες για τα Ορεσטיακά και τα Ευαγγελικά, βλ. *Επιστημονικό Συμπόσιο, Ευαγγελικά (1901) – Ορεσטיακά (1903). Νεωτερικές πιέσεις και κοινωνικές αντιστάσεις*, ο.π.

¹⁷³ Γ. Μιστριώτης (1840-1916), καθηγητής της Φιλοσοφικής Σχολής, υποστηρικτής της καθαρεύουσας.

¹⁷⁴ Αποκαλούνταν έτσι για τη δήθεν μποέμικη εμφάνισή τους. R. Beaton, ό.π., σ. 393.

γλωσσικού ζητήματος. Το θέμα που τέθηκε ήταν η συνταγματική καταχώριση της καθαρεύουσας ως επίσημης γλώσσας του κράτους. Οι αγορεύσεις στη Βουλή εμφάνισαν ρωγμές στην ενοποιητική γραμμή που είχε χαράξει ο Ελ. Βενιζέλος στους Φιλελευθέρους. Πολλοί βουλευτές του υποστήριξαν την καθαρεύουσα και κυρίως τη συνταγματική καθιέρωσή της.¹⁷⁵ Με δεδομένη τη ρήξη στο εσωτερικό του κυβερνώντος κόμματος, αξίζει να μελετηθεί η ρητορική και η χρήση του γλωσσικού από την ισχυρή αντιπολίτευση.

Από τους βουλευτές των παλαιών κομμάτων που δεν πειθάρχησαν στην αποχή και γενικότερα όσους δε συντάχθηκαν με τον Ελ. Βενιζέλο οι περισσότεροι τάχθηκαν με την καθιέρωση της καθαρεύουσας και την υπεράσπισή της, υπεράσπιση που κατέληγε σε πατριωτικές ιαχές προστασίας του έθνους. Μια πρώτη σκέψη είναι ότι αυτή η μικρή αντιπολίτευση δεν ήταν μόνη της. Υπήρχαν βουλευτές σε όλα τα κόμματα που οι απόψεις τους ταυτιζόνταν. Η ταύτιση ωστόσο έγκειται στο ότι ήθελαν τη συνταγματική κατοχύρωση της καθαρεύουσας. Η ειδοποιός διαφορά τους όμως ήταν ο λόγος που ο καθένας είχε αυτή την άποψη.

Αυτές τις κρίσιμες μέρες του Φεβρουαρίου τα πολιτικά πρόσωπα που αντιπροσώπευαν την αντιπολίτευση και μιλούσαν συχνότερα ήταν οι βουλευτές της, Ευστράτιος Κουλουμβάκης¹⁷⁶, Γεώργιος Πωπ¹⁷⁷ και Ιωάννης Πατσουράκος¹⁷⁸.

Ο Ε. Κουλουμβάκης θέλοντας να υπερασπιστεί την καθαρεύουσα σε αγορεύσεις του στη Βουλή χρησιμοποιούσε στην επιχειρηματολογία του γεγονότα από την ιστορία της Ελλάδας καθώς και από τη συλλογική μνήμη των Ελλήνων θέλοντας να φορτίσει συναισθηματικά τον λόγο του. Χρησιμοποιώντας το παράδειγμα του Κωστή Παλαμά¹⁷⁹ αναφέρθηκε στον κίνδυνο που αντιμετώπιζε η Ελλάδα από την παρουσία σε δημόσιες θέσεις υπαλλήλων που χρησιμοποιούσαν τη δημοτική γλώσσα καθώς και από την παρουσία των αλλοδαπών. Μελετώντας τις σκέψεις του συγκεκριμένου αγορητή και του βουλευτή Γ. Λαμπρινόπουλου στο λόγο τους διαφαίνεται η ανάγκη περιφρούρησης της γλώσσας ως ανάγκη περιφρούρησης της Ελλάδας από τους εχθρούς της, είτε γηγενείς (Φιλελευθέρους) είτε ξένους (πιθανόν εννοούν τους Βούλγαρους).¹⁸⁰

¹⁷⁵ Οι Φιλελεύθεροι που τάχθηκαν υπέρ της συνταγματικής καθιέρωσης της καθαρεύουσας ήταν ο Γ. Κορομηλάς, ο Π. Λογοπάτης, ο Π. Νοταράς, ο Τ. Ηλιόπουλος, ο Κ. Μέρμηγκας, ο Π. Πετροπουλάκης, ο Δ. Γκλαβάς, ενώ κατά της συνταγματικής κατοχύρωσης και έμμεσα υπέρ της δημοτικής τάχθηκαν ο Δ. Κλάδης, ο Α. Ροντήρης, ο Κ. Ζαβιτσάνος, ο Σπ. Θεοδωρόπουλος, ο Π. Καραπάνος, ο Ν. Κοντογούρης, ο Β. Μιχαλάς, ο Σπ. Αγαπητός, ο Γ. Λυμπερόπουλος και ο Μ. Γαλανός. Στ. Ματζούρης, *ό.π.*, σ. 172.

¹⁷⁶ Ο Ε. Κουλουμβάκης ήταν βουλευτής Λακωνίας.

¹⁷⁷ Ο Γεώργιος Πωπ ήταν βουλευτής Ψαρών και εκδότης της εφημερίδας *Αθήναι*. Ο Πωπ με την εφημερίδα του υποστήριξε αρχικά τον Ελ. Βενιζέλο, ωστόσο αργότερα μεταπήδησε στους αντιβενιζελικούς.

¹⁷⁸ Ο Ι. Πατσουράκος ήταν ανεξάρτητος βουλευτής Λακωνίας αλλά οι αγορεύσεις του στη Βουλή έδειχναν έντονο αντιβενιζελισμό. Σύμφωνα με τον Σπ. Μαρκεζίνη ο Ι. Πατσουράκος υπήρξε «εκ των δριμυτέρων συνηγόρων της αδιαλλάκτου καθαρευούσης». Νίκος Νικολούδης, «Ιωάννης Πατσουράκος, ο ιστορικός της Μάνης»,

https://www.academia.edu/9507610/Ιωάννης_Πατσουράκος_ο_ιστορικός_της_Μάνης, σ. 3.

¹⁷⁹ Ο Κωστής Παλαμάς είχε δηλώσει οπαδός της δημοτικής.

¹⁸⁰ *Πρακτικά Συνεδριάσεως της Αναθεωρητικής Β' Διπλής Βουλής, Συνεδριάσεις ΛΕ'*, 25/2/1911, σ. 405-406, 410, 435. Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια του Ε. Κουλουμβάκη: «Παρ' όλην την ενδεχομένην αυτών μόρφωσιν και επιστημονικήν υπεροχήν δεν δύνανται ευκόλως να συναφομοιώσωσι την αντίληψιν και

Ο Ελ. Βενιζέλος στο πολιτικό του πρόγραμμα είχε στόχο να επιτύχει μια γενικότερη εξέλιξη του κράτους, με «φιλελεύθερη εξελικτικότητα, μεταρρύθμιση και εκσυγχρονισμό»¹⁸¹ και με πολιτική ματιά στην Ευρώπη. Ακριβώς αυτές οι θέσεις του Βενιζέλου φαίνεται να κλόνισαν τον εξουσιαστικό μηχανισμό που είχε ως βάση της η αντιπολίτευση, η οποία είχε συνηθίσει σε συντηρητικές αλλαγές και περισσότερο σε ευκαιριακές ματιές στις ευρωπαϊκές εξελίξεις. Η γλώσσα και η προστασία της για την αντιπολίτευση παγίωνε τις παραδοσιακές αρχές που οικοδομούσαν την ιδεολογία της. Οι θέσεις των δημοτικιστών, που κάποιοι ήταν και Φιλελεύθεροι¹⁸², κατασκεύαζαν για την αντιπολίτευση άλλον έναν εχθρό της Ελλάδας. Οι δημοτικιστές για την αντιπολίτευση αντιπροσώπευαν την πολιτική εκείνη που σκοπό είχε για χάρη της προόδου και της ευρωπαϊκής προοπτικής να κατακερματίσει το παρελθόν της χώρας. Συνεπώς ο αντιπολιτευτικός λόγος προσπαθεί να μετριάσει τα πολιτικά κέρδη των Φιλελευθέρων από τον εκσυγχρονισμό τονίζοντας την επικινδυνότητα της ανεξέλεγκτης προόδου.

Παράλληλα, ο λόγος της αντιπολίτευσης για το γλωσσικό χρησιμοποίησε ένα πολύ δυνατό επιχείρημα, την Εκκλησία. Πράγματι ο πατριάρχης Ιωακείμ ο Γ' τάχθηκε εναντίον των «μαλλιαρών» οι οποίοι, όπως επισήμανε, βεβήλωναν την εκκλησιαστική γλώσσα.¹⁸³ Το γλωσσικό ζήτημα για την αντιπολίτευση με την επικουρία της Εκκλησίας μετατράπηκε σε φορέα της εθνικής ταυτότητας και των ιερών παραδόσεων. Μάλιστα ο βουλευτής Ι. Πατσουράκος τόνισε ότι η γλώσσα των Ευαγγελίων συνδέει τους Έλληνες που ζουν και εκτός των ορίων της Ελλάδας.¹⁸⁴ Η Εκκλησία λοιπόν, λειτούργησε ως ένα άλλο εργαλείο μέσο στη ρητορική της αντιπολίτευσης, για να αποδομήσει όσο γίνεται την πολιτική του Ελ. Βενιζέλου προς όφελός της.

Τα παλαιά κόμματα με την αποχή τους από τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1910, είχαν θέσει τον εαυτό τους σε εκούσιο περιορισμό και μόνο κάποιες αντιβενιζελικές εφημερίδες τα κρατούσαν με δυσκολία στην επιφάνεια. Το γλωσσικό ζήτημα με τις διαστάσεις που πήρε και κυρίως με τη ρήξη στο εσωτερικό των Φιλελευθέρων, προσέφερε τη δυνατότητα σε αυτή την ευάριθμη αντιπολίτευση να θυμίσει τους πολιτικούς της, που έλειπαν από τη Βουλή. Σε μια ωφέλιμη παραδοχή των λαθών του παρελθόντος ο βουλευτής Ι. Κουλουμβάκης, τόνισε ότι τα παλαιά κόμματα είναι υπέρ της κατάρρευσης των πολιτικών συστημάτων του παρελθόντος, ωστόσο τα

την κρίση αυτών προς ας ιδιαίτατος τοπικές φυλετικές και εν γένει συνθήκας ημών». 'Αμεση υπήρξε η απάντηση του Βενιζέλου: «Αποκρούω διάταξιν αγνώμονα προς τας μεγίστας υπηρεσίας ξένων και ες τον τόπον και εις το έθνος όλον». *Πρακτικά Συνεδριάσεως της Αναθεωρητικής Β' Διπλής Βουλής, Συνεδρίασις ΛΕ'*, 25/2/1911, σ. 406-407.

¹⁸¹ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Ο Φιλελευθερισμός του Βενιζέλου: στοχοθεσία και πολιτική πράξη, 1910-1936», στο *Ελευθέριος Βενιζέλος: Η διαμόρφωση της πολιτικής σκέψης του, ιδεολογικές αφηγήσεις και επιρροές*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων και Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος» Χανιά, (επιμ.) Νικόλαος Εμμ. Παπαδάκης, Αθήνα 2014, σ. 146-151.

¹⁸² Οι Φιλελεύθεροι βουλευτές που τάχθηκαν κατά της συνταγματικής κατοχύρωσης της γλώσσας ήταν οι Δ. Κλάδης, Α. Ροντήρης, Κ. Ζαβιτσάνος, Σπ. Θεοδωρόπουλος, Π. Καραπάνος, Ν Κοντογούρης, Β. Μιχαλάς, Σπ. Αγαπητός, Γ. Λυμπερόπουλος, Μ. Γαλανός. Στ. Ματζούρης, *ό.π.*, σ. 172.

¹⁸³ Ευθύμιος Σουλογιάννης, «Εγκύκλιος του Πατριάρχου Ιωακείμ του 1911 προς τον κλήρο της Μικράς Ασίας σχετικά με το γλωσσικό ζήτημα», *Ιωακείμ Γ' Ο Μεγαλοπρεπής ο από Θεσσαλονίκης Οικουμενικός Πατριάρχης και η εποχή του* (επιμ.) Θεόδωρος Ι. Δαρδαβέσης, Φιλόπτωχος Αδελφότης Ανδρών Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2012, σ. 353 - 356.

¹⁸⁴ *Πρακτικά Συνεδριάσεως της Αναθεωρητικής Β' Διπλής Βουλής, Συνεδρίασις ΛΕ'*, 25/2/1911, σ. 411-412.

πρόσωπα δεν πρέπει να εκμηδενίζονται, αλλά να αναμειγνύονται στα ζητήματα που ανακύπτουν. Η προσπάθεια του βουλευτή έγκειται στο να θυμίσει ότι οι εκπρόσωποι των παλαιών κομμάτων είναι χρήσιμοι για την επιχειρηματολογία που αφορά το γλωσσικό. Μάλιστα ο βουλευτής υπενθύμισε ότι και οι Φιλελεύθεροι απαρτίζονταν και από βουλευτές που προέρχονταν από τα παλαιά κόμματα.¹⁸⁵

Για την αντιπολίτευση το γλωσσικό τροφοδότησε μια μικρή αυταπάτη · η γλώσσα και η κατοχύρωσή της μπορούσε να χρησιμοποιηθεί υπερκομματικά, χωρίς να υπάρχει η διελκυστίνδα μεταξύ αντιπολίτευσης και Φιλελευθέρων. Καθώς και την πεποίθηση ότι το γλωσσικό ήταν η σημαία της υπεράσπισης της παραδοσιακής δομής, αφού η αντιπολίτευση και τελικά ο Ελ. Βενιζέλος με τον τελικό συμβιβασμό του συμφωνούσαν.¹⁸⁶

Ο Βενιζέλος κατάλαβε από τις θέσεις των βουλευτών του, από τις αντιδράσεις του Τύπου, της Εκκλησίας και της κοινής γνώμης, ότι δεν είχε φθάσει η ώρα για τη δημοτική γλώσσα. Αλλά η απόδοση του νόμου ήταν ένα πρώτο βήμα προς τον στόχο του πρωθυπουργού, αφού, αν άλλαζε η γλώσσα που συντασσόνταν οι νόμοι αυτομάτως η δημοτική θα επικρατούσε «και με τον νόμο». Συνεπώς η αντιπολίτευση δεν άλλαξε τη γνώμη του Ελ. Βενιζέλου, απλώς συνεισέφερε και αυτή λίγο στο να συνειδητοποιήσει ο πρωθυπουργός ότι οι συνθήκες δεν είχαν ζυμωθεί ακόμα κατάλληλα για τη δημοτική ή ότι ο τρόπος που τη χειρίστηκαν οι οπαδοί της δεν κατάφερε να ξεπεράσει εδραιωμένες αρχές.

Εντούτοις δεν μπορεί να λησμονηθεί το γεγονός ότι οι συνεδριάσεις για το γλωσσικό στη Βουλή, έφεραν μια απρόσμενη νίκη για την αντιπολίτευση. Οι αγορεύσεις των υποστηρικτών της στη Βουλή την έκαναν να συνειδητοποιήσει ότι οι Φιλελεύθεροι δεν είχαν παγιώσει ενιαία ιδεολογική γραμμή, ούτε ο Ελ. Βενιζέλος μπορούσε, ακόμα, να ζητήσει κομματική πειθαρχία.

Ο αντιπολιτευτικός λόγος στη Βουλή υποστήριξε την συνταγματική καθιέρωση της καθαρεύουσας. Μάλιστα αυτή η θέση δεν ακούστηκε μόνο από την ισχυρή αντιπολίτευση αλλά και από δυνάμεις που στήριζαν τους Φιλελευθέρους και δεν ήταν άλλοι από το «Λαϊκό» κόμμα που εκπρόσωπός του ήταν ο Αλ. Παπαναστασίου.¹⁸⁷ Το κόμμα του Αλ. Παπαναστασίου έμμεσα υποστήριξε τη δημοτική γλώσσα, όμως άσκησε κριτική στην κυβέρνηση, γιατί το κυβερνών κόμμα επέτρεψε να πάρει τόσο

¹⁸⁵ *Πρακτικά Συνεδριάσεως της Αναθεωρητικής Β' Διπλή Βουλή, Συνεδρίασις ΛΖ' 28/2/1911, σ. 439 - 440.*

¹⁸⁶ Ο Ελ. Βενιζέλος προτίμησε να μη φέρει τη ρήξη καθώς οι αντιδράσεις θα ήταν πολλές και οι συνέπειες ακόμα περισσότερες. Τελικά θέλοντας να συνεχίσει το ανορθωτικό του έργο προτίμησε να επιβληθεί η καθαρεύουσα με ειδική διάταξη στο αναθεωρημένο Σύνταγμα, κάτι που δείχνει ότι ακόμα δεν μπορούσε να επιβληθεί ο εκσυγχρονισμός στο εσωτερικό των Φιλελευθέρων. Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, «Ιδεολογικές διαδρομές, Πολιτική γλώσσα και κοινωνία 1871 -1909», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770- 2000*, τόμος 5^{ος}, ό.π., σ. 186. Τελικά, ψηφίστηκε προσθήκη στο πρώτο άρθρο του Συντάγματος: «Επίσημος γλώσσα του κράτους είναι εκείνη εις την οποίαν συντάσσονται το πολίτευμα και της Ελληνικής νομοθεσίας τα κείμενα. Πάσα προς παραφθορά ταύτης επέμβασις απαγορεύεται» και προσθήκη στο δεύτερο: «Το κείμενο των αγίων γραφών τηρείται αναλόγως εν Κωνσταντινουπόλει Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας απαγορεύεται απολύτως». *Πρακτικά Συνεδριάσεως της Αναθεωρητικής Β' Διπλή Βουλή, Συνεδρίασις ΛΖ' 28/2/1911, σ. 448 -449.*

¹⁸⁷ Το 1910, μέλη της Κοινωνιολογικής Εταιρείας ίδρυσαν το Λαϊκό Κόμμα, με σοσιαλιστική χροιά. Ο Αλ. Παπαναστασίου, ο αρχηγός του κόμματος, ήταν οπαδός της δημοτικής.

μεγάλες διαστάσεις το θέμα της γλώσσας. Οι «Κοινωνιολόγοι» κατηγόρησαν την Κυβέρνηση για αδράνεια.¹⁸⁸ Κι αυτές οι αναταραχές καθυστέρησαν την έλευση της δημοτικής, αν και οι διχοστασίες και οι λεκτικοί πληθωρισμοί εναντίον της την έφεραν στο προσκήνιο. Παρ' όλο που η δημοτική γλώσσα «έχασε» το 1911 από την καθαρεύουσα, αξίζει να τονιστεί ότι ακούστηκε στη Βουλή υποστηρικτικός λόγος για τη δημοτική, χρήσιμος στο απώτερο μέλλον ως πολιτική παρακαταθήκη.

Για να ολοκληρωθεί το κεφάλαιο για το γλωσσικό δεν μπορεί να μην τονιστεί ο ρόλος του τύπου. Με την αναθεώρηση του Συντάγματος του 1864 τον χειμώνα του 1911 η γλώσσα βρέθηκε στο επίκεντρο πολλών εφημερίδων, άλλοτε με θέσεις ήπιας αναμονής και άλλοτε με δριμείς χαρακτηρισμούς εναντίον των μαλλιαρών.¹⁸⁹ Ο αντιβενιζελικός τύπος μετατράπηκε σε εκκολαπτήριο δυναμικού λόγου υπεράσπισης της καθαρεύουσας, χώρο επίδειξης των θέσεων της αντιπολίτευσης, που δεν μπορούσε να μιλήσει στη Βουλή, γιατί απέιχε από τις προηγούμενες εκλογές και τέλος φιλόξενο καταφύγιο των απόψεων των «γλωσσαμυντόρων»¹⁹⁰. Ο τύπος αναγνώριζε την απουσία αντιπολίτευσης και καλούσε τους ολιγάριθμους βουλευτές της να συσπειρωθούν.¹⁹¹

Ο αντιβενιζελικός τύπος κατάφερε άλλοτε με λαϊκίστικες θέσεις και άλλοτε με ιστορικές αναδρομές να μεταφέρει το συγκρουσιακό κλίμα από τις στήλες του στη Βουλή.¹⁹² Ο αντιπολιτευτικός λόγος λοιπόν άδραξε την ευκαιρία και χρησιμοποίησε το ύφος και κυρίως την ασαφή πολλές φορές επιχειρηματολογία του αντιβενιζελικού τύπου¹⁹³, για να εμφανιστεί ως υποστηρικτής της καθαρεύουσας, δηλαδή της εθνικής ταυτότητας μακριά από τους αβέβαιους νεωτερισμούς του Ελ. Βενιζέλου, όπως πίστευε.

Ολοκληρώνοντας, ο αντιπολιτευτικός λόγος σε σχέση με το γλωσσικό προήλθε από δύο πηγές, από την ισχυρή αντιπολίτευση και τον τύπο και από την εσωκομματική αντιπολίτευση στον Ελ. Βενιζέλο από βουλευτές του. Η αντιπολίτευση κέρδισε έμμεσα, γιατί αρχικά ο λόγος της πολλαπλασιάστηκε (ακούσια και από Φιλελεύθερους

¹⁸⁸ Πρακτικά Συνεδριάσεως της Αναθεωρητικής Β' Διπλής Βουλής, Συνεδριάσεις ΑΣΤ', 26/2/1911, σ. 422-423.

¹⁸⁹ Εφημερίδες όπως ο Χρόνος, το Εμπρός και το Σκριπ είχαν επιθετική ρητορική εναντίον της δημοτικής, ενώ εφημερίδες όπως η Πατρίς και η Εστία (φιλοβενιζελικές) επέδειξαν τις περισσότερες φορές πιο ήπια ρητορική.

¹⁹⁰ Γλωσσαμύντορες ονομάζονταν οι υποστηρικτές της καθαρεύουσας με εκπρόσωπο τον Γ. Μιστριώτη.

¹⁹¹ Εμπρός, 26/2/1911, «Το γλωσσικό ζήτημα» και σε υπότιτλο, «Ενέργειαι συμπήξεως αντιπολιτεύσεως».

¹⁹² Οι βαρύγδουπες εκφράσεις που γράφονταν στον τύπο μεταφέρονταν και στη Βουλή, για παράδειγμα ο όρος μαλλιαροί.

¹⁹³ Χαρακτηριστικά παραδείγματα του αντιβενιζελικού τύπου της εποχής: Χρόνος, 27/2/1911, «Θρασεία εμφάνις των μαλλιαρών Βουλευτών», Χρόνος, 28/2/1911, «Είναι μαλλιαρός;» (εννοεί τον Βενιζέλο) ενώ στο τρίτο φύλλο, αναγράφει «Ο αγών υπέρ της γλώσσας», «Ο Λαός αποδοκιμάζων τον κ. Πρωθυπουργόν» και Χρόνος, 1/3/1911, «Περίεργος λύσις». Επίσης, Εμπρός, 27/2/1911, «Η συζήτησις περί της Γλώσσας, μεταξύ Ομήρου και Ερωτόκριτου», Εμπρός, 28/2/1911, «Το καθήκον της Βουλής εναντίον του γλωσσικού αναρχισμού» και στο τρίτο φύλλο παρουσιάζει τις θέσεις του Μιστριώτη για το γλωσσικό, Εμπρός, 1/3/1911, «Το ζήτημα της γλώσσας εντός και εκτός της Βουλής».

Αλλά και Σκριπ, 25/2/1911, «Ο αγών υπέρ της γλώσσας» και αυτή η εφημερίδα έχει συνέντευξη του Μιστριώτη, 26/2/1911, «Υπέρ της ελληνικής φυλής, υπέρ της ιεράς ημών θρησκείας», ενώ πάλι φιλοξενεί δηλώσεις του Γ. Μιστριώτη και φοιτητών, 27/2/1911, «Μέγα εθνικόν ζήτημα, ο κίνδυνος της γλώσσας» και Σκριπ, 1/3/1911, «Εθνική θέλησις».

βουλευτές) και δεύτερον γιατί δημιουργήθηκε, εξαιτίας του γλωσσικού, μια ρωγμή στους Φιλελευθέρους, η οποία όμως δεν έγινε αντικείμενο εκμετάλλευσης από την αντιπολίτευση, διότι ο Ελ. Βενιζέλος γρήγορα την επούλωσε.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄

Το εθνικό ζήτημα

α. Το Κρητικό

Την 1^η Δεκεμβρίου του 1913 πραγματοποιήθηκε η τελετή της επίσημης προσάρτησης της Κρήτης στην Ελλάδα. Ο Ελ. Βενιζέλος και ο βασιλιάς Κωνσταντίνος ύψωσαν την ελληνική σημαία στο φρούριο του Φιρκά στα Χανιά.

Η ανάγκη των Κρητών να ενωθούν με το ελληνικό κράτος στην περίοδο που μελετάμε είχε την απαρχή της σε τρία πολύ σημαντικά γεγονότα, την προσάρτηση της Βοσνίας – Ερζεγοβίνης από την Αυστρία τον Οκτώβριο του 1908, τη μονομερή ανακήρυξη της Βουλγαρίας σε ανεξάρτητο βασίλειο, καθώς και το Κίνημα των Νεοτούρκων (1908).¹⁹⁴ Οι Κρήτες από τον Σεπτέμβριο του 1908 είχαν διακηρύξει την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα και θεωρούσαν τον Γεώργιο ως την ιδανική προσωπικότητα για τη διακυβέρνηση. Ωστόσο η ένωση έγινε μονομερώς, αφού δεν ήταν αποδεκτή από την Ελλάδα, την Τουρκία και τις Δυνάμεις.¹⁹⁵

Με αυτή λοιπόν την ημιτελή ενέργεια ξεκινά μια σειρά προσκομμάτων για το Κρητικό ζήτημα. Στην Ελλάδα πρωθυπουργός ήταν πλέον ο Ελ. Βενιζέλος. Οι ελπίδες των Κρητικών αναπτερώθηκαν, ωστόσο σύντομα απογοητεύθηκαν από τις ενέργειες του συμπατριώτη τους με συνέπεια ο νέος πρωθυπουργός να γίνει στόχος σκληρής κριτικής από τον τύπο και την αντιπολίτευση. Ο Ελ. Βενιζέλος επέλεξε προσεκτικές ενέργειες στις διαπραγματεύσεις για το Κρητικό, προσπαθώντας να αποσοβήσει την αντίδραση της Τουρκίας, με τη μορφή ενός πολέμου. Η αντιπολίτευση χωρίς να αναγνωρίζει τον απτό κίνδυνο ενός πολέμου με την Τουρκία επέλεξε κριτική με χαρακτηριστικά άγονου πατριωτισμού, όπως θα φανεί στη συνέχεια.

Ο Νοέμβριος του 1911 για το Κρητικό ζήτημα υπήρξε μια πολύ σημαντική περίοδος. Πρωθυπουργός στην Ελλάδα ήταν ο Ελ. Βενιζέλος και δίπλα του, όπως αναφέρθηκε, στεκόταν μια ευάριθμη αντιπολίτευση. Στη Βουλή με γοργούς ρυθμούς είχε ψηφιστεί η αναθεώρηση του Συντάγματος. Το φθινόπωρο του 1911 άρχισαν μεθοδικά νύξεις για το Κρητικό. Παράλληλα γνωστοποιήθηκε και η πρόθεση των Κρητών πληρεξουσίων να εισέλθουν στην ελληνική Βουλή ως μέλη της. Η συζήτηση για το Κρητικό άρχισε να παίρνει διαστάσεις πολιτικής αντιπαράθεσης. Ο Ελ. Βενιζέλος σπάνια γινόταν δέκτης ισχυρών διαφωνιών στη Βουλή, εφόσον απουσίαζε

¹⁹⁴ Κ. Σβολόπουλος, *ο.π.*, σ. 52, 55. Ο Σβολόπουλος επισημαίνει ότι αρχικά η επικράτηση των Νεοτούρκων αποτέλεσε πηγή ελπίδων αλλά και ανησυχιών για τον αλύτρωτο ελληνισμό. Οι Νεότουρκοι επικαλούνταν αρχές φιλελευθερισμού, ισότητας, αδελφосύννης ανάμεσα στις εθνότητες. Ωστόσο σύντομα διαψεύστηκαν οι ελπίδες. Περισσότερα στοιχεία για το Κίνημα των Νεοτούρκων. Έλενα Φραγκάκη – Syrett, «Το Κίνημα των Νεοτούρκων, οι συνέπειες για τον ελληνισμό 1908 -1918», *ό.π.*, σ. 41-50.

¹⁹⁵ Με τη μονομερή ένωση η Κρήτη βρέθηκε σε κατάσταση απομόνωσης. Κατήγγησαν την Αρμοστεία και το Κρητικό Πολίτευμα και εφάρμοσαν το ελληνικό σύνταγμα. Όμως κανείς δεν τους αναγνώριζε, ούτε το ελληνικό κράτος ούτε φυσικά οι Δυνάμεις. Κατερίνα Γαρδίκι, *Προστασία και εγγυήσεις: στάδια και μύθοι της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης (1821 -1920)*, Αθήνα, Βάνιας, 1999, σ. 38-39.

η ρητορική της αντιπολίτευσης, όμως για τη θεματική που αφορούσε την Κρήτη οι διαφωνίες ήταν έντονες και επιθετικές.

Εβδομάδες κυοφορούνταν η είδηση ότι οι Κρήτες βουλευτές σκόπευαν να εισέλθουν στο ελληνικό Κοινοβούλιο θεωρώντας την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα τετελεσμένο γεγονός και τους ίδιους μέλη του. Ο πολιτικός αναβρασμός από την Κρήτη και τον τύπο μεταφέρθηκε στην ελληνική Βουλή. Αφορμή για τη συζήτηση στη Βουλή που τελικά έλαβε τεράστιες διαστάσεις, ήταν τα δημοσιεύματα των εφημερίδων που τις προηγούμενες ημέρες έγραφαν ότι υπήρχε μυστική συμφωνία του Ελ. Βενιζέλου με τους Τούρκους σχετικά με το Κρητικό το οποίο θα έμενε «παγωμένο» για τα επόμενα 10 χρόνια.¹⁹⁶ Στη Βουλή έγιναν αμέσως ερωτήσεις στον Βενιζέλο για τα δημοσιεύματα¹⁹⁷ και ο συντηρητικός βουλευτής Ε. Κουλουμβάκης τον κατηγορήσε ότι αδιαφόρησε για την Κρήτη.¹⁹⁸ Ο Βενιζέλος διέψευσε τις φήμες και περιέγραψε με ευγλωττία την ανησυχία του για το νησί, ενώ άφησε υπονοούμενα για τους υποκινητές των επιλογών των Κρητών, λέγοντας χαρακτηριστικά ότι αντιπολιτευόμενοι κύκλοι τονώνουν τον πατριωτισμό των Κρητικών και δημιουργούν επικίνδυνες καταστάσεις για την Ελλάδα και το νησί, με την υπογράμμιση όμως ότι δεν εννοεί τους ηγέτες των παλαιών κομμάτων.¹⁹⁹

Η αντιπολίτευση αυτομάτως προσπάθησε να συνασπισθεί, αποτελούμενη από βουλευτές των παλαιών κομμάτων, οι οποίοι δεν πειθάρχησαν στην αποχή, και ανεξάρτητους έτσι ώστε να ακουστεί μια ενιαία στάση και όλοι μαζί άσκησαν δριμεία κριτική στον Ελ. Βενιζέλο. Πρέπει να υπογραμμιστεί ότι ο αντιπολιτευτικός λόγος εκφερόταν εκ του ασφαλούς, μη φέροντας εξουσία, άρα η αναντιστοιχία λέγειν και πράττειν δεν είχε τόση σημασία, γιατί ο φορέας του λόγου ήταν εκτός κυβέρνησης και η επιχειρηματολογία για άμεση ικανοποίηση των αιτημάτων των Κρητών θα είχε πολιτικές συνέπειες που άλλοι θα επωμίζονταν. Παράλληλα κατασκευάζεται από τον τύπο το προφίλ του σωστού πατριώτη με χαρακτηριστικά που σχετιζόνταν με τη φιλοπατρία, την εθνική συνείδηση, την ειλικρίνεια, την καταγγελία των προδοτών και την προστασία της κοινής γνώμης. Αυτά ήταν τα στοιχεία που ήθελε η αντιπολίτευση

¹⁹⁶ Η εφημερίδα *Εμπρός* στις 10/11/1911 επιβεβαίωσε την ύπαρξη τέτοιων δημοσιευμάτων και αναρωτήθηκε σε κεντρικό της άρθρο: «Οι χθεσινοί θρύλοι και η πιθανωτέρα αλήθεια», χαρακτηριστική είναι και η περίοδος λόγου, «υπήρξαν μάλιστα πρόσωπα άτινα την εβεβαίουν υπευθύνως ότι η Ελληνική Κυβέρνησις ανέλαβεν υποχρεώσεις απέναντι της Τουρκίας, δια το καθεστώς εν Κρήτη, ότι θα παραμείνη από δεκαετίαν αναλλοίωτον, και ότι δεν θα δεχθή τους Κρήτας βουλευτάς εν τη Ελληνική Βουλή εις αντάλλαγμα της καταπαύσεως του μπουϊκοτάζ».

¹⁹⁷ Ο βουλευτής Χ. Μεϊτάνης: «Ζητεί όπως δηλώση η Κυβέρνησις τι ακριβώς συμβαίνει εν Κρήτη...» και ο βουλευτής Κ. Γόντικας: «Εάν είνε αληθές το γραφέν ότι η Κυβέρνησις προήλθεν εις συνεννόησιν μετά της Ομόρου Επικρατείας επί του Κρητικού Ζητήματος». *Πρακτικά Συνεδριάσεως της Αναθεωρητικής Β',* Διπλή Βουλή, Συνεδριάσις ΡΞΓ', 10/11/1911, σ. 316.

¹⁹⁸ Ο βουλευτής Ε. Κουλουμβάκης υποστήριξε ότι: «Η Κυβέρνησις, κ. Πρόεδρε, φαίνεται αδιαφορούσα πώς θα τεθώσι τα ζητήματα και κατά ποίαν έκτασιν». *Πρακτικά Συνεδριάσεως της Αναθεωρητικής Β',* Διπλή Βουλή, Συνεδριάσις ΡΞΓ', 10/11/1911, σ. 317.

¹⁹⁹ *Πρακτικά Συνεδριάσεως της Αναθεωρητικής Β',* Διπλή Βουλή, Συνεδριάσις ΡΞΓ', 10/11/1911, σ. 317 - 322. Ο Ελ. Βενιζέλος από το βήμα της Βουλής πιθανόν να ήθελε να ανακοινώσει ότι οι θέσεις της αντιπολίτευσης μέσα στη Βουλή, έξω από αυτήν, στον τύπο και στην Κρήτη, ναρκοθετούσαν την «άψογον στάσιν» που προσπαθούσε ο ίδιος να επιδείξει. Το λεκτικό σύνολο «άψογος στάσις» ήταν το λεκτικό μοτίβο της περιόδου, που καθρέπτιζε την πολιτική του Βενιζέλου, ο οποίος ήθελε να βρίσκονται σε ισορροπία οι σχέσεις μεταξύ Ελλάδας, Δυνάμεων και Τουρκίας. Συνεπώς η είσοδος των Κρητών στο ελληνικό Κοινοβούλιο θα την κατέστρεφε.

να οικειοποιηθεί ως «αρετολογικά» εφόδια σε μια πιθανή εκλογική αναμέτρηση.²⁰⁰ Πολλαπλασιαστική δύναμη των θέσεων της προσέφερε και ο αντιβενιζελικός τύπος, ο οποίος συχνά χρησιμοποιούσε απαξιωτικές κρίσεις για να αμαυρώσει τις βενιζελικές θέσεις.²⁰¹

Θέλοντας να συμπυκνώσουμε τις θέσεις της αντιπολίτευσης έναντι του Ελ. Βενιζέλου στη συγκεκριμένη Συνέλευση στη Βουλή, θα εστιάσουμε στην επιχειρηματολογία της. Ο αντιπολιτευτικός λόγος τόνιζε τι δεν έκανε ή τι δεν κάνει ο Βενιζέλος για την Κρήτη και δεν αντέτασσε δικές του προτάσεις. Παράλληλα κατηγορούσε τον πρωθυπουργό ότι πολλαπλασίαζε την κινδυνολογία για την έναρξη πολέμου με την Τουρκία σε περίπτωση που γίνονταν δεκτοί οι Κρήτες στη Βουλή.²⁰² Η περίπτωση του πολέμου με την Τουρκία θεωρούνταν για την αντιπολίτευση απίθανη περίπτωση θεωρώντας την απλώς εκφοβισμό προς την κοινή γνώμη.²⁰³ Συχνές ήταν οι ειρωνείες και οι μεγαλοστομίες των βουλευτών της αντιπολίτευσης που προκαλούσαν τον τύπο να τις αναπαράγει με δριμύτητα εναντίον του Βενιζέλου για εβδομάδες.²⁰⁴ Χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν το σκωπτικό ύφος του βουλευτή και εκδότη Γ. Πωπ, ο οποίος συνέκρινε τον Ελ. Βενιζέλο του παρελθόντος, στην Κρήτη τότε που ως επαναστάτης και πολιτευτής πάλευε για την ένωσή της με την Ελλάδα, με τον σύγχρονο, δηλαδή του 1911, που προσπαθούσε να εμποδίσει τους συμπατριώτες του να εισέλθουν στην ελληνική Βουλή.²⁰⁵

Η αντιπολίτευση του Γ. Πωπ στηρίχθηκε σε μια βεβιασμένη γενίκευση, έκρινε τον Ελ. Βενιζέλο με βάση δυο περιόδους της ιστορίας με διαφορετικό όμως παρονομαστή. Η σύγκριση που προσπάθησε να κάνει ήταν αστήρικτη, γιατί είχαν πλέον αλλάξει οι πολιτικές και διπλωματικές συγκυρίες.²⁰⁶

Εντούτοις σε όλες αυτές τις επιθέσεις ο Ελ. Βενιζέλος απαντούσε με ευθύτητα και ρεαλιστική πολιτική, γιατί όντως η κατάσταση στην Κρήτη του προκαλούσε

²⁰⁰ Οι εκλογές έγιναν και μάλιστα σύντομα (Μάρτιος 1912), αλλά η προσπάθεια της αντιπολίτευσης να πείσει απέτυχε, όπως φάνηκε από το αποτέλεσμα των εκλογών.

²⁰¹ Οι εφημερίδες όπως το *Σκριπ*, το *Νέον Άστυ* και το *Εμπρός* καταφέρονταν εναντίον των επιλογών του Ελ. Βενιζέλου σε σχέση με το Κρητικό ζήτημα. Η *Ακρόπολις* δεν είχε ακόμα εισχωρήσει στο αντιβενιζελικό στρατόπεδο.

²⁰² Ε. Κουλουμβάκης: «Δεν είναι αληθές το λεχθέν ότι εκ της αποστολής Κρητών πληρεξουσίων θα εμπλακώμεν εις πόλεμον και θα διαταραχθή παρ' ημίν η δημόσια τάξις». *Πρακτικά Συνεδριάσεως της Αναθεωρητικής Β'*, Διπλή Βουλή, Συνεδριάσεις ΡΞΓ', 10/11/1911, σ. 328.

²⁰³ *Σκριπ*, 12/11/11, «Οι Κρήτες δεν ζητούν χάριν, ασκούν δικαίωμα». Αξίζει να υπογραμμιστούν τα επιχειρήματα του άρθρου: «Αλλ' ούτε ο Ελληνικός λαός επίστευσεν εις το επινοηθέν μορμολύκειον του πολέμου, ούτε οι Κρήτες είναι τόσο απλοϊκοί ώστε να μεταβάλωσι τας αμετακλήτους αποφάσεις των...». Και ο βουλευτής Ε. Κουλουμβάκης: «Είπεν (Ο Βενιζέλος) εις τον λαόν να φοβήται τον πόλεμον, ενώ ουδ' η ελαχίστη υπόνοια υπάρχει περί τούτου». *Πρακτικά Συνεδριάσεως της Αναθεωρητικής Β'*, Διπλή Βουλή, Συνεδριάσεις ΡΠΖ', σ. 609.

²⁰⁴ Ι. Πατσουράκος, (προς Ελ. Βενιζέλο που μίλησε για αντιπολιτευτικούς κύκλους που ωθούν την Κρήτη στο βάραθρο): «Να καταγγείλητε τους προδότας αυτούς», Ε. Κουλουμβάκης: «Η Κυβέρνησις επιλέγει, κατήντησε δικτατορία προσωπική», Γ. Πωπ: «Η παράτασις της εκκρεμότητος θα καταστρέψη την Εθνικήν υπόστασιν της νήσου». *Πρακτικά Συνεδριάσεως της Αναθεωρητικής Β'*, Διπλή Βουλή, Συνεδριάσεις ΡΞΓ', 10/11/1911, σ. 322 και σ. 325.

²⁰⁵ *Πρακτικά Συνεδριάσεως της Αναθεωρητικής Β'*, Διπλή Βουλή, Συνεδριάσεις ΡΞΓ', 10/11/1911, σ. 325-326.

²⁰⁶ Ο Ελ. Βενιζέλος απάντησε αμέσως: «Πλὴν ἄλλη ἦτο ἡ θέσις μου ἐν Κρήτῃ καὶ ἄλλη ἐδῶ, ὡς Προέδρου τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως ... ἡ Ἑλλὰς δὲν εἶναι διατεθειμένη νὰ ἐμπλακῇ ἐἰς πόλεμον μετὰ τὴν γείτονα Ἐπικράτειαν...». *Πρακτικά Συνεδριάσεως της Αναθεωρητικής Β'*, Διπλή Βουλή, Συνεδριάσεις ΡΞΓ', 10/11/1911, σ. 326.

ανησυχία για έναν πόλεμο με την Τουρκία, ενώ η Ελλάδα ήταν στρατιωτικά απροετοίμαστη. Η επιχειρηματολογία του πρωθυπουργού εξωθούσε τον αντιπολιτευτικό λόγο σε εξοβελισμό της λογικής και κυρίως σε μια ατέρμονη αναζήτηση της χαμένης εθνικής ιδέας που πληττόταν, όπως πίστευε, από τις ενέργειες του Βενιζέλου για την Κρήτη. Το τέλμα της αντιπολίτευσης φαινόταν και από την ίδια την παραδοχή της ότι δεν υπήρχε «αντιπολίτευσις συντεταγμένη εις κόμμα».²⁰⁷

Η Κρητική Πολιτεία εξέλεξε εβδομήντα βουλευτές για την ελληνική Βουλή. Με εντολή όμως του Ελ. Βενιζέλου εμποδίστηκε η είσοδός τους, έγιναν συλλήψεις και κρατήθηκαν από τις Δυνάμεις είκοσι τέσσερις από αυτούς στην αρχή του ταξιδιού τους προς τον Πειραιά όπου και κρατήθηκαν στη Σούδα. Ο Βενιζέλος ζυγίζοντας αυτή τη δύσκολη κατάσταση έκλεισε τη Βουλή και προκήρυξε εκλογές για τις 11 Μαρτίου του 1912. Αυτή η ενέργεια εντούτοις δεν εμπόδισε τους Κρήτες: προκήρυξαν παράλληλα με τις ελληνικές, εκλογές και στην Κρήτη, έχοντας απώτερο στόχο να εισέλθουν στην ελληνική Βουλή, όταν αυτή θα επαναλειτούργουσε.²⁰⁸

Ο Ελ. Βενιζέλος με την κίνησή του απέφυγε μια πιθανή αναταραχή με αφορμή το Κρητικό, σταμάτησε τις επιθέσεις στο πρόσωπό του από την αντιπολίτευση, αλλά άφησε το πεδίο ελεύθερο στον αντιβενιζελικό τύπο να γίνει σκληρός αντίπαλός του.

Τους επόμενους μήνες μέχρι τις εκλογές ο χρόνος αναλίσκονταν στον προεκλογικό αγώνα, με τα αντιβενιζελικά κόμματα, όπως έχει ειπωθεί, να συμμετέχουν στις εκλογές. Το Κρητικό ζήτημα απασχολούσε τον αντιβενιζελικό τύπο άλλοτε με ήπιους τόνους (ανάλογα με το πόσο αντιβενιζελική ήταν η εφημερίδα) και άλλοτε με δριμυείς κατηγορίες.²⁰⁹ Αξίζει να καταγραφεί η θέση του Γ. Θεοτόκη για το Κρητικό. Ο πρώην πρωθυπουργός επιδίωκε να στηλιτεύσει τις ενέργειες του Βενιζέλου για το Κρητικό αλλά και να δικαιολογηθεί, γιατί το κόμμα του δεν κατάφερε να το επιλύσει, ενώ αποδέχθηκε το ψήφισμα της Ένωσης το 1908. Για την αστοχία του κόμματός του στο Κρητικό μάλιστα θεώρησε υπεύθυνες τις Δυνάμεις που ήλεγχαν το νησί.²¹⁰

Επανερχόμενοι στις εκλογές, το εκλογικό αποτέλεσμα ήταν η νίκη των Φιλελευθέρων, με την εκλογή πια αντιπολίτευσης συνασπισμένης, αν και τα στοιχεία έδειξαν ότι αυτή η ένωση είχε αρκετές ρωγμές. Η εσωτερική και κυρίως η εξωτερική πολιτική βρίσκονταν περισσότερο από ποτέ στο προσκήνιο, με τον Ελ. Βενιζέλο να

²⁰⁷ Πρακτικά Συνεδριάσεως της Αναθεωρητικής Β', Διπλή Βουλή, Συνεδριάσεις ΡΞΓ', 10/11/1911, σ. 328.

²⁰⁸ Ελένη Γαρδίκ-Κατσιαδάκη, «Ο Βενιζελισμός της Ανόρθωσης, γ) η εξωτερική πολιτική του Βενιζέλου, 1910-1912, ό.π., σ. 97-98.

²⁰⁹ Εμπρός, 6/1/1912, «Αι ανησυχίαι εκ της επιμονής των Κρητών, η λύσις του Κρητικού» και 8/1/1912, «Το Κρητικόν Ζήτημα και το Νέο διάβημα».

«Θέλει να παραδώσει την Κρήτην εις την Τουρκίαν; Δεν οφείλουν να λένουν όχι (εννοεί τους βουλευτές)... Η Βουλή κατά τη θεωρία του κ. Βενιζέλου πρέπει να αποτελείται από κωφαλάλους», Σκριπ, 4/1/1912 και «Αλλ' το πείσμα του κ. Βενιζέλου μας είνε γνωστόν, δεν θα είνε δε πρώτη φορά καθ' ην το πείσμα και η προσήλωσις αυτού προς την ιδέαν της Κρητικής αυτονομίας του ενέπνευσαν ενεργείας, αι οποίαι αποτέλεσαν τον μεγαλύτερον κίνδυνον της Κρήτης, αν μη επέφερον το ναυάγιον της Κρητικής υποθέσεως», 11/1/1912.

Σκριπ, 5/2/1912, «Ο αίτιος της Κρητικής ατυχίας» και στο φύλλο της 10/3/1912: «Ο Βενιζέλος δεν έχει εθνισμόν και πατριωτικόν αίσθημα. Προδώσας την Κρήτην χιλιάκις εις τους Τούρκους ήλθεν εις την Ελλάδα ίνα προδώσῃ και αυτήν και την καταστρέψῃ».

²¹⁰ Εμπρός, 15/1/1912, δημοσιεύεται κριτική του Γ. Θεοτόκη για την Κυβέρνηση.

προσπαθεί να αλιεύσει φίλους. Ήθελε να πραγματοποιήσει τον πολιτικό του σχεδιασμό για δημιουργία ενός βαλκανικού πλέγματος συμμαχιών με τη Σερβία και τη Βουλγαρία.²¹¹ Και μέσα σε αυτή την αγωνία επιλογής φίλων, το Κρητικό ζήτημα επανήλθε στο προσκήνιο με τους Κρήτες να θέλουν να εισέλθουν για δεύτερη φορά στο ελληνικό κοινοβούλιο την άνοιξη του 1912.

Η Βουλή άνοιξε τις πύλες της στις 19 Μαΐου και ύστερα από λίγες ώρες ο Βενιζέλος την έκλεισε μέχρι την 1^η Οκτωβρίου. Ο λόγος ήταν οι ενέργειες των Κρητών και η γενικότερη πολεμική ένταση που ήταν έτοιμη να οδηγήσει σε έκρηξη τα Βαλκάνια. Ο Ελ. Βενιζέλος επέλεξε να θυσιάσει προς το παρόν τους συμπατριώτες του στο όνομα του εθνικού συμφέροντος.

Οι Κρήτες βουλευτές όμως βρίσκονταν ήδη στο πλοίο «Πελοπόννησος» στις 13 Απριλίου, κατευθύνονταν προς τον Πειραιά, ωστόσο συνελήφθησαν μετά από προειδοποιητική βολή στον αέρα, αφού το πλοίο τους δε σταμάτησε σε σήμα αγγλικού πλοίου. Κρατήθηκαν στο αγγλικό θωρηκτό «Μινέρβα», συνολικά δεκαοκτώ άτομα, και ματαιώθηκε «το ταξίδι τους» προς την ελληνική Βουλή. Η ελληνική Κυβέρνηση έπειτα από προσπάθειες λίγων ημερών ήλπιζε στην απελευθέρωσή τους.²¹² Ο αντιπολιτευτικός τύπος συχνά κατηγορούσε τον Βενιζέλο για τις ενέργειές του, εκτοξεύοντας έμμεσα τα βέλη του στις Δυνάμεις, που ασκούσαν καταπιεστική πολιτική και είχαν τον πρωθυπουργό πειθήνιο όργανό τους. Μερίδα του αντιβενιζελικού τύπου δικαιολογούσε τον πρωθυπουργό ότι η στάση του βοηθούσε στη μείωση των εσωτερικών εντάσεων. Συνεπώς ο Ελ. Βενιζέλος δήλωσε ότι δεν επρόκειτο να παραιτηθεί.²¹³ Παράλληλα από την εφημερίδα *Νέον Άστυ* προτάθηκε επίλυση του Κρητικού ζητήματος. Η εφημερίδα ήθελε να επαναφέρει τους παλαιούς πολιτικούς στο προσκήνιο και κυρίως τον Δ. Ράλλη. Πίστευε στην υπεύθυνη δράση των αρχηγών των παλαιών κομμάτων, οι οποίοι με τις θέσεις τους θα μπορούσαν να επηρεάσουν θετικά την κοινή γνώμη και να προτείνουν την καλύτερη λύση για το Κρητικό ζήτημα. Βοηθώντας την Κυβέρνηση, σαν ομάδα θα λέγαμε σήμερα «κοινής σωτηρίας», να αντικαταστήσει τις άκαρπες ενέργειές της με εποικοδομητικές.²¹⁴ Κοιτώντας με προσοχή το άρθρο συμπεραίνουμε την αγωνία της εφημερίδας να αφυπνίσει την αντιπολίτευση και κυρίως τους παλαιοκομματικούς από τον πολιτικό λήθαργο δύο ετών δίνοντάς τους έτοιμη πρόταση δράσης που θα τους επανέφερε στο πολιτικό προσκήνιο με απώτερο σκοπό την ύπαρξη συγκροτημένης αντιπολιτευτικής φωνής.

Οι Κρήτες δεν άκουσαν τις εκκλήσεις του Ελ. Βενιζέλου να μην προσπαθήσουν να εισέλθουν στη Βουλή. Ο Βενιζέλος για να μην καταστρέψει ότι είχε δημιουργήσει και με μια αντιπολίτευση αδύναμη ακόμα να συσπειρωθεί και να ορθώσει αντιπολιτευτικό λόγο, άνοιξε τη Βουλή μόνο για να εκλεγεί Πρόεδρος της²¹⁵ και επέλεξε τη χρήση βίας. Αυτή η βία όμως έφερε αντιδράσεις από τον τύπο, ενώ η κοινή γνώμη γνώρισε ένα διαφορετικό πρόσωπο του Ελ. Βενιζέλου. Οι εξελίξεις εξαιτίας των

²¹¹ Για τις συμμαχίες και τους Βαλκανικούς Πολέμους θα γίνει λόγος στο έκτο κεφάλαιο.

²¹² *Ακρόπολις*, 16/4/1912 και 22/4/1912. Αξίζει να αναφερθεί ότι η εφημερίδα *Ακρόπολις* υποστήριζε με θέρμη τις κινήσεις του Ελ. Βενιζέλου και κατακραύωνε τις ενέργειες των Κρητών, ως επικίνδυνες για το ελληνικό έθνος. *Ακρόπολις*, 17/5/1912, 17/4/1912. Ακόμα η εφημερίδα δεν έχει μετατραπεί σε αντιβενιζελική.

²¹³ *Νέον Άστυ*, 14/4/1912, «Το κυβερνητικό ανακοινωθέν».

²¹⁴ *Νέον Άστυ*, 17/4/1912, «Οι Κρήτες Βουλευταί».

²¹⁵ Πρόεδρος της Βουλής εξελέγη ο Ιωάννης Τσιριμώκος.

επιλογών του Ελ. Βενιζέλου στο Κρητικό²¹⁶ προκάλεσαν και την παραίτηση του Υπουργού Δικαιοσύνης Νικόλαου Δημητρακόπουλου. Η ερμηνεία της παραίτησής του πυροδότησε εσωτερική κρίση στο κόμμα των Φιλελευθέρων, την οποία η αντιπολίτευση χρησιμοποίησε εμμέσως, μέσω του τύπου, χωρίς να έχει προσπαθήσει καθόλου να τη δημιουργήσει. Στις 19 Μαΐου, τις λίγες ώρες που λειτούργησε η Βουλή, κατάφερε και εισέβαλε στο κοινοβούλιο ο κρητικός βουλευτής Μιχαήλ Δασκαλάκης βροντοφωνάζοντας από τα έδρανα «Ζήτω η Κρήτη», «Ζήτω η Ένωσις», «Είμαι Κρης Βουλευτής και ωρκίσθην». Όπως μας πληροφορεί η εφημερίδα *Χρόνος*, ο Μ. Δασκαλάκης, βουλευτής Ρεθύμνου, καθόταν μαζί με τους βουλευτές του κόμματος του Κ. Μαυρομιχάλη. Αμέσως η αντιπολίτευση ξέσπασε σε χειροκροτήματα ενθουσιασμού, ενώ η κυβερνητική πτέρυγα παρακολουθούσε με έκπληξη. Μάλιστα η ίδια εφημερίδα φιλοξένησε συνέντευξη του Μ. Δασκαλάκη, που περιγράφει τι έζησε καθώς και την αποπομπή του από τη Βουλή με εντολή του Ελ. Βενιζέλου.²¹⁷

Φυσικά το γεγονός δεν μπορούσε παρά να χρησιμοποιηθεί από τον αντιβενιζελικό τύπο ως αφετηρία σύγκρουσης με τον Βενιζέλο. Κατηγόρησε τον πρωθυπουργό ότι στεκόταν πολέμιος απέναντι στον συμπατριώτη του, ενώ δεν έλειψαν οι μελοδραματικές περιγραφές της Βουλής που κατακλύστηκε εσωτερικά και εξωτερικά από στρατιώτες. Οι μεγαλοστομίες δε σταμάτησαν εδώ αλλά τονίστηκε ιδιαίτερα η συγκίνηση των Ελλήνων από την παρουσία Κρητικών έξω από τη Βουλή.²¹⁸ Ο αντιβενιζελικός τύπος είχε σκοπό να φέρει τον Ελ. Βενιζέλο σε αντιπαράθεση με την κοινή γνώμη.

Η εφημερίδα *Αθήναι* σε μια άκρως απολογιστική κριτική για τα γεγονότα της 19^{ης} Μαΐου κατέκρινε τους πάντες και κυρίως την αντιπολίτευση που έμεινε αδρανής.²¹⁹ Το Κρητικό τους επόμενους μήνες, σταδιακά, έχασε τη δυναμική του, γιατί αντικαταστάθηκε από τις εξελίξεις στα Βαλκάνια. Ο πρώτος Βαλκανικός Πόλεμος το επισκίασε, γιατί ξύπνησε εκ νέου η Μεγάλη Ιδέα για προσάρτηση νέων περιοχών και το Κρητικό εντάχθηκε σ' αυτήν. Οι Κρήτες προσπάθησαν να ξαναμπούν το φθινόπωρο του 1912 στην ελληνική Βουλή αλλά μόνο την 1^η Οκτωβρίου έγιναν δεκτοί, όταν τους υποδέχθηκε ο ίδιος ο Ελ. Βενιζέλος ως αναπόσπαστο κομμάτι του ελληνικού κοινοβουλίου.

Συνοψίζοντας, το Κρητικό χρησιμοποιήθηκε από την αντιπολίτευση ως το γεγονός που μπόρεσε να διεισδύσει στο συναίσθημα της κοινής γνώμης τονίζοντας αφ' ενός τα αντιπατριωτικά αισθήματα του Ελ. Βενιζέλου και προσπαθώντας αφ' ετέρου να μειώσει την πολιτική του θέση. Παράλληλα, χρησιμοποιήθηκε, κυρίως μέσω του τύπου, ως επικοινωνιακό εργαλείο, για να φανεί ότι αρχές, όπως η αλληλεγγύη, η αγάπη, η εμπιστοσύνη, η συμπόνια στους αδυνάτους, ήταν παρούσες στο πολιτικό λεξιλόγιο της αντιπολίτευσης. Ωστόσο σε όλη την περίοδο που διήρκεσε το Κρητικό ο αντιπολιτευτικός λόγος δε θέλησε να καταλάβει και να ερμηνεύσει ρεαλιστικά τις

²¹⁶ *Χρόνος*, 19/5/1912, «Πώς προεκλήθη η παραίτησις του κ. Δημητρακόπουλου».

²¹⁷ *Χρόνος*, 20/5/1912.

²¹⁸ «Συγκινητικά σκηναί προ του Βουλευτηρίου», «Οι Κρήται βουλευταί διασπώντες την στρατιωτικήν ζώνην», «Η συγκίνησης του κόσμου», *Χρόνος*, 20/5/1912.

²¹⁹ «Την αξιοθρήνητον εικόνα Κυβερνήσεως ουδέν εχούσης εις την ψυχήν αίσθημα και ουδέν εν τη διανοία σχέδιον, απειλούσης και υποχωρούσης, της σειούσης πρώτον την ρομφαίαν και έπειτα την ουράν απειλουμένου κυναρίου, συνεπλήρωνε το αξιοθρήνητον θέαμα της πλαισιούσης το κοινοβουλευτικόν καθεστώς και την πολιτειακήν εξάρθρωσιν της Αντιπολιτεύσεως», *Αθήναι*, 20/5/1912.

κινήσεις του Ελ. Βενιζέλου, που χαρακτηρίζονταν από υπομονή και θυσία της στιγμής για ένα μελλοντικό σταθερό κέρδος. Ο πρωθυπουργός, όπως υποστηρίζει η Λ. Λούβη, δεν ήθελε το Κρητικό να παρασύρει την Ελλάδα σε άκαιρες συγκρούσεις.²²⁰ Αυτό η αντιπολίτευση το προσπερνούσε, γιατί έβλεπε μυωπικά τις εξελίξεις. Στους περισσότερους διαξιφισμούς με τον Ελ. Βενιζέλο οι απαντήσεις της αντιπολίτευσης ήταν μεν έντονες εκφραστικά αλλά με επιδερμική προσέγγιση χωρίς τον στόχο της διορατικής πολιτικής και τέλος χαρακτηρίζονταν από απουσία ορθολογικής αξιολόγησης των γεγονότων.

²²⁰ Λίνα Λούβη, «Τα διλήμματα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής», ό.π., σ. 129.

β. Το Ηπειρωτικό

Στο πλαίσιο του εθνικού ζητήματος εντάσσεται και το Ηπειρωτικό. Η προβληματική που εκφράστηκε γύρω από το ζήτημα έφερε αντιμέτωπες για άλλη μια φορά την κυβέρνηση του Ελ. Βενιζέλου και την αντιπολίτευση, με μια διαφορά σε σχέση με το παρελθόν: την περίοδο που το Ηπειρωτικό βρίσκεται στην κορύφωσή του, δηλαδή από τις αρχές του 1914 έως και τον Οκτώβριο του ίδιου έτους, στη Βουλή υπήρχε συντεταγμένη αντιπολίτευση με παρόντες τους αρχηγούς των παλαιών κομμάτων και κυρίως τον Δ. Γούναρη.

Για να ξεδιπλωθούν οι σημαντικές διαφωνίες που ενεργοποίησε το Ηπειρωτικό, είναι χρήσιμο να γίνει μια σύντομη ιστορική αναδρομή μέχρι τις αρχές του 1914. Η ανάδυση του Ηπειρωτικού συνέπεσε με τους Βαλκανικούς Πολέμους, οπότε εμφανίζεται μπερδεμένο σε ένα πλέγμα πολιτικών και εδαφικών ανταγωνισμών.

Η Αλβανία ανακηρύχθηκε από τις Μεγάλες Δυνάμεις κυρίαρχο και ανεξάρτητο κράτος (29/7/1913) σύμφωνα με τη Συνθήκη του Λονδίνου (17/5/1913) και παράλληλα ορίστηκε μια Διεθνής Επιτροπή Ελέγχου με σκοπό να εξετάσει τους τρόπους που η Αλβανία θα λάμβανε τη θέση της ανάμεσα στα άλλα κράτη, ενώ τα νότια σύνορα του νέου κράτους θα τα όριζαν οι ίδιες. Τέλος με το Πρωτόκολλο της Φλωρεντίας (17/12/1913), οι πόλεις Δέλβινο, Χιμάρα, Άγιοι Σαράντα, Τεπελένι, Πρεμετή, Κορυτσά και το Αργυρόκαστρο θα ανήκαν στο εξής στην Αλβανία και συνεπώς η Ελλάδα καλούνταν να εκκενώσει τις περιοχές.²²¹ Αξίζει να σημειωθεί ότι κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων ο ελληνικός στρατός είχε απελευθερώσει περιοχές της Ηπείρου τις οποίες τώρα έπρεπε να εγκαταλείψει.²²²

Ο Ελ. Βενιζέλος διέβλεπε ότι η διευθέτηση των συνόρων της Ελλάδας με την Αλβανία δε φαινόταν να έχει ευοίωνα τέλος, στόχευε λοιπόν στην ταυτόχρονη επίλυση των δυο ρευστών προβλημάτων για την Ελλάδα, δηλαδή το Ηπειρωτικό και το Νησιωτικό.²²³ Παράλληλα, στη Βόρεια Ήπειρο εκδηλώθηκε αυτονομιστικό κίνημα με επικεφαλής τον Γεώργιο Ζωγράφο²²⁴ και με τη συνδρομή του Σπύρου

²²¹ Β. Κόντης, «Ο Βενιζέλος και η Κυβέρνηση της Αυτόνομης Βορείου Ηπείρου», *Ελευθέριος Βενιζέλος, Κοινωνία – Οικονομία – Πολιτική στην εποχή του*, (επιμ.), Θ. Βερέμης - Γ. Γουλιμή, Αθήνα, Γνώση, 1989, σ. 171.

²²² Ενδεικτικά: ελληνικά πολεμικά πλοία βομβαρδίζουν την Αυλώνα (22/11/1912) και καταλαμβάνεται η νησίδα Σάσων (7/12/1912), πραγματοποιείται η κατάληψη της Κορυτσάς (3/3/1913), η κατάληψη του Αργυρόκαστρου και του Δέλβινου. Τάσος Σακελλαρόπουλος, «Χρονολόγιο, Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913, προέλαση ελληνικού στρατού, καταλήψεις πόλεων, νήσων», *ό.π.*, σ. 15.

²²³ Το Νησιωτικό ζήτημα αφορά τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου, που είχαν απελευθερωθεί στη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων από τις ελληνικές δυνάμεις και δεν είχαν αποδοθεί στην Ελλάδα, ενώ η τύχη τους αφηνόταν στις Μεγάλες Δυνάμεις. Μάλιστα οι Μεγάλες Δυνάμεις τόνισαν στην Ελλάδα ότι τα νησιά θα βρίσκονταν σε καθεστώς ουδετερότητας μόνο μετά την αποχώρηση του ελληνικού στρατού από τη Βόρεια Ήπειρο. Ελένη Γαρδίκι - Κατσιαδάκη, «Ο Βενιζελισμός της Ανόρθωσης ...», *ό.π.*, σ. 125.

²²⁴ Ο Γεώργιος Χρηστάκης Ζωγράφος (1863 -1920) υπήρξε Υπουργός Εξωτερικών της Ελλάδας επί πρωθυπουργίας Γούναρη. Στις 17 Φεβρουαρίου του 1913 ανήγγειλε την αυτονομία της Βορείου Ηπείρου με τη δημιουργία προσωρινής κυβέρνησης.

Σπυρομήλιου²²⁵. Μάλιστα στην περιοχή οργανώθηκαν «Ιεροί Λόχοι».²²⁶ Συνεπώς η ελληνική κυβέρνηση είχε να αντιπαρατεθεί με την αντιπολίτευση στην Ελλάδα αλλά και τις διεκδικήσεις των Ελλήνων της Β. Ηπείρου, που δεν μπορούσαν να προσαρμοστούν στη μετριοπαθή πολιτική του Ελ. Βενιζέλου.

Η εντολή της εκκένωσης υπήρξε η απαρχή μιας μεγάλης αντιπαράθεσης μεταξύ κυβέρνησης και αντιπολίτευσης, η οποία καθρεπτίζεται έντονα στις συζητήσεις στη Βουλή καθώς και στον τύπο της εποχής.

Η αντιπολίτευση σε δυο συνεδριάσεις της Βουλής, τον Φεβρουάριο του 1914²²⁷ εξαπέλυσε έντονες κατηγορίες προς τον Ελ. Βενιζέλο για τις ενέργειές του σχετικά με το Βορειοηπειρωτικό. Μελετώντας τις αγορεύσεις της Βουλής μπορούμε να σκιαγραφήσουμε τις σκέψεις αλλά κυρίως τον παλμό της αντιπολίτευσης στην προσπάθειά της να πείσει την ολομέλεια ότι ο Ελ. Βενιζέλος «έπασχε» από πολιτικό δαλτωνισμό απέναντι στο Ηπειρωτικό.

Θέλοντας να συγκεντρώσουμε τις θέσεις της αντιπολίτευσης θα ξεκινήσουμε με τη γενική θεώρησή της: «λανθασμένη και τυχοδιωκτική η αντιμετώπιση του Ηπειρωτικού από την κυβέρνηση». Με τις επιμέρους εξηγήσεις της η αντιπολίτευση προσπάθησε να ενδυναμώσει τη ρητορική της. Αρχικά τόνιζε τη θλίψη του ελληνικού στρατού που εγκατέλειπε περιοχές που Έλληνες θυσιάστηκαν για να τις απελευθερώσουν,²²⁸ αλλά και την αγωνία για την τύχη του πληθυσμού που άφηνε ο στρατός πίσω του, αφού δεν είχαν ληφθεί εγγυήσεις για την ασφάλειά του. Ο Δ. Ράλλης υποστήριξε ότι η κυβέρνηση έπρεπε, πριν από την αποχώρηση του στρατού, να είχε λάβει ρεαλιστικές εγγυήσεις. Ο Βενιζέλος τού απάντησε κάνοντάς του ένα γρήγορο μάθημα Ιστορίας για το παρελθόν του Ηπειρωτικού ζητήματος και τις θέσεις των Μ. Δυνάμεων έναντι αυτού. Τέλος ο πρωθυπουργός θύμισε στην αντιπολίτευση ότι η Ελλάδα δε θα μπορούσε να βρίσκεται στις διαπραγματεύσεις, αφού οι Μ. Δυνάμεις δεν το επέτρεπαν.²²⁹

²²⁵ Σπύρος Σπυρομήλιος (1864 -1930), ανώτερος αξιωματικός της Χωροφυλακής και Μακεδονομάχος. Το 1904 τοποθετήθηκε στο ελληνικό προξενείο της Θεσσαλονίκης, όπου υπό τη διεύθυνση του προξένου Λ. Κορομηλά εργάστηκε για την προετοιμασία του Μακεδονικού Αγώνα. Συμμετείχε στο Κίνημα στο Γουδί ως μοίραρχος της Χωροφυλακής. Το 1910 ίδρυσε την οργάνωση «Ηπειρος Ελευθέρα». Το 1912 έγινε κύριος της περιοχής της Χιμάρας. Ανακήρυξε την αυτονομία της Β. Ηπείρου και την ένωσή της με την Ελλάδα η οποία διατηρήθηκε ως την υπογραφή του Πρωτοκόλλου της Φλωρεντίας. Στις εκλογές του Μαΐου του 1915 ο Σπυρομήλιος εκλέχθηκε βουλευτής Άρτας και Αργυροκάστρου. *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, λήμμα Σπύρος Σπυρομήλιος, τόμος 9^α, Εκδοτική Αθηνών, 1988.

²²⁶ Οι «Ιεροί Λόχοι» αποτελούνταν από Έλληνες που είχαν πάρει μέρος σε πολέμους, όπως στον Μακεδονικό αγώνα. Η καταγωγή τους ήταν είτε από την Ήπειρο είτε από άλλες περιοχές της Ελλάδας, όπως την Κρήτη, τη Μάνη, τη Θεσσαλία και τη Μακεδονία. Χαρακτηριστική ήταν και η παρουσία γυναικών στις τάξεις τους ιδιαίτερα για την περίθαλψη των τραυματιών. Σ. Ιακωβίδης, *Το Αυτονομιστικό Κίνημα στη Βόρεια Ήπειρο* (1914), μεταπτυχιακή εργασία, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη, 2011, υποσ. 197, σ. 42.

²²⁷ *Πρακτικά Συνεδριάσεως της Βουλής*, ΙΘ' Κοινοβουλευτική περίοδος, Β' Σύνοδος, Συνεδριάσεις ΑΗ', 20/2/1914, σ. 1-7 και Συνεδριάσεις Μ', 24/2/1914, σ. 1-7.

²²⁸ Ο Δ. Ράλλης υπενθύμιζε την απελευθέρωση της Β. Ηπείρου κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων. *Πρακτικά Συνεδριάσεως της Βουλής*, ΙΘ' Κοινοβουλευτική περίοδος, Β' Σύνοδος, Συνεδριάσεις ΑΗ', 20/2/1914, σ. 3.

²²⁹ Ελ. Βενιζέλος: «Ελησμόνησε ίσως ο κ. βουλευτής Αρκαδίας, ότι κατά την συνομολόγησιν της συνθήκης του Λονδίνου ανετέθη υπό των τότε εμπολέμων το ζήτημα του διακανονισμού των ορίων της Αλβανίας την οποίαν οι Μ. Δυνάμεις αποφάσισαν να ιδρύσουν ως Κράτος εις αυτάς ταύτας τας Μ.

Η επιμονή της αντιπολίτευσης στην κατηγορία απέναντι στον Βενιζέλο για την παραχώρηση εδαφών χρησιμοποιούνταν ως ένα επικοινωνιακό μοτίβο που στόχευε, εν μέρει επιτυχώς, στο συναίσθημα της κοινής γνώμης.²³⁰ Παρ' όλο που η Β. Ήπειρος βρισκόταν σε πολιτικό και πολεμικό αναβρασμό με τις διαπραγματεύσεις να είναι στο προσκήνιο, η αντιπολίτευση κατηγόρησε την κυβέρνηση για έλλειψη πληροφόρησης, θεωρώντας ότι μόνη πηγή πληροφόρησης είναι πια ο τύπος.²³¹ Η κατηγορία έμοιαζε εύλογη, αλλά δεν ήταν δυνατό να υπάρξει τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή πλήρης ενημέρωση για όλες τις συζητήσεις και διαπραγματεύσεις που γινόνταν, εξαιτίας της σοβαρότητας των περιστάσεων και του κινδύνου των διαρροών. Εντούτοις ο Βενιζέλος ενημέρωσε τη Βουλή για τις εξελίξεις επιδεικνύοντας ωστόσο φειδώ στις δηλώσεις του.

Το Ηπειρωτικό ζήτημα ήταν για την αντιπολίτευση ένα εθνικό ζήτημα που απευθυνόταν στην κοινή γνώμη και εμπεριείχε όλα τα στοιχεία που ήταν ικανά για να προκαλέσουν αντιδράσεις απέναντι στην κυβέρνηση και γιατί όχι να της αφαιρέσουν υποστηρικτές. Γι' αυτό και ο Δ. Ράλλης υπογράμμισε ότι για ένα τόσο σημαντικό θέμα οι πολιτικοί εκπρόσωποι δεν πρέπει να είναι χωρισμένοι.²³² Η συγκεκριμένη επιλογή δείχνει ότι η αντιπολίτευση επιδίωκε να συγκεντρώσει το ενδιαφέρον της κοινής γνώμης στο πρόσωπό της, ευαγγελιζόμενη την εθνική ενότητα και κυρίως με την έπαρση της σημαίας του πατριωτισμού. Η αντιπολίτευση υποστήριζε με θέρμη τις επιλογές και τις ενέργειες του Γ. Ζωγράφου αδιαφορώντας (για) ή αγνοώντας τις διπλωματικές ισορροπίες που έπρεπε να κρατηθούν.

Η επιλογή του Ελ. Βενιζέλου να αποκλείσει το λιμάνι των Αγίων Σαράντα²³³ χρησιμοποιήθηκε επίσης από την αντιπολίτευση, για να καταδείξει ότι η κυβέρνηση εναντιωνόταν στην εξάπλωση και γενικότερα στην ισχυροποίηση του αυτονομιστικού κινήματος στη Β. Ήπειρο, ενέργεια που σύμφωνα με την αντιπολίτευση απέδιδε στην πλειοψηφία της Βουλής τον τίτλο της «εθνικής προδοσίας». Μάλιστα ο Δ. Ράλλης υποστήριξε ότι η κυβερνητική επιλογή έθετε σε κίνδυνο τους πληθυσμούς στη Β. Ήπειρο, επειδή εμποδιζόταν ο δρόμος του επισιτισμού που διερχόταν από τους Αγίους Σαράντα.²³⁴ Πολλές φορές η πρόκληση πολιτικών εντυπώσεων βρισκόταν στο

Δυνάμεις, αίτινες έκριναν να μη δεχθώσι κανέν δικαίωμα συζητήσεως εκ μέρους αυτών τούτων των Κρατών, τα οποία ενδιέφερον ο διακανονισμός των ορίων του νέου Αλβανικού Κράτους, των αποφάσεων εις às αύται κατέληγον... ουχί λοιπόν αυτοβούλως. Ουδέ δι' άλλον τινά λόγον εδέχθην να εκκενώσωμεν τα μέρη». *Πρακτικά Συνεδριάσεως της Βουλής*, ΙΘ' Κοινοβουλευτική περίοδος - Β' Σύνοδος, Συνεδρίαση ΑΗ', 20/2/1914, σ. 3-4

²³⁰ Μπορούμε να θεωρήσουμε ότι από τη ρητορική της αντιπολίτευσης ο αντιπολιτευτικός τύπος χρησιμοποιούσε τις εκφράσεις και την επιχειρηματολογία της αλλά με περισσότερο επιθετικό ύφος απ' ό, τι οι αγορεύσεις στη Βουλή.

²³¹ Γ. Θεοτόκης: «Δυστυχώς οσάκις ομιλούμεν περί των σπουδαιοτάτων τούτων ζητημάτων ευρισκόμεθα εν ελλείψει των στοιχείων, τα οποία έπρεπε να έχωμεν και αναγκαζόμεθα να καταφεύγωμεν εις τα φώτα των εφημερίδων...». *Πρακτικά Συνεδριάσεως της Βουλής*, ΙΘ' Κοινοβουλευτική περίοδος - Β' Σύνοδος, Συνεδρίαση ΑΗ', 20/2/1914, σ. 5.

²³² Δ. Ράλλης: «Δεν υπάρχει συμπολίτευσις και αντιπολίτευσις, σύμπασα δε η Βουλή πρέπει μια φωνή να αναφωνήση. Ζήτω η Ήπειρος η Ελληνική». *Πρακτικά Συνεδριάσεως της Βουλής*, ΙΘ' Κοινοβουλευτική περίοδος - Β' Σύνοδος, Συνεδρίασις ΑΗ', 20/2/1914, σ. 6.

²³³ Γ. Λεονταρίτης, «Η Διεθνής θέση της Ελλάδος στις παραμονές του Πρώτου Παγκοσμίου πολέμου», ό.π., σ. 14.

²³⁴ Δ. Ράλλης: «Διά του αποκλεισμού των Αγ. Σαράντα παρακωλύεται ο επισιτισμός ολόκληρων των μερών εκείνων, διότι οι Άγιοι Σαράντα είνε το επίνειον ολόκληρου της Βορείου Ηπείρου. Αλλ' η Κυβέρνησις υπερέβαλε και τας υποχρεώσεις τας οποίας ανέλαβε». *Πρακτικά Συνεδριάσεως της Βουλής*, ΙΘ' Κοινοβουλευτική περίοδος - Β' Σύνοδος, Συνεδρίασις Μ', σ. 6.

οπλοστάσιο της αντιπολίτευσης. Η ίδια ασχολούνταν με πολιτικά θέματα που προκαλούσαν αντιδράσεις, για παράδειγμα η επιλογή του Γ. Θεοτόκη να αναρρωτηθεί πώς η ελληνική κυβέρνηση αποκλείει εδαφική περιοχή, χωρίς αυτή να ανήκει στο ελληνικό κράτος.²³⁵

Ο πρωθυπουργός έπρεπε να κρατήσει ισορροπίες και να αποσοβήσει έναν πιθανό πόλεμο με την Ιταλία, γι' αυτό άλλωστε και ήθελε να δείξει στις Μ. Δυνάμεις και στην Ιταλία ότι διαφωνεί με το αυτονομιστικό κίνημα, ενώ δεν έλειπαν και οι προσωπικές επαφές του πρωθυπουργού με τον Γ. Ζωγράφο θέλοντας να τον πείσει για το παράτολμο των ενεργειών του.²³⁶ Όλες αυτές τις κινήσεις η αντιπολίτευση τις θεωρούσε «απιστία» απέναντι στις θυσίες του παρελθόντος.

Ο Ελ. Βενιζέλος σε όλες αυτές τις επιθέσεις απάντησε με ρεαλισμό και με όση ειλικρίνεια του επέτρεπε εκείνη η χρονική στιγμή, αλλά η αντιπολίτευση με την έντονα εθνικιστική πολιτική επιλογή της ξεσήκωνε όχι τόσο τη Βουλή, αλλά αφ' ενός τον τύπο να αρχίσει πολιτική προπαγάνδα εναντίον της πολιτικής του Ελ. Βενιζέλου κι αφ' ετέρου μέρος της κοινής γνώμης να εγκαταλείψει πολιτικά τον πρωθυπουργό.

Ο αντιπολιτευόμενος τύπος, ιδιαίτερα από τον Φεβρουάριο, ξεκίνησε επικουρικά με την κοινοβουλευτική αντιπολίτευση να ενημερώνει την κοινή γνώμη για τις εξελίξεις στη Β. Ήπειρο, αλλά η αρθρογραφία του βρίθει πατριωτικών ιαχών, εμπλουτισμένη με κατηγορίες εναντίον της κυβέρνησης. Ωστόσο αυτό που δημιουργεί εντύπωση είναι ότι η αντιπολίτευση δεν προτείνει εναλλακτικό σχέδιο αντιμετώπισης του Ηπειρωτικού ζητήματος, επιμένει μόνο στην επισήμανση των λανθασμένων ενεργειών του Ελ. Βενιζέλου και των επιτυχημένων του Γ. Ζωγράφου.

Στον αντιπολιτευτικό τύπο τονιζόταν και ο ρόλος του βασιλιά ως αρμόδιου εγγυητή, καθώς αυτός εκπροσωπούσε την εθνική ενότητα και έπρεπε να λάβει πρωτοβουλίες για τις εξελίξεις στη Β. Ήπειρο.²³⁷ Στο πρόσωπό του ο τύπος έψαχνε να βρει την προσωπικότητα που θα συγκέντρωνε τη χαμένη αίγλη της αντιπολίτευσης και θα είχε την καθολική υποστήριξη της κοινής γνώμης. Ο τύπος τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο φαίνεται ότι λειτουργούσε ως καθοδηγητής της αντιπολίτευσης. Επικροτούσε τις επιλογές της και στηλίτευε τις λανθασμένες της ενέργειες. Αναγνώριζε δηλαδή την ανεπάρκειά της, επειδή απαρτιζόταν από παλαιοκομματικούς (εξαίρεση ο Δ. Γούναρης), αλλά ήθελε να την ενεργοποιήσει ως αντίβαρο στον Ελ. Βενιζέλο. Ο λόγος της παρ' όλη τη μεσότητά του υστερούσε σε διεισδυτικότητα εξαιτίας των «παλιών» προσώπων.²³⁸ Επομένως ο ρόλος του τύπου τον κρίσιμο Φεβρουάριο

²³⁵ Κ. Θεοτόκης: «Η Κυβέρνησις ουδέν είχε δικαίωμα να προβή εις αποκλεισμόν μέρους, το οποίον δεν ανήκει εις αυτήν, αφ' ης στιγμής τη κατέστη γνωστή η απόφασις των Δυνάμεων όπως το τμήμα εκείνο περιληφθή εις την Αλβανίαν». *Πρακτικά Συνεδριάσεως της Βουλής*, ΙΘ Κοινοβουλευτική περίοδος - Β Σύνοδος, Συνεδριάσις Μ', σ. 6.

²³⁶ Ελένη Γαρδίκια-Κατσιαδάκη, «Ο Βενιζελισμός της Ανόρθωσης, δ) Βαλκανικοί Πόλεμοι, ό.π., σ. 126.

²³⁷ «Ο Κωνσταντίνος δεν ήλθεν έξωθεν ως ο Καποδίστριας, ο Όθων και ο Γεώργιος. Εις τας φλέβας του Κωνσταντίνου ρέει το αίμα όπερ Τον εγαλούχησεν, η γλυκειά ημών Πατρίς. Εις τούτον επομένως κατά πρώτον ανήκει η εκπροσώπησις της εθνικής θελήσεως», *Σκριπ*, 24/2/1914 και Δ. Ράλλης, «Έκκλησις προς τον βασιλέα», 25/2/1914, *Σκριπ*, 1/3/1914, «Είναι καιρός να αφυπνισθή η αγαθοποιός δύναμις της Βασιλείας».

²³⁸ *Αθήναι*, 19/2/1914, «Η Βουλή και το Ηπειρωτικό» και *Αθήναι*, 20/2/1914, «Η Απόφασις της Αντιπολιτεύσεως».

περιοριζόταν στις περιγραφές των διωγμών των Ελλήνων, τις δυσκολίες, τον αφελληνισμό της περιοχής και την «εθνοκτόνο» πολιτική της κυβέρνησης, ενώ υπήρξε ο δίαυλος επικοινωνίας του Γ. Ζωγράφου και του Σπ. Σπυρομήλιου με την ελληνική κοινή γνώμη.²³⁹

Τον Μάιο του 1914, μετά από όσα είχαν συμβεί στο Ηπειρωτικό, η Βουλή επανέφερε στην ατζέντα της το θέμα της Β. Ηπείρου. Οι προσπάθειες του Γ. Ζωγράφου και ο πολεμικός αναβρασμός που υπήρχε τους προηγούμενους μήνες, κατέληξε στο Πρωτόκολλο της Κέρκυρας στις 17 Μαΐου, με το οποίο η Β. Ήπειρος, όπως αναφέρει ο Β. Κόντης, πέτυχε την πλήρη αυτονομία της έχοντας τον πρίγκιπα Βηδ ως ηγεμόνα της χωρίς όμως ουσιαστική εξουσία.²⁴⁰

Στη Βουλή ιδιαίτερη σημασία δόθηκε στην παραχώρηση του νησιού Σάσων στην Αλβανία.²⁴¹ Η αντιπολίτευση έχοντας μοτίβο στη ρητορική της το «κατηγορώ» για το χαμένο νησί, σχεδίασε μια πολύ έντονη αντιπαράθεση με πατριωτικά συνθήματα και συχνές αναδρομές στο παρελθόν. Στη Βουλή κατατέθηκε στις 5 Μαΐου από τον Υπουργό Εξωτερικών Γ. Στρέιτ, πρόταση για την παραχώρηση του νησιού στην Αλβανία.²⁴² Με αφορμή λοιπόν το νησί Σάσων, αναθερμάνθηκε το Ηπειρωτικό ζήτημα στη Βουλή και στον τύπο.²⁴³ Το νησί αναδείχθηκε από την αντιπολίτευση ως το κομμάτι της εθνικής επικράτειας που ακρωτηριάστηκε εξαιτίας της ενδοτικότητας του Ελ. Βενιζέλου απέναντι στις απαιτήσεις των Μεγάλων Δυνάμεων, ενώ ο βουλευτής Νικόλαος Στράτος²⁴⁴ δεν άφησε την ευκαιρία να κρίνει την κυβέρνηση για τη λανθασμένη επιλογή της στην εξωτερική πολιτική σε σχέση με το Ηπειρωτικό. Τόνιζε ο πρώην Υπουργός του Βενιζέλου ότι ήταν σφάλμα του πρωθυπουργού να συνδέσει δυο προβλήματα προς επίλυση (Ηπειρωτικό και Νησιωτικό), γιατί με αυτή τη

«Η αντιπολίτευσις ηγόρευσεν εφ' όσων θεμάτων ήτο να είνε δυνατόν κυρία εγγράφων. Και η Κυβέρνησις εθωρακίσθη εις τα αυτά επιχειρήματα μη παρέχουσα ουδέν νεώτερον πλην της διαφοράς φράσεων...», *Αθήναι*, 25/2/1914.

²³⁹ *Σκριπ*, 7/2/1914, «Διαμαρτυρία των σφαγιασμένων Ηπειρωτών», *Ακρόπολις*, 12/2/1914, «Η Ήπειρος πωλείται ως δούλη στους Τουρκαλβανούς» και «Η προκήρυξις του Αρχηγού της Αμύνης κ. Σπυρομήλιου», *Σκριπ*, 16/2/1914, «Η μελανωτέρα σελίς της νεώτερας Ελλάδος», 3/3/1914, «Η εθνοκτόνος πολιτική», *Αθήναι*, 22/2/1914, «Τα θύματα και οι σφαγείς», *Ακρόπολις*, 24/2/1914, επιστολή Σπ. Σπυρομήλιου που επαινεί τον βασιλιά Κωσταντίνο, και 25/2/1914, «Πυρ και αίμα ελληνικόν» και *Ακρόπολις*, 6/3/1914, «Η Κυβέρνησις».

²⁴⁰ Β. Κόντης, «Ο Βενιζέλος και η Κυβέρνηση της Αυτόνομης Βορείου Ηπείρου» ό.π., σ. 179.

²⁴¹ Μια σύντομη αναδρομή, σχετικά με τα Επτάνησα: Το 1864 η Βουλή της Επτανήσου με το ακόλουθο ψήφισμα αναφέρεται στην ένωση των νησιών με την Ελλάδα. «Αι Νήσοι Κέρκυρα, Κεφαλληνία, Ζάκυνθος, Λευκάς, Ιθάκη, Κύθηρα, Παξοί και τα εξαρτήματα αυτών ενούνται με το Βασίλειο της Ελλάδος, όπως εσαεί αποτελώσιν αναπόσπαστον αυτού μέρος εν μία και αδιαιρέτω πολιτεία υπό το Συνταγματικόν Σκήπτρον της αυτού Μεγαλειότητος του Βασιλέως των Ελλήνων Γεωργίου Α' και των διαδόχων Αυτού». Ν. Μοσχονάς, «Η ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα», στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (ΙΕΕ), τόμος ΙΓ', σ. 233. Με τη φράση εξαρτήματα αυτών εννοούνται τα μικρά νησιά που βρίσκονται κοντά στα Επτάνησα: Οθωνοί, Ερεικούσα, Σάσων, Μαθράκι, Αντίπαξοι, Μεγανήσι, Αρκούδι, Κάλαμος, Καστός, Άτοκος, Δρακονέρα, Πεταλάς, Προβάτι, Μάκρη, Οξειές, Σταμφάνη και Αντικύθηρα.

²⁴² «Υποβάλει νομοσχέδιο περί παραχωρήσεως της νησίδος του Σάσωνος εις την Αλβανίαν». *Πρακτικά Συνεδριάσεως της Βουλής*, ΙΘ' Κοινοβουλευτική περίοδος - Β' Σύνοδος, Συνεδρίασις ΞΣ', 5/5/1914, σ. 5-6.

²⁴³ *Πρακτικά Συνεδριάσεως της Βουλής*, ΙΘ' Κοινοβουλευτική περίοδος, Β Σύνοδος, Συνεδρίασις Ο', 9/5/1914, σ. 3-5.

²⁴⁴ Ο Νικόλαος Στράτος (1872-1922), υπήρξε Βουλευτής και Υπουργός των Φιλελευθέρων, ωστόσο τον χειμώνα του 1913 διαφώνησε με τον Βενιζέλο και αποχώρησε από το κόμμα.

διπλωματική του στάση, θυσίασε τη Β. Ήπειρο και τον πληθυσμό της.²⁴⁵ Στο χρονικό σημείο μετά τους νικηφόρους Βαλκανικούς Πολέμους και τις επευφημίες προς το πρόσωπο του Ελ. Βενιζέλου παραμονές του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, η αντιπολίτευση στηλίτευσε την εξωτερική πολιτική του Βενιζέλου ως επικίνδυνη για την εθνική ενότητα και ολοκλήρωση, αφού χωρίς να πραγματοποιηθούν διπλωματικοί ελιγμοί, όπως πίστευε, πάρθηκε η λανθασμένη απόφαση να δοθεί σε άλλο κράτος περιοχή της Ελλάδας.

Μπορεί ο Βενιζέλος διπλωματικά να βρισκόταν με τα χέρια δεμένα λόγω των πιέσεων των Μ. Δυνάμεων, εντούτοις η αντιπολίτευση κατάφερε να κερδίσει τις εντυπώσεις μιλώντας ως προστάτης του εθνικού ζητήματος, επιχειρηματολογώντας για τα χαμένα κεκτημένα, χωρίς όμως να έχει πολιτική δύναμη στα χέρια της ούτε την εξουσία για να βιώσει πράγματι την πίεση που ασκούσαν στην κυβέρνηση και να αντιληφθεί τους πολύ προσεκτικούς ελιγμούς που έπρεπε να γίνουν, για να υπάρξουν οι λιγότερες δυνατές απώλειες και οι καλύτερες ενσωματώσεις που ήθελε ο Ελ. Βενιζέλος.

Στην επιχειρηματολογία της αντιπολίτευσης, παρ' όλο που βρισκόταν συντεταγμένα στη Βουλή, φαίνεται πολιτική κόπωση, ένδεια διεισδυτικών σκέψεων και προτάσεων, ενώ συχνά αναλωνόταν σε μυωπική αντιμετώπιση του Ηπειρωτικού, αγνοώντας τους συσχετισμούς του με τα σχέδια των «άλλων»²⁴⁶. Ο αντίλογός της ήταν πολιτικά αναμενόμενος και ουσιαστικά φυτοζωούσε, όχι γιατί δεν είχε περιεχόμενο, αλλά διότι δεν είχε δημιουργηθεί ακόμα μια αντίστοιχη συμπαγής πολιτική πλατφόρμα απέναντι στον Ελ. Βενιζέλο. Διατυπώνονταν μεμονωμένα απόψεις από τους βουλευτές της αντιπολίτευσης αλλά δεν υπήρχε συνέχεια της ίδιας επιχειρηματολογίας από τον ίδιο πολιτικό χώρο για τη διαμόρφωση μιας ενιαίας θέσης.

Σε αυτό το σημείο όμως και με αφορμή το Ηπειρωτικό η αντιπολίτευση έδειξε να αλλάζει πρόσωπο εξαιτίας της παρουσίας του Δ. Γούναρη. Ο πατρινός πολιτικός σχετικά με το νησί Σάσσων υποστήριξε στη Βουλή ότι η απώλειά του θα βλάψει γεωπολιτικά την Ελλάδα και σταδιακά θα συρρικνωνόταν η έκταση της χώρας, εξαιτίας των ηθελημένων παραχωρήσεων. Ο Γούναρης επέκρινε την κυβέρνηση για τις ενέργειές της στην εξωτερική πολιτική σε σχέση με το Ηπειρωτικό. Στην συγκεκριμένη συνεδρίαση ο Δ. Γούναρης παρουσίασε ένα καινούριο λεξιλόγιο για την αντιπολίτευση, η οποία σταδιακά συνενώθηκε στο πρόσωπό του.²⁴⁷

Η αντιπολίτευση βρήκε και έναν νέο σύμμαχο, τον Σπ. Σπυρομήλιο, βουλευτή πλέον στο ελληνικό κοινοβούλιο, ο οποίος σε αγόρευσή του στη Βουλή εξαπέλυσε με επιθετικό ύφος κατηγορίες για τις ενέργειες του Ελ. Βενιζέλου στο Ηπειρωτικό, τονίζοντας ότι το νησί αποτελούσε βάση για την προστασία της Αυλώνας, ενώ ζήτησε με δραματικό τόνο τη βοήθεια του Θεού και της ελληνικής Βουλής υπέρ της

²⁴⁵ *Πρακτικά Συνεδριάσεως της Βουλής*, ΙΘ' Κοινοβουλευτική περίοδος – Β' Σύνοδος, Συνεδρίασις Ο', 9/5/1914, σ. 4.

²⁴⁶ Εννοούνται οι Δυνάμεις, η Ελλάδα, η Τουρκία, η Αλβανία, η Αυστροουγγαρία και η Ιταλία.

²⁴⁷ *Πρακτικά Συνεδριάσεως της Βουλής*, ΙΘ' Κοινοβουλευτική περίοδος, Β' Σύνοδος, Συνεδρίασις ΟΒ', 11/5/1914, σ. 5.

Ηπείρου.²⁴⁸ Τελικά το νησί δόθηκε στην Αλβανία καθώς ο Βενιζέλος εφαρμόζε τις αποφάσεις των Μ. Δυνάμεων.

Παράλληλα με τις εξελίξεις στη Β. Ήπειρο το καλοκαίρι του 1914 ξέσπασε ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος, το Ηπειρωτικό βρισκόταν σε ισορροπία ακροβατική, εφόσον τα βαλκανικά κράτη έπαιζαν το παιχνίδι της διελκυστίνδας για να βρουν εχθρούς και φίλους. Στην Ελλάδα, η ενσωμάτωση των Νέων Χωρών αλλά και ο πόλεμος στη «γειτονιά» οδήγησε και το Ηπειρωτικό σε πολιτική κινητικότητα. Επόμενη σημαντική στιγμή για το Ηπειρωτικό, πριν χαθεί στο χάος του Α' Παγκοσμίου ήταν ο Οκτώβριος του 1914.

Το Πρωτόκολλο της Κέρκυρας εξαιτίας των εξελίξεων στην ουσία δεν εφαρμόστηκε. Στη Β. Ήπειρο ξέσπασαν αναταραχές από τους μουσουλμάνους Αλβανούς που ξεσηκώνονταν από τους Νεότουρκους να εναντιωθούν στον Βηδ, με σκοπό να επανέλθει στην περιοχή η τουρκική επιρροή.²⁴⁹ Μια τέτοια στρατηγική, δεν μπορεί παρά να περιελάμβανε λεηλασίες, δολοφονίες, διωγμούς, πυρπολήσεις και γενικότερα πογκρόμ εναντίον των ελληνικών πληθυσμών. Αυτές οι ενέργειες έγιναν πρωτοσέλιδα από τον τύπο στηλιτεύοντας με δριμύ τρόπο τις ενέργειες των Αλβανών. Η κυβέρνηση βιώνοντας αυτή την πραγματικότητα ενημέρωσε τη Βουλή ότι διέταξε την προσωρινή παρουσία του ελληνικού στρατού στη Β. Ήπειρο και μάλιστα ότι είχαν καταληφθεί το Αργυρόκαστρο και η Πρεμετή.²⁵⁰

Μια τέτοια εξέλιξη, ιδιαίτερα επειδή οφειλόταν στην κυβέρνηση, δημιούργησε άλλη μια αφορμή για διαξιφισμούς. Το γεγονός της παρουσίας του ελληνικού στρατού στη Β. Ήπειρο, κατά γενική ομολογία ήταν μια επιτυχία της Ελλάδας, ωστόσο η κυβέρνηση και η αντιπολίτευση μαζί με τον αντιβενιζελικό τύπο, την ερμήνευσαν κατά το δοκούν.

Η αντιπολίτευση, όπως φαινόταν από τα άρθρα του αντιβενιζελικού τύπου, θεώρησε την ανακατάληψη της Β. Ηπείρου ως βήμα για την οριστική επίλυση του ζητήματος, προσπερνώντας τη λέξη προσωρινή κατάληψη. Παράλληλα παρατηρούνταν προσπάθεια αποδόμησης των επιτυχημένων ενεργειών του Βενιζέλου σε σχέση με την προέλαση του στρατού στη Β. Ήπειρο, θεωρώντας την ενέργεια αυτή απλώς πραγματοποίηση των εντολών και της συγκατάθεσης των Δυνάμεων²⁵¹ ενώ η ελληνική κυβέρνηση απλώς είχε διεκπεραιωτικό ρόλο.

²⁴⁸ *Πρακτικά Συνεδριάσεως της Βουλής*, ΙΘ' Κοινοβουλευτική περίοδος, Β' Σύνοδος, Συνεδρίασις ΟΘ', 28/5/1914, σ. 10.

²⁴⁹ Β. Κόντης, «Ο Βενιζέλος και η Κυβέρνηση της Αυτόνομης Βορείου Ηπείρου», *ό.π.*, σ. 179-180.

²⁵⁰ «Ο ελληνικός στρατός καταλαμβάνει την αυτόνομον», *Αθήναι*, 14/10/1914 και 15/10/1914, όπου παρουσιάζεται ο λόγος του Βενιζέλου στην ελληνική Βουλή που έγινε την προηγούμενη ημέρα, «Δηλώσεις του πρωθυπουργού έναντι της Βουλής». *Εμπρός*, 14/10/1914, «Η Ανακατάληψις της Βορείου Ηπείρου», ενώ στο τρίτο φύλλο της εφημερίδας καταγράφεται η διακοίνωση της Ελλάδας προς τις Δυνάμεις, για την ανακατάληψη της Β. Ηπείρου, υπογραμμίζοντας την προσωρινότητα αυτής της επιλογής, η οποία ελήφθη για την ασφάλεια των κατοίκων: «Η Ελλάς προβαίνουσα εις το μέτρον τούτο, όπερ φέρει χαρακτήρα εντελώς προσωρινόν, σκοπεύει να συμμορφωθή αυστηρώς προς τας αποφάσεις των Μ. Δυνάμεων, ας απεδέχθη διά της από 8/24 Φεβρουαρίου ε.ε. διακοινώσεώς της και υπό την έννοιαν ταύτην απηύθυνεν ήδη δήλωσιν προς τας Μ. Δυνάμεις».

²⁵¹ *Εμπρός*, 15/10/1914.

Ο Δ. Ράλλης στη Βουλή²⁵² χρησιμοποίησε μια φράση που είπε ο Ελ. Βενιζέλος «δεν έχουμε σκοπόν κατακτητικών»²⁵³, και με αυτήν αρθρώνει όλη την επιχειρηματολογία του που καθρεπτίζει και την εικόνα της αντιπολίτευσης. Σκοπός ήταν να χάσει ο Βενιζέλος το έρεισμά του στην κοινή γνώμη και γι' αυτό η φράση του ότι δε θα κατακτήσει περιοχή που μόλις πριν από λίγους μήνες είχε απελευθερωθεί από τον ελληνικό στρατό και κατοικούνταν από Έλληνες, δείχνει σύμφωνα με τον Δ. Ράλλη, την ξενομανία, την υποδούλωση στις επιταγές των ξένων και κυρίως τον αντιπατριωτισμό του πρωθυπουργού. Παράλληλα, στον λόγο του διαφαινόταν η ανάγκη του να πείσει ότι η αντιπολίτευση πίστευε στην ελληνικότητα της Β. Ηπείρου και στην αναγκαιότητα της ένωσής της με την Ελλάδα.

Με την παρουσία του ελληνικού στρατού στη Β. Ήπειρο ο αντιβενιζελικός τύπος με θέρμη παρουσίασε ότι αυτή η επιτυχία οφειλόταν στους αγώνες των Ηπειρωτών και του Γ. Ζωγράφου και όχι στις ενέργειες του Ελ. Βενιζέλου.²⁵⁴ Μάλιστα παρουσιαζόνταν οι δηλώσεις του Γ. Ζωγράφου, οι οποίες θεωρήθηκαν ότι υπερασπιζόνταν τον έντιμο αγώνα των Ηπειρωτών.²⁵⁵ Επομένως το Ηπειρωτικό ερμηνεύτηκε με τέτοιο τρόπο, ώστε να οικειοποιηθούν άλλοι τις δάφνες του από την κοινή γνώμη και όχι ο πρωθυπουργός.

Στα τέλη του Οκτωβρίου η προσωρινή κυβέρνηση της Β. Ηπείρου παραιτήθηκε, αφού πλέον υπήρχε ελληνικός στρατός στην περιοχή. Αυτή η ενέργεια αποτέλεσε κυρίως για τον αντιβενιζελικό τύπο τη δικαίωση και το θρίαμβο των Ηπειρωτών.²⁵⁶ Το Ηπειρωτικό θα μπορούσαμε να πούμε ότι είναι μια πρόβα για τον διχασμό που θα ακολουθήσει και ακόμα ότι η αντιπολίτευση ενίσχυσε το πολιτικό της οπλοστάσιο με φράσεις που θα χρησιμοποιηθούν το έτος του διχασμού.

²⁵² *Αθήναι, Εμπρός*, 15/10/1914, παρουσιάζεται ο λόγος του Δ. Ράλλη στη Βουλή καθώς και του Γ. Ζωγράφου. Χαρακτηριστικά ήταν τα λόγια του Δ. Ράλλη: «Να κατακτήσει τι ο Ελληνικός στρατός; Να κατακτήσει τα εδάφη τα οποία επότισε δια του αίματος του; Να κατακτήσει τα εδάφη εκείνα τα οποία τα τέκνα της Βορείου Ηπείρου επότισαν δια του ιδίου τους αίματος ...;»

²⁵³ Ο Ελ. Βενιζέλος στη Βουλή: «Σπεύδω να διακηρύξω προς την Βουλὴν ὅτι ἡ προέλασις αὐτῆς τοῦ στρατοῦ ἡμῶν εἰς τὴν Β. Ἑπείρον δὲν ἔχει σκοπὸν κατακτητικόν...», 14/10/1914. Για την ομιλία πληροφορούμαστε από τον τύπο, *Αθήναι*, 15/10/1914.

²⁵⁴ *Ακρόπολις*, 18/10/1910, «Ο αθάνατος αγών των Βορειοηπειρωτών».

²⁵⁵ *Αθήναι*, 16/10/1914.

²⁵⁶ *Ακρόπολις, Σκριπ*, 23/10/1914: παρουσιάστηκε το διάγγελμα του Γ. Ζωγράφου, ο οποίος υπεραμυνόταν των ενεργειών του αυτονομιστικού κινήματος, προς τους Ηπειρώτες. Η εφημερίδα *Σκριπ* την ίδια ημέρα, στο δεύτερο φύλλο της με τίτλο «Ο Θρίαμβος» υπογραμμίζει «και η νίκη ην επισήμως αγγέλλει η Προσωρινή Κυβέρνησις προς τον Ηπειρωτικόν λαόν, ανήκει ὅλη εἰς τοὺς Ἡπειρώτας καὶ τὴν Κυβέρνησιν των... παρά τὴν ἐξευτελιστικὴν προσταγὴν τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως, ὅπως υποταχθῶσιν εἰς τὴν ἀπόφασιν ταύτης καὶ τῶν Δυνάμεων καὶ παραδοθῶσι δέσμιοι καὶ ἀνυπεράσπιστοι εἰς τὰς Τουρκαλβανικὰς ορδὰς».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε΄

Ο Κωνσταντίνος ηγέτης της αντιπολίτευσης

Παράλληλα με την είσοδο του Ελ. Βενιζέλου στην ελληνική πολιτική σκηνή και μια άλλη προσωπικότητα διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στις πολιτικές εξελίξεις. Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος²⁵⁷ συγκέντρωσε στο πρόσωπό του την υποστήριξη της κοινής γνώμης και σταδιακά μετατράπηκε σε πολιτικό πρόσωπο με σαφή αντιβενιζελικό προσανατολισμό ναρκοθετώντας την ενότητα της Ελλάδας. Για να σκιαγραφηθεί αυτή η διαδρομή χρήσιμο είναι να οριοθετηθούν δυο χρονικές περίοδοι. Η πρώτη, όταν ο Κωνσταντίνος ήταν διάδοχος του θρόνου και δεύτερη, από τη στιγμή που έγινε βασιλιάς μετά τη δολοφονία του Γεωργίου.

Ο Κωνσταντίνος γεννήθηκε στην Ελλάδα και θεωρήθηκε γηγενής, γεγονός που συνέβαλε στο να αποφευχθεί ο χαρακτηρισμός του «ξενόφερτου» μελλοντικού βασιλιά. Το νήμα της προσωπικής του αίγλης ξεκίνησε ήδη από το όνομά του. Το όνομα Κωνσταντίνος που παρέπεμπε στον τελευταίο αυτοκράτορα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας υπήρξε η βάση για να επινοηθεί η σύνδεση του Κωνσταντίνου με τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο.²⁵⁸

Η δραστηριότητά του σχετιζόταν με τα στρατιωτικά θέματα. Μάλιστα στον καταστροφικό πόλεμο του 1897 βρισκόταν στο τιμόνι του ελληνικού στρατού. Η Μεγάλη Ιδέα, η εθνική ιδεολογία της Ελλάδας από το 1844, υπέστη ισχυρό πλήγμα το 1897 και μαζί με αυτήν και η φήμη και η υστεροφημία του διαδόχου. Η εμπλοκή του στα εσωτερικά του στρατού έφερε αντιδράσεις που συνθηματοποιήθηκαν στο Κίνημα στο Γουδί με επιτακτικό αίτημα την απομάκρυνση των πριγκίπων και του διαδόχου από το στράτευμα. Η απομάκρυνση του Κωνσταντίνου από το στράτευμα ήταν η πρώτη προσωπική του ήττα. Αυτή ακριβώς η ήττα, όπως θα φανεί και στη συνέχεια, φαίνεται ότι τον όπλισε με περισσότερο πείσμα, επιμονή και αποφασιστικότητα.

Ο Ελ. Βενιζέλος στην προσπάθειά του να εφαρμόσει την ανόρθωση και να χρησιμοποιήσει άξια άτομα σε επιτελικές θέσεις, επανέφερε τον διάδοχο στην κεφαλή του στρατού τον Ιούνιο του 1911.²⁵⁹ Μέχρι το 1913 που ανέλαβε τον θρόνο, ο Κωνσταντίνος προσπαθούσε να βρει τρόπους διεξόδου, για να βγει από την απόλυτη εξουσία του Γεωργίου. Ο Γεώργιος είχε τον απόλυτο έλεγχο και δεν του επέτρεπε να

²⁵⁷ Ο Κωνσταντίνος Α΄ γεννήθηκε στην Ελλάδα το 1868 και πέθανε το 1923. Στον ελληνικό θρόνο ανέβηκε δυο φορές, 1913-1917 και 1920-1922. Η σύζυγός του, Σοφία, ήταν αδερφή του Γερμανού Κάιζερ (αυτοκράτορα) Γουλιέλμου Β΄.

²⁵⁸ «Στον εξώστη εμφανίστηκε ο βασιλιάς Γεώργιος κρατώντας στην αγκαλιά του το νεογέννητο, ρώτησε το πλήθος:

-Πώς θα τον βαπτίσουμε;

-Κωνσταντίνο! Κωνσταντίνο!»: Εντουάρ Ντιρό, *Κωνσταντίνος και Βενιζέλος*, β έκδοση, (μτφ) Κ. Μπάρμης, Αθήνα, Λογοθέτης, 1980, σ. 58.

²⁵⁹ Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, «Οι πολιτικές εξελίξεις, από το Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή» ό.π., σ. 13, 16.

αναμειγνύεται στις σκέψεις και στις ενέργειές του ούτε τον είχε αφήσει να μαθητεύσει στην πολιτική που απαιτεί ο ρόλος του θρόνου.²⁶⁰

Ο Κωνσταντίνος σε αυτή την πρώτη φάση που μελετάμε είχε το ρόλο του στρατιωτικού. Θητεύοντας στη Στρατιωτική Ακαδημία του Βερολίνου είχε υιοθετήσει την πεποίθηση ότι ο βασιλιάς κυβερνά χωρίς να υφίσταται έλεγχο από καμία εξουσία, όπως δηλαδή η ελληνική ελέω Θεού Μοναρχία στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Οθωνα.²⁶¹ Η στρατιωτική του παιδεία, η ικανότητά του στην αναδιοργάνωση του ελληνικού στρατού καθώς και οι πολεμικές του ικανότητες, αναδύθηκαν στους νικηφόρους Βαλκανικούς Πολέμους και αποτέλεσαν την αφετηρία να κτίσει ένα ηγετικό μελλοντικό προφίλ. Η παρουσία του στον στρατό, η επικοινωνία του με τους στρατιώτες, η έμπρακτη δραστηριοποίησή του στις εθνικές ανάγκες, τον έκαναν γνωστό σε κάθε Έλληνα ως απλό και προσιτό. Η συμπαράταξη με τις εθνικές προσδοκίες είναι η κατεξοχήν αποστολή του βασιλιά. Είναι ίσως η πρώτη φορά στην ιστορία του βασιλικού θεσμού στην Ελλάδα, όπου ο βασιλιάς έδειξε να ανταποκρίνεται πλήρως στις εθνικές προσδοκίες του ελληνικού λαού.

Με την έναρξη του πρώτου Βαλκανικού Πολέμου, τον Οκτώβριο του 1912, ο Κωνσταντίνος βρέθηκε να έχει στα χέρια του την ευκαιρία να αποκαταστήσει το όνομά του, αλλά κυρίως να επαναφέρει στη συλλογική μνήμη τη Μεγάλη Ιδέα και να την πραγματώσει. Εκ του αποτελέσματος ξέρουμε ότι οι Βαλκανικοί Πόλεμοι ήταν επιτυχημένοι, αλλά η επιτυχία τους έγκειται στη συμβολή και άλλων προσώπων, όπως ο Βενιζέλος, και όχι μόνο του Κωνσταντίνου.

Αξίζει να επισημανθεί η στάση που κράτησε ο διάδοχος απέναντι στην αντιπολίτευση σε αυτή την πρώτη φάση, όπως οριοθετήθηκε. Τα παλαιά κόμματα που η πλειοψηφία τους συγκρότησε την αντιπολίτευση στον Ελ. Βενιζέλο, μετέφεραν το αδιέξοδο από το παρελθόν στο παρόν και αυτό το γνώριζε και ο διάδοχος, αλλά πολύ έξυπνα όπως θα δούμε στη συνέχεια, εκμεταλλεύτηκε την πολιτική ανεπάρκειά τους, για να ενισχύσει τη θέση του. Ο Γεώργιος παραγκώνισε την πολιτική ολιγαρχία του παρελθόντος, αφήνοντας στον Βενιζέλο πεδίο πολιτικής δράσης και εφαρμογής της αλλαγής. Όσο κατείχε τον θρόνο ο Γεώργιος, ο Κωνσταντίνος βρισκόταν στη σκιά του. Τα φώτα στρέφονταν στον πατέρα του και ο διάδοχος κοίταζε από τα «παρασκήνια» τη «σκηνή» μελετώντας ίσως τις μελλοντικές κινήσεις του.

Οι παλαιοκομματικοί και ο αντιπολιτευτικός τύπος σεβόνταν τον θεσμό της βασιλείας και συχνά πυκνά αναφέρονταν στις στρατιωτικές ικανότητες του διαδόχου, οι οποίες κορυφώθηκαν στην περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων,²⁶² γεγονός που αναγνώριζε και ο ίδιος ο Βενιζέλος και ο τύπος που επρόσκειτο σε αυτόν.

Ο Κωνσταντίνος μέχρι να κερδίσει την απόλυτη εμπιστοσύνη του αντιπολιτευόμενου χώρου²⁶³ πέρασε από «συμπληγάδες αμφισβήτησης», όχι τόσο

²⁶⁰ Κ. Σταματόπουλος, *ο.π.*, σ. 154.

²⁶¹ Κ. Λούλος, *Η Γερμανική πολιτική στην Ελλάδα 1836 -1914*, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1990, σ. 54.

²⁶² *Ακρόπολις*, 1/10/1912, «Πιστεύωμεν εις τον Στρατηλάτην Κωνσταντίνον».

²⁶³ Ο αντιβενιζελικός τύπος, ιδιαίτερα τον Ιούνιο του 1911, παρουσίαζε τις επιφυλάξεις του για την επαναφορά του διαδόχου στο στράτευμα. Δεν εξαπολύθηκαν δριμείες επιθέσεις εναντίον του προσώπου του Κωνσταντίνου αλλά ήταν κατάλληλη ευκαιρία να κινηθούν κατά του Ελ. Βενιζέλου, θεωρώντας ότι ο πρωθυπουργός ενεργούσε αντικοινοβουλευτικά και υποτασσόταν στις επιταγές του

για τις στρατιωτικές του ικανότητες, αλλά κατά πόσο αυτές ταίριαζαν με τον ρόλο του μελλοντικού βασιλιά και αν μπορούσαν να υπερτερήσουν εις βάρος της πολιτικής ικανότητας που έπρεπε να διαθέτει. Επομένως μια συνολική θεώρηση της στάσης του διαδόχου σε αυτή την πρώτη φάση έχει ως σημεία αναφοράς τη στάση αναμονής, τις υπόρρητες σκέψεις και την πίστη για εθνική ολοκλήρωση που ο Κωνσταντίνος επέδειξε.

Με την έναρξη του πρώτου Βαλκανικού Πολέμου ο Κωνσταντίνος χάρη στις εδαφικές επιτυχίες²⁶⁴ της Ελλάδας κατάφερε σταδιακά να κερδίσει την υποστήριξη του στρατιωτικού κόσμου²⁶⁵ και στη συνέχεια της κοινής γνώμης. Στην πραγματικότητα ο πόλεμος του προσέφερε τα εχέγγυα να ξεφύγει από τον ρόλο του στρατιωτικού και να ενσαρκώσει με επιτυχία το ρόλο του χαρισματικού ηγέτη.

Οστόσο την ίδια χρονική περίοδο στην Ελλάδα διέπρεπε κι ένας άλλος χαρισματικός ηγέτης, ο Ελ. Βενιζέλος. Αυτό το ζευγάρι θα απασχολήσει την ιστοριογραφία. Ο διάδοχος χρησιμοποίησε την εύνοια που του προσέφερε ο Βενιζέλος, ο οποίος τον επανέφερε στο στράτευμα, και πλέον από θέση μεγαλύτερης ισχύος ξεκίνησε το ταξίδι του και για την πολιτική επικράτηση. Παράδειγμα αρχηγικής εμφάνισης του Κωνσταντίνου ήταν το επεισόδιο τον Οκτώβριο του 1912 σχετικά με την κατάληψη της Θεσσαλονίκης. Εκεί ο Κωνσταντίνος, διάδοχος ακόμα, προσπάθησε να επιβάλει την άποψή του στον Ελ. Βενιζέλο θεωρώντας, ότι ο δρόμος προς το Μοναστήρι ήταν ο σωστός. Τελικά ο Βενιζέλος του απαγόρευσε μια τέτοια επιλογή και ο διάδοχος, αν και καθυστέρησε σκόπιμα, τελικά συμβιβάστηκε και αναγκαστικά κατευθύνθηκε προς τη Θεσσαλονίκη. Η στάση του αυτή απέδειξε ότι ο Κωνσταντίνος λειτουργούσε ως μονάρχης, απόμακρος από το υπάρχον κοινοβουλευτικό πολίτευμα, με νοοτροπία στρατιωτική και στρατοκρατική, όπως υπογραμμίζει ο Γ. Μαυρογορδάτος, απομακρυσμένη από την πολιτική εξουσία που εκπροσωπούσε ο Ελ. Βενιζέλος.²⁶⁶ Τα πρώτα ψήγματα του διχασμού κάνουν την εμφάνισή τους που θα κορυφωθεί το 1915.

Η δεύτερη περίοδος που σε αυτήν θα αιτιολογηθεί και ο τίτλος του κεφαλαίου ξεκινά από τον Μάρτιο του 1913, όταν ο Κωνσταντίνος από διάδοχος έγινε πλέον βασιλιάς. Με αφετηρία αυτή τη χρονική στιγμή εκμεταλλευόμενος όλη την προεργασία

θρόνου επιδιώκοντας πόλεμο. Η εφημερίδα *Σκριπ*, 11/6/1911, παρουσιάζει τη Συνεδρίαση της Βουλής με τα επικριτικά λόγια του βουλευτή Ε. Κουλουμβάκη. Επίσης, *Αθήναι*, 16/6/1911, «Η Υποδούλωση εις το Στέμμα» και 17/6/1911, «Το κέρδος των απαρνήσεων», αλλά και *Χρόνος*, 14/6/1911, «Η άτολμος πολιτική του απέναντι της Αυλής».

²⁶⁴ Οι επιτυχίες στους Βαλκανικούς Πολέμους δεν οφείλονταν μόνο στη στρατιωτική παρουσία του Κωνσταντίνου αλλά και στην πολιτική καθοδήγηση του Ελ. Βενιζέλου. Φυσικά, όπως θα καταγραφεί παρακάτω, ο ρόλος του πρωθυπουργού αποσιωπάται τεχνηέντως από τον αντιπολιτευόμενο λόγο.

²⁶⁵ Ο Κωνσταντίνος για να το πετύχει αυτό, εκτός από την προσωπική του στρατιωτική δραστηριότητα, κέρδισε την εύνοια των στρατιωτικών μέσω της βάφτισης της κόρης του Αικατερίνης, όπου ανάδοχοι ήταν σύσσωμος ο στρατός και ο στόλος. Στην εφημερίδα *Σκριπ*, 1/6/1913, δημοσιεύεται το τηλεγράφημα του βασιλιά: «Τελουμένης αύριον της βαπτίσεως της νεογεννήτου κόρης Μου προσκαλώ ως αναδόχους αυτής τον τροπαιούχον στρατόν και τροπαιούχον στόλον Μου εν αισθήματι βαθείας προς αυτούς αγάπης και εν τη επιθυμία Μου όπως συσφίγξωσι έτι μάλλον τους μεταξύ αυτών και του οίκου μου δεσμούς, ούς αρρήκτως εσφυρηλάτησαν οι κοινοί αγώνες υπέρ της φιλάτης Πατρίδος, εις τα Ηπειρωτικά και Μακεδονικά πεδία και εις το Αιγαίον...». Έτσι ο Κωνσταντίνος έλαβε και τον τίτλο του «κουμπάρου» εκτός από εκείνον του «ΙΒ'».

²⁶⁶ Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, «Τα σπέρματα του Διχασμού», *Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων, 1910-1914*, Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα 1993, σ. 228-229.

που είχε κάνει ως διάδοχος εμφανίστηκε αναβαπτισμένος, δηλαδή είχε απομακρύνει από το πρόσωπό του τις κατηγορίες που είχαν διατυπωθεί στο Γουδί, χάρη στην έκβαση των Βαλκανικών Πολέμων. Ο νέος βασιλιάς σταδιακά υπονόμει την εθνική ενότητα που έπρεπε να εγγυηθεί ένας βασιλιάς και ανέλαβε να καλύψει το κενό που υπήρχε στην αντιπολίτευση. Στη Βουλή υπήρχε αντιπολίτευση αλλά της έλειπε ο «νους»²⁶⁷ και η προσωπικότητα που θα συνένωνε στο πρόσωπό της το αντίπαλο δέος απέναντι στον Βενιζέλο. Η παρουσία του Δ. Γούναρη, παρ' όλη τη θετική εικόνα του, δεν μπορούσε να καλύψει την αίγλη ενός βασιλιά.

Τελειώνοντας οι Βαλκανικοί Πόλεμοι ο Κωνσταντίνος κατάφερε να συγκεντρώσει στο πρόσωπό του δυο χαρακτηριστικά, από τη μια υπηρετεί τον θεσμό της βασιλείας και από την άλλη πολλαπλασιάζει τον προσωπικό μαγνητισμό που εξέπεμπε στην κοινή γνώμη. Ο τύπος αφιέρωσε δεκάδες φύλλα για να τιμήσει τις ικανότητες του και να τονίσει ότι ο βασιλιάς μπορεί να ικανοποιήσει τους πόθους της χώρας για εθνική ολοκλήρωση.²⁶⁸ Ο Κωνσταντίνος, ο απόγονος των Παλαιολόγων και η Μεγάλη Ιδέα λειτούργησαν ως το αντίπαλο δέος των Φιλελευθέρων.

Ο βασιλιάς διέθετε επικοινωνιακό ταλέντο και συχνά με τα διαγγέλματά του που καταγράφονταν στον τύπο υπερασπιζόταν τα εθνικά συμφέροντα ενώ παράλληλα με τα ίδια διαγγέλματα συνέβαλλε στην ανασύνταξη της αντιπολίτευσης.²⁶⁹ Οι απόψεις του βασιλιά αναπαράγονταν στον αντιπολιτευτικό τύπο καθώς και στη Βουλή από τους βουλευτές της αντιπολίτευσης. Σταδιακά ο Κωνσταντίνος εξελισσόταν σε πόλο συσπείρωσης.

Ένα βασικό ερώτημα που εμφανιζόταν ήταν ποια αντιπολίτευση ήθελε να ανασυντάξει ο Κωνσταντίνος. Αυτήν που προερχόταν από τα παλαιά κόμματα ή αυτήν που προέκυπτε από την παρακμή παλαιών κομμάτων που η στάχτη τους είχε γεννήσει νέο λόγο; Μελετώντας τις επιλογές και τη στάση του Κωνσταντίνου θα υποστηρίξαμε αυθόρμητα, «τη δεύτερη», ωστόσο μια πιο προσεκτική ματιά δείχνει ότι ο Κωνσταντίνος χρησιμοποίησε την παλαιοκομματική υποστήριξη στη Βουλή και στον τύπο. Τη χρειαζόταν, γιατί από εκεί αντλούσε υποστήριξη. Αυτό φαινόταν και στη ρητορική των παλαιοκομματικών.²⁷⁰ Απευθύνονταν στον βασιλιά, του έδιναν συγχαρητήρια για τις νίκες της Ελλάδας στον πόλεμο, τον καλούσαν να επιβάλλει τη

²⁶⁷ Το 1913 ο «νους» της αντιπολίτευσης θα μπορούσε να ήταν ένα πρόσωπο που ξεχώριζε και κέρδιζε την κοινή γνώμη, τον τύπο και τους ομοϊδεάτες του για τις πολιτικές του ικανότητες, και αυτό το πρόσωπο δεν υπήρχε ή δεν είχε «κατασκευαστεί» ακόμα.

²⁶⁸ *Σκριπ*, 9/6/1913, η εφημερίδα σε λεζάντα της αναφέρει: «Ο Διάδοχος του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, εν όνειρον της Αυτοκράτειρας Σοφίας επαληθεύον, περί του βασιλέως των Ελλήνων.» και *Ακρόπολις*, 27/6/1913, η εφημερίδα επισημαίνει σε τηλεγράφημα ότι ο Κωνσταντίνος είναι ο μοναδικός στρατηγός από τους άλλους ηγεμόνες, των Βαλκανικών κρατών.

²⁶⁹ *Ακρόπολις*, 22/6/1913, «Το διάγγελμα του Βασιλέως προς τον λαόν», ξεκινά με τη φράση «εις νέον αγώνα καλώ τον λαό Μου», και τελειώνει «Ζήτω η μεγαλυνθείσα Ελλάς».

²⁷⁰ *Πρακτικά Συνεδριάσεως της Βουλής*, ΙΘ' Κοινοβουλευτική περίοδος, Α' Σύνοδος, Συνεδρίασις ΙΑ', 21/2/1913, σ. 55: Ο Κ. Μαυρομιχάλης, «εξαίρει τον ηρωισμόν του Κωνσταντίνου... όστις μετ' αξιοθαύμαστου στρατηγικής κατόρθωσε να οδηγήσει τον στρατόν προς την δόξαν και την νίκην», ο Δ. Γούναρης, «Η ευγνωμοσύνη της πατρίδος θα παρακολουθήσει εσαεί τα ηρωικά αυτού τέκνα τα οποία πάντα –από το τειμημένον Στρατηλάτου, του Οποίου το μέτωπον η δόξαν επέστρεψε με έκπαγλον στέμμα δόξης, υπέρ εκείνου το οποίον έδωκεν εις αυτόν η γέννησις, μέχρι του τελευταίου στρατιώτου-εξεπλήρωσαν το προς την πατρίδα καθήκον αυτών ήρεμα και αθορύβως». Δ. Χρονόπουλος, *ό.π.*, σ. 71. Επίσης, *Ακρόπολις*, 22/6/1913, όπου γράφεται ότι ο Δ. Ράλλης θεωρούσε πως το ελληνικό έθνος μπορούσε να ατενίζει μόνο προς τον βασιλιά.

θέση του και να εγγυηθεί τη σωστή πολιτική επιλογή που ήταν η δική του. Σε όλες αυτές τις προτροπές της αντιπολίτευσης προς τον βασιλιά απουσίαζε το όνομα του Ελ. Βενιζέλου. Στην κριτική για τους Φιλελευθέρους υπήρχαν έμμεσες προτροπές στον βασιλιά για να επιλύσει το Ηπειρωτικό, να βοηθήσει τους Έλληνες που διώκονταν στη Μ. Ασία, να επιμείνει στην ουδετερότητα²⁷¹ της Ελλάδας στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο και γενικότερα να αναπτύξει προσωπική πολιτική που θα διορθώσει τα κακώς κείμενα της πολιτικής του Βενιζέλου.²⁷² Αυτές οι ενέργειες θύμιζαν εν μέρει μεσσιανιστικές πολιτικές, όμως δείχνουν ότι βοήθησαν πολύ στο να καταφέρει ο Κωνσταντίνος να γίνει αρχηγός «κόμματος».

Ο τύπος έβλεπε στο πρόσωπο του Κωνσταντίνου την άλαλη αντιπολίτευση απέναντι στον Ελ. Βενιζέλο. Ο Δ. Γούναρης παρουσιάστηκε ως νέο πολιτικό πρόσωπο αλλά ο «Ανεύθυνος»²⁷³ βασιλιάς προσέδιδε κύρος και οι ενέργειές του είχαν τη βοήθεια του Θεού, επομένως ποιος θα μπορούσε να αμφισβητήσει τις προθέσεις του;²⁷⁴ Κανείς, γιατί κάτι τέτοιο θα ήταν ύβρις σύμφωνα με την αντιπολίτευση. Τα γεγονότα του 1915, επιβεβαίωσαν ότι ο Κωνσταντίνος έγινε ο ηγέτης της αντιπολίτευσης χρησιμοποιώντας ή κατασκευάζοντας έναν πολιτικό αρχηγό, τον Δ. Γούναρη, γιατί ο βασιλιάς τυπικά είχε θεσμική θέση αντιπροσωπεύοντας όλους τους Έλληνες και δεν μπορούσε να ασκεί κομματική αντιπολίτευση. Επομένως η κομματική θέση του Κωνσταντίνου εμφανιζόταν διαμεσολαβημένη από τον Γούναρη.

Όπως σημειώθηκε ο Κωνσταντίνος είχε λάβει γερμανική παιδεία και αυτή τον ακολούθησε και στη θητεία του ως βασιλιά και μετατράπηκε σε υποστήριξη της γερμανικής πολιτικής τα κρίσιμα χρόνια της παραμονής του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και εξής. Αυτή του η επιλογή τον συντρόφευσε σε όλη τη διάρκεια του Εθνικού Διχασμού και χάρη σε αυτήν την επιμονή του επέλεξε την ουδετερότητα της Ελλάδας στον πόλεμο, πολιτική που έμμεσα βοηθούσε τη Γερμανία. Μάλιστα η τελετή της επίδοσης της στραταρχικής ράβδου του γερμανικού στρατού στον Κωνσταντίνο από τον Γουλιέλμο Β'²⁷⁵, εμφάνισε νωρίς στην Ευρώπη και στην Ελλάδα την αμοιβαία συμπάθεια που είχαν οι δύο άνδρες και την ευκαιρία ο Κωνσταντίνος να πλέξει το εγκώμιο του ελληνικού στρατού ξεχνώντας τη συνεισφορά των Γάλλων, μια λανθασμένη ενέργεια που προσπάθησε να ανασκευάσει ο Ελ. Βενιζέλος με διορθωτικές δηλώσεις.

Η πολιτική της ουδετερότητας έγινε η πολιτική ιαχή της αντιπολίτευσης. Οι βουλευτές της απλώς αναπαρήγαν τις θέσεις του βασιλιά και η οποιαδήποτε αντιπαράθεση με τον Ελ. Βενιζέλο γινόταν πια με άλλους όρους, εφόσον το πολιτικό υποκείμενο της αντιπολίτευσης ήταν ο Κωνσταντίνος και με αυτόν είχε να αντιπαρατεθεί ο Βενιζέλος και όχι με την επίσημη φωνή της. Η ακαμψία του βασιλιά και οι πολιτικές προτροπές²⁷⁶ που είχε, οδήγησαν στη ρήξη με τον πρωθυπουργό. Η ομάδα των παλαιοκομματικών αρχικά, καθώς και αυτοί που βρίσκονταν στην «αυλή»

²⁷¹ Η ουδετερότητα στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο θα παρουσιαστεί στο όγδοο κεφάλαιο.

²⁷² Σκριπ, 1/3/1914 και Εμπρός, 8/10/1914.

²⁷³ «Ανεύθυνος», η συγκεκριμένη λέξη αναφέρεται για κάθε βασιλιά, από τον οποίο δεν μπορούν να ζητηθούν ευθύνες, σε αντίθεση με την υπεύθυνη κυβέρνηση που πρέπει να λογοδοτεί για τις ενέργειές της.

²⁷⁴ Ακρόπολις, 24/6/1913, «Ο δε Βασιλεύς ελπίζει επί τον Κύριον».

²⁷⁵ Η τελετή έγινε στις 26 Αυγούστου/8 Σεπτεμβρίου 1913. Κ. Σταματόπουλος, ό.π., σ. 170.

²⁷⁶ Από τον Ιωάννη Μεταξά και τον Γεώργιο Στρέιτ.

του Δ. Γούναρη, βρήκαν στο πρόσωπο του Κωνσταντίνου αυτό που δεν μπορούσαν να έχουν εκείνοι, δηλαδή την προσωπική ακτινοβολία και τη δυναμική να επιβληθούν απέναντι στις θέσεις του Ελ. Βενιζέλου.

Γενικότερα ο Κωνσταντίνος σε αντίθεση με τον Βενιζέλο είχε πιο κοντόφθαλμη πολιτική, η οποία όμως ήταν ένας δίαυλος επικοινωνίας με την αντιπολίτευση και την Παλαιά Ελλάδα. Δεν υπήρξε αρνητής του μεγαλοϊδεατισμού αλλά δεν είχε την οξυδέρκεια να διαβάσει τα πολιτικά γεγονότα με ρεαλισμό. Είναι γεγονός ότι μετά την επέκταση της Ελλάδας από τους Βαλκανικούς Πολέμους μια ακόμη πολεμική σύρραξη με συνέπειες, ανθρώπινο και εδαφικό κόστος, ο Μεγάλος Πόλεμος, λειτούργησε ανασταλτικά στις επιλογές του Ελ. Βενιζέλου και υποστηρικτικά για την αντιπολίτευση η οποία επέμενε πεισματικά στην επιλογή της ουδετερότητας.

Ωστόσο ο νέος ηγέτης της αντιπολίτευσης, ο Κωνσταντίνος, δεν κατάφερε να δει την παράσταση που είχε στηθεί από τις Δυνάμεις για τα εδαφικά τους μερίδια στα Βαλκάνια και μόνο η συμμετοχή της Ελλάδας θα είχε εδαφικά κέρδη, κάτι που εναγωνίως ήθελε ο Ελ. Βενιζέλος. Ευκαιριακά κέρδη και προσαρτήσεις αναίμακτες δε συγχωρούσε ο Μεγάλος Πόλεμος. Συνεπώς ο Ελ. Βενιζέλος και ο βασιλιάς οδήγησαν τη χώρα σε μια καταστροφική αντιπαράθεση που πήρε διαστάσεις εμφυλίου πολέμου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΣΤ'

Η κριτική για τους Βαλκανικούς Πολέμους

Τον Μάιο του 1913 με τη Συνθήκη του Λονδίνου τερματίστηκε ο πρώτος Βαλκανικός Πόλεμος και τον Αύγουστο του ίδιου έτους με τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου έλαβε τέλος ο δεύτερος Βαλκανικός. Δύο πολεμικές συρράξεις από τις οποίες η Ελλάδα έλαβε σημαντικά εδαφικά οφέλη εκπληρώνοντας τους εθνικούς πόθους, τη Μεγάλη Ιδέα.

Από τον Οκτώβριο του 1912 έως το καλοκαίρι του επόμενου έτους το ζήτημα που απασχόλησε τη Βουλή και τον τύπο ήταν ο πόλεμος και τα εκκρεμή εδαφικά ζητήματα, το Κρητικό, το Νησιωτικό και το Βορειοηπειρωτικό. Πραγματοποιήθηκαν καταλήψεις περιοχών από τον ελληνικό στρατό με επικεφαλής τον διάδοχο αρχικά και βασιλιά κατόπιν, Κωνσταντίνο. Ο Ελ. Βενιζέλος αναζητούσε συμμαχίες με σκοπό να υλοποιήσει και με διπλωματικό τρόπο τη Μεγάλη Ιδέα επιδιώκοντας να μειώσει τις αντίστοιχες Μεγάλες Ιδέες²⁷⁷ των άλλων. Παρά το γενικό κλίμα που επικρατούσε ο αντιπολιτευτικός λόγος αρθρωνόταν κάποιες φορές για να στηλιτεύσει λάθη του Ελ. Βενιζέλου και άλλοτε για να ακουστεί απλώς και να κάνει αισθητή την παρουσία του.

Την περίοδο που μελετάμε πρέπει να ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι η αντιπολίτευση δεν είχε την πληροφόρηση που θα ήθελε. Είτε γιατί, σε περιόδους πολεμικών συρράξεων αυτή είναι συνήθως ετεροχρονισμένη, είτε γιατί δεν ήταν κυβέρνηση. Επομένως οι διπλωματικές ενέργειες, οι κρυφές συνομιλίες και οι σκόπιμες σιωπές της κυβέρνησης την εμποδίζουν να έχει πλήρη εικόνα των εξελίξεων και των παρεμβάσεων.

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία με τις πολιτικές της, είχε δημιουργήσει πολλά προβλήματα στους αλλοεθνείς. Ιδιαίτερα, η πολιτική των Νεοτούρκων είχε υιοθετήσει το επιθετικό μοντέλο του εκτουρκισμού. Παράλληλα η ανάδυση εθνικών βλέψεων είχε δημιουργήσει στα Βαλκάνια μια σιωπηλή έκρηξη. Μέσα σε αυτό το ζοφερό σκηνικό, ο Ελ. Βενιζέλος επιδίωκε δίκτυα συνεργασίας, για να αρθεί η απομόνωση στην οποία βρισκόταν η Ελλάδα.

Ο πρωθυπουργός από την περίοδο που βρισκόταν στην Κρήτη πίστευε, ή δεν πίστευε, στην καλλιέργεια φιλικού κλίματος της Ελλάδας με την Τουρκία, διότι θεωρούσε βέβαιη την αλλαγή σκηνικού στην Τουρκία. Η ενδεχόμενη αναγέννηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας θα αποτελούσε την εγγύηση για την πραγμάτωση της ειρηνικής και εκπολιτιστικής Μεγάλης Ιδέας.²⁷⁸ Μάλιστα ο Ελ. Βενιζέλος όντας πλέον

²⁷⁷ Ο Πρ. Παπαστράτης αναφέρεται στον όρο «Μεγάλες Ιδέες», αποκαλώντας έτσι τις προσπάθειες των βαλκανικών συμμάχων να προωθήσουν τις εθνικές τους βλέψεις, με αφετηρία τα τέλη του 1910. Πρ. Παπαστράτης, «Από τη Μεγάλη Ιδέα στη Βαλκανική Ένωση», *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, (επιμ.) Γ. Θ. Μαυρογορδάτος – Χ. Χατζηιωσήφ, (Π.Ε.Κ.), Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Κρήτη, 1988, σ. 418.

²⁷⁸ Λίνα Λούβη, «Τα διλήμματα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής», υποσ. 4, ό.π., σ. 129.

πρωθυπουργός της Ελλάδας, έστειλε ως πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη τον διπλωμάτη Ιωάννη Γρυπάρη, γνωστό για τις φιλοτουρκικές του διαθέσεις.²⁷⁹ Με αυτή την εξωτερική πολιτική προσπάθησε να επιδράσει θετικά και στην εσωτερική πολιτική καταπραΰνοντας την εχθρότητα των Ελλήνων απέναντι στους Τούρκους. Ωστόσο, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, η προσέγγιση της Ελλάδας με την Τουρκία δεν τελεσφόρησε εξαιτίας της πολιτικής των Νεοτούρκων. Συνεπώς η Βουλγαρία έγινε ο νέος σύμμαχος της Ελλάδας με Συνθήκη που υπεγράφη και με το τόλμημα εκ μέρους του Έλληνα πρωθυπουργού να μην υπάρξει πρόβλεψη για διανομή εδαφών.²⁸⁰

Για την αντίδραση της αντιπολίτευσης στην ανακοίνωση της Ελληνοβουλγαρικής Συνθήκης δεν έχουμε στοιχεία από τη Βουλή, διότι είχε διακόψει τη λειτουργία της έως τον Οκτώβριο, αλλά μπορούμε να αντλήσουμε πληροφορίες από τον αντιβενιζελικό τύπο. Ο τύπος «διάβασε» αυτή τη συμφωνία με μια έκδηλη καρτερία για τις εξελίξεις και τις συνυποδηλώσεις της. Εντούτοις μια τέτοια συμφωνία κρίθηκε αρχικά θετική για τη ζωή των ομογενών, με αρκετές όμως αμφιβολίες για τους σκοπούς αυτής της ένωσης.²⁸¹ Σε αυτή την ενοποιητική διάθεση του τύπου, η εφημερίδα *Σκριπ* έκανε τη διαφορά εκτοξεύοντας έμμεσες κατηγορίες προς τον Ελ. Βενιζέλο για ατολμία διεκδικήσεων.²⁸²

Τις περισσότερες φορές οι κινήσεις του Βενιζέλου αποτέλεσαν για τον αντιπολιτευόμενο λόγο πρόκληση για την ανάδειξη κρυμμένων αληθειών, καθώς η Ελληνοβουλγαρική Συνθήκη ξάφνιασε, γιατί έδειξε αλλαγή πλεύσης στην εξωτερική πολιτική της χώρας, η οποία συμάχησε με έναν πρώην εχθρό, τη Βουλγαρία. Ωστόσο τώρα αυτή η συμμαχία κρίθηκε θετική, διότι την ίδια χρονική περίοδο είχε ξεσπάσει κρίση στην Τουρκία.²⁸³ Επομένως όταν ο μεγάλος εχθρός, δηλαδή η Τουρκία, βρισκόταν σε εσωτερική και εξωτερική κρίση η επιλογή του παλαιού εχθρού κρίθηκε επιβεβλημένη προς το παρόν, πόσο μάλλον, που οι Μ. Δυνάμεις αγνοούσαν τις κρυφές συνεννοήσεις της Βουλγαρίας με τη Γερμανία και δεν είχαν επιβάλει ακόμα τις θέσεις τους στην Ελλάδα.²⁸⁴

Αυτή η συμμαχία γρήγορα κατέληξε σε πολεμική σύρραξη²⁸⁵ εναντίον της Τουρκίας, η οποία ήταν ήδη σε επιστράτευση, η ελληνική πραγματοποιήθηκε λίγες

²⁷⁹ Ελένη Γαρδίκι -Κατσιαδάκη, «Βενιζέλος και Υπουργείο Εξωτερικών: Σύγκρουση ή συνεργασία;» *Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο, Πρακτικά*, Αθήνα, Ε.Λ.Ι.Α.- Μουσείο Μπενάκη, 1988, σ. 266.

²⁸⁰ Η Ελληνοβουλγαρική Συνθήκη 16/29 Μαΐου 1912, στην οποία δεν υπήρχε μέριμνα για διανομή εδαφών. Κ. Σβολόπουλος, σ. 69-74. Αξίζει να σημειωθεί ότι ήδη είχε υπογραφεί Σερβοβουλγαρική αμυντική Συνθήκη, 29/ Φεβρουαρίου /13 Μαρτίου του 1912.

²⁸¹ Στ. Ματζούρης, *ό.π.*, σ. 359-363.

²⁸² *Σκριπ*, 3/10/1912.

²⁸³ «Κράτος εν αποσυνθέσει»: «οι ίδιοι οι Τούρκοι αλληλοτρώνονται διηρεμένοι εις Νεοτούρκους και μη», *Ακρόπολις*, 13/7/1912. Και, *Ακρόπολις*, 17/7/1912 που δημοσιεύει ανταποκρίσεις από την Κωνσταντινούπολη, «Η Πολιτική κρίσις εις την Τουρκίαν», και τέλος, «Οι Αλβανοί Επαναστάται κατέλαβον τα Σκόπεια», «Θα συλληφθώσι οι κορυφαίοι των Νεοτούρκων», 26/7/1912.

²⁸⁴ Η Βαλκανική Συμμαχία έγινε χωρίς να κοινοποιηθεί στις Μ. Δυνάμεις από τις οποίες η κάθε μία είχε και άλλα σχέδια για τα Βαλκάνια. Όταν έγινε γνωστή η προσέγγιση των βαλκανικών κρατών οι Μ. Δυνάμεις είδαν το τετελεσμένο γεγονός, ωστόσο έσπευσαν να διαμηνύσουν ότι δε θα επέτρεπαν αλλαγή στο εδαφικό status quo στον βαλκανικό χώρο. Κ. Σβολόπουλος, «Διπλωματικές εξελίξεις από το 1909 ως το 1912», στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, (ΙΕΕ), τόμος ΙΔ', σ. 288.

²⁸⁵ Ο πρώτος Βαλκανικός Πόλεμος ξεκίνησε 4/17 Οκτωβρίου του 1912, αφού έληξε το τελεσίγραφο που έστειλαν στην Τουρκία η Ελλάδα, η Βουλγαρία και η Σερβία, οι οποίες ζητούσαν μεταρρυθμίσεις

μέρες αργότερα.²⁸⁶ Σε περιστάσεις κρίσης, όπως ο πόλεμος, αναπτύσσεται εντονότερα η ανάγκη για εθνική ολοκλήρωση, επομένως επανήλθε δριμύτερα η Μεγάλη Ιδέα. Στην ελληνική Βουλή η αντιπολίτευση έριξε τους πολιτικούς τόνους και συμφώνησε με την επιστράτευση καθώς και με τον πόλεμο, αφού ξέσπασε παραλήρημα εθνικού ενθουσιασμού για την κατάκτηση των χαμένων περιοχών.

Εντούτοις αυτό που προκαλεί εντύπωση είναι ότι η αντιπολίτευση συνέπλευσε με τον Ελ. Βενιζέλο σχετικά με τις αποφάσεις του, δηλαδή την επιστράτευση και τον πόλεμο.²⁸⁷ Σε αυτή τη χρονική στιγμή αυτή ήταν η ενδεδειγμένη κίνηση που θα έπρεπε να κάνει η αντιπολίτευση. Σε περίπτωση διαφορετικής πολιτικής επιλογής θα την έφερνε απέναντι στην κοινή γνώμη που σύσσωμη ονειρευόταν τη Μεγάλη Ιδέα. Μάλιστα μόλις έξι μήνες νωρίτερα η πλειοψηφία των Ελλήνων είχε αποδοκιμάσει με εκλογικό αποτέλεσμα τις πολιτικές των παλαιών κομμάτων, άρα μια άλλη εναντίωση προς την κοινή γνώμη εκ μέρους της αντιπολίτευσης θα ήταν πολιτικά επιζήμια.

Με την έναρξη των εχθροπραξιών κυβέρνηση και αντιπολίτευση συμφώνησαν σε μια εκούσια παύση των μεταξύ τους διαφωνιών. Γι' αυτή την προσωρινή ανακωχή ευθύνονταν οι επιτυχίες του ελληνικού στρατού²⁸⁸ και του ναυτικού. Η σιωπή της αντιπολίτευσης εξαρτήθηκε από τις νίκες, γιατί δεν είχε κάτι να κατακρίνει παρά μόνο να εμφανιστεί ως υποστηρικτής των όπλων και του Κωνσταντίνου. Οι νίκες γέννησαν εθνικό ενθουσιασμό και πατριωτισμό. Στη Βουλή ανακοινώνονταν οι καταλήψεις πόλεων και νησιών και όλες οι πολιτικές δυνάμεις παραγκώνιζαν τις διαφορές τους και επευφημούσαν τις νίκες, προβάλλοντας η καθεμία τον δικό της «φορέα». Οι βουλευτές της κυβέρνησης εγκωμίαζαν τον Ελ. Βενιζέλο και κατόπιν αναφέρονταν στον Κωνσταντίνο, ενώ οι βουλευτές της αντιπολίτευσης ξεκινούσαν με επαίνους για τον Κωνσταντίνο και έμεναν εκεί, χωρίς να αναφέρουν τον πρωθυπουργό.

Η ανακωχή του πολέμου και η έναρξη της συνδιάσκεψης του Λονδίνου με τη φυσική παρουσία του Ελ. Βενιζέλου πυροδότησε έναν νέο γύρο αντιπαράθεσης.²⁸⁹ Ο διπλωματικός μαραθώνιος του Λονδίνου πολλαπλασίαζε την αγωνία στην Αθήνα και στη Βουλή. Ένα πρώτο ζήτημα που εμφανίστηκε στην επιχειρηματολογία του αντιπολιτευτικού λόγου ήταν η πιθανή υποχώρηση στις επεκτατικές διαθέσεις των Βουλγάρων, έναντι των εδαφικών στόχων της Ελλάδας, ενώ τονίστηκε η ανάγκη να

στην Τουρκία για την προστασία των χριστιανικών πληθυσμών. Οι μεταρρυθμίσεις που ζήτησε η Βαλκανική Συμμαχία, δημοσιεύονται στο *Σκριπ*, 29/9/1912 και 2/10/1912.

²⁸⁶ Η τουρκική επιστράτευση έγινε στις 13/26 Σεπτεμβρίου του 1912, ενώ η ελληνική στις 17 του ίδιου μήνα.

²⁸⁷ Κ. Μαυρομιχάλης: «Εάν δε οι πάντες οφείλουσι εν τη κρίσιμω ταύτη στιγμή να συντρέξωσι και να ενισχύσωσιν την Κυβέρνησιν, οφείλομεν πρωτίστως, να πράξωμεν τούτο και ημείς, οίτινες εσχάτως έσχομεν την ευκαιρίαν να συστήσωμεν και να συμβουλευώμεν την αφύπνισιν του πατριωτικού αισθήματος και την άμυναν υπέρ των εθνικών δικαίων. Κόμματα λοιπόν σήμερον, Κύριοι δεν υπάρχουν... Υπάρχει μόνον η εθνική σημαία...». *Πρακτικά Συνεδριάσεως της Βουλής*, Α' Συνόδου, ΙΘ' Κοινοβουλευτικής Περιόδου, Συνεδρίασις Γ', 2/10/1912, σ. 8

Στο ίδιο, Γ. Θεοτόκης: «Να ταχθώμεν παρά το πλευρόν της Κυβερνήσεως... Ευχόμεθα όπως τα εθνικά όπλα θριαμβεύσωσι και επιτευχθώσιν αποτελέσματα αντάξια των Μεγάλων θυσιών του ελληνικού Λαού», σ. 8.

²⁸⁸ *Αθήναι*, 17/10/1912, «Το έργον του ελληνικού στρατού».

²⁸⁹ Η Ελλάδα, δεν υπέγραψε την ανακωχή στις 20 Νοεμβρίου/3 Δεκεμβρίου 1912, γιατί ακόμα εκκρεμούσαν ζητήματα όπως το Νησιωτικό και το Ηπειρωτικό και συνέχισε τις εχθροπραξίες. Κ. Σβολόπουλος, «Η Συνθήκη του Λονδίνου», *ό.π.*, σ. 330 -331.

Ακρόπολις, 21/11/1912, «Η Ελλάς αποκρούει την ανακωχήν» και *Σκριπ*, 22/11/1912, «Η Ανακωχή».

απεμπλακεί εντελώς η Ελλάδα από τον ζυγό των Τούρκων.²⁹⁰ Ο Βενιζέλος υπεραμύνθηκε της ενότητας των Συμμάχων και ακριβώς αυτή η τοποθέτησή του, ελήφθη ως αδυναμία να διεκδικήσει περιοχές που είχε απελευθερώσει το ελληνικό ναυτικό και ο στρατός. Ο πρωθυπουργός με την άμεση υποστήριξή του στη Βαλκανική Συμμαχία²⁹¹ στόχευε κυρίως στην επικοινωνία με τις ευρωπαϊκές δυνάμεις²⁹² για την εκπλήρωση των εθνικών στόχων της Ελλάδας, αλλά αυτό δεν γινόταν αντιληπτό από την αντιπολίτευση.

Η συνδιάσκεψη του Λονδίνου πολλές φορές έφτασε σε αδιέξοδο με συνέπεια να συνεχιστούν οι εχθροπραξίες, όμως ιδιαίτερα νικηφόρες για την Ελλάδα: απελευθέρωση των Ιωαννίνων και κατάκτηση της Ηπείρου. Στη Βουλή, που ξανάνοιξε τις πύλες της, η αντιπολίτευση στις 21 Φεβρουαρίου του 1912, με τους αρχηγούς της, αποκρυστάλλωσε τη θέση της, υπερασπίστηκε τον Κωνσταντίνο, ορίζοντάς τον έμμεσα πληρεξούσιο της εκπλήρωσης των εθνικών πόθων, ενώ οι ενέργειες του Ελ. Βενιζέλου αποσιωπούνταν ή αποδίδονταν στον βασιλιά.²⁹³ Όπως ήταν εύλογο ο Βενιζέλος που βρισκόταν στο βήμα αρκετή ώρα θέλησε να παρουσιάσει στην ολομέλεια ό,τι πίστευε χρήσιμο για την ενημέρωση της Βουλής. Σε αυτό το χρονικό σημείο η αντιπολίτευση δεν είχε κάτι να αντιτάξει, απλώς χειροκροτούσε τις νίκες των Ελλήνων, γεγονός που στηλίτευσε ο τύπος τονίζοντας την αδράνειά της, επειδή εμφανίστηκε απλώς να επικροτεί έντονα τις κινήσεις του πρωθυπουργού χωρίς να προσπαθεί να επισημάνει τα λάθη του.²⁹⁴ Στη συγκεκριμένη χρονική στιγμή η αντιπολιτευτική σιωπή λειτούργησε γόνιμα, περισσότερο για να καθορίσει τη θέση της περαιτέρω και λαμβάνοντας υπόψη της τις δηλώσεις του Ελ. Βενιζέλου για τις εξελίξεις, ωστόσο στη συνέχεια υπήρξε επικριτική απέναντι στον πρωθυπουργό.

Κι ενώ οι διαβουλεύσεις στο Λονδίνο συνεχίζονταν, στη Βουλή η αντιπολίτευση άρχισε να χρησιμοποιεί κάθε είδηση που κινούνταν εναντίον των ελληνικών συμφερόντων και πληθυσμών για να ασκήσει κριτική, τονίζοντας ότι οι Βούλγαροι διεκδικούσαν εδάφη με ελληνικούς πληθυσμούς. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν η συζήτηση στη Βουλή τον Μάρτιο. Τότε ο Ελ. Βενιζέλος εκούσια ή ακούσια οριοθέτησε

²⁹⁰ «Η Ελλάς διεξάγουσα αγώνα απελευθερώσεως και όχι κατακτήσεως, αγώνα επί εθνολογικών δικαίων...», *Αθήναι*, 21/11/1912, «Η ανακωχή και οι Έλληνες» και *Αθήναι*, 26/11/1912, «Η αντίδραση κατά της κηδεμονίας», επίσης, *Σκριπ*, 1/12/1912, «Ας δηλωθή η εθνική ημών απόφασις» και *Ακρόπολις*, 4/12/1912, «Η Βουλγαρία δύσκολον να παραιτηθεί της Θεσσαλονίκης».

Σκριπ, 6/12/1912, «Δικαιώματα νικητών και υποχρεώσεις ηττημένων» και *Ακρόπολις*, 12/12/1912, δημοσιεύουν τις δηλώσεις του Βούλγαρου πρωθυπουργού Γκέσωφ, «Το βουλγαρικό έθνος ζητεί ... όπως η Μακεδονία με τα όρια τα οποία της δίδουν τα επίσημα έγγραφα, μη εξαιρουμένης της Θεσσαλονίκης, μείνη αδιαίρετος».

²⁹¹ Μάλιστα ο Ελ. Βενιζέλος, επέπληξε τις εφημερίδες που έγραφαν εναντίον της Συμμαχίας και ιδιαίτερα εναντίον των Βουλγάρων, θεωρώντας ότι τη συγκεκριμένη στιγμή αυτή η ρήξη θα ενδυνάμωνε την τουρκική πολιτική. *Σκριπ*, 5/12/1912, δημοσιεύει την απαγόρευση: «Ειδοποιείσθε κατ' εντολήν της Επιτελικής Υπηρεσίας του ενταύθα Στρατού, ότι παν δημοσίευμα υμών τείνον εις χλευασμόν και μείωσιν του γοήτρου των Συμμάχων Κρατών θέλομεν εν μέλλοντι αυστηρώς καταδιώξει. Ο παρά το α' Διαρκεί Στρατοδικείω Βασιλικός Αντεπίτροπος, Δ. Ν Δαμασκηνός.

²⁹² Ελένη Γαρδίκ-Κατσιαδάκη, «Ο Βενιζελισμός της Ανόρθωσης, δ) Βαλκανικοί Πόλεμοι», *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, σ. 110.

²⁹³ *Πρακτικά Συνεδριάσεως της Βουλής*, Α' Συνόδου, ΙΘ' Κοινοβουλευτικής Περιόδου, Συνεδρίασις ΙΑ', 21/2/1913, σ. 55-56.

²⁹⁴ «Είναι όμως σήμερα καιρός και ουδέ στιγμή δύναται να παρέρχεται ατιμωρητεί, όπως διατρανωθούν οι εθνικά αξιώσεις...», εννοώντας να ενεργοποιηθεί η Αντιπολίτευση και να μην είναι βουβό πλήθος χειροκροτητών, *Ακρόπολις*, 21/2/1913.

τις βλέψεις του αφήνοντας τη Θράκη εκτός Ελλάδας, ζητώντας αλλού εδαφικά ανταλλάγματα.²⁹⁵ Η θυσία της Θράκης έγινε το εθνικιστικό μοτίβο της αντιπολίτευσης με βαρύγδουπες δηλώσεις πατριωτικού περιεχομένου για τις αντιπατριωτικές ενέργειες του Βενιζέλου. Η απώλεια της Θράκης ήταν όντως σημαντικό γεγονός αλλά η αντιπολίτευση μάλλον έχασε το δίκιο της με τον τρόπο που επέλεξε να το επιβάλει αφήνοντας στον Ελ. Βενιζέλο τη δυνατότητα να επιχειρηματολογήσει πιο νηφάλια.

Τον Μάρτιο του 1913 έγινε η δολοφονία του Γεωργίου και η ενθρόνιση του Κωνσταντίνου, με συνέπεια οι ισορροπίες να αλλάξουν. Η Βαλκανική Συμμαχία έδειχνε να έχει ρωγμές²⁹⁶ και ο Βενιζέλος το γνώριζε. Γι' αυτό λίγες ημέρες μετά την υπογραφή της συνθήκης του Λονδίνου υπογράφηκε η Ελληνοσερβική Συνθήκη.²⁹⁷

Η εκκρεμότητα των νησιών και της Ηπείρου που έμεινε και μετά τη Συνθήκη του Λονδίνου πυροδότησε έναν νέο κύκλο αντιπαράθεσης. Η αντιπολίτευση κατέφυγε σε κριτική για λανθασμένες επιλογές της κυβέρνησης στην εξωτερική πολιτική. Τόνιζε το γεγονός ότι η Ελλάδα ήταν νικήτρια στον πρώτο Βαλκανικό Πόλεμο και το αποτέλεσμα των διαπραγματεύσεων ταίριαζε σε ηττημένη χώρα. Παράλληλα η Βουλγαρία είχε κάνει εμφανείς τις επεκτατικές της βλέψεις εις βάρος των συμμάχων της. Ο Δ. Γούναρης ήθελε να καταστήσει σαφή τη λανθασμένη ενέργεια του Ελ. Βενιζέλου, ο οποίος επέλεξε την προσέγγιση της Βουλγαρίας. Ο πατρινός βουλευτής υπογράμμισε ότι ήταν σαθρό το συμμαχικό οικοδόμημα του Βενιζέλου.²⁹⁸

Το ξέσπασμα του δεύτερου Βαλκανικού Πολέμου έδειξε ότι η Βαλκανική Συμμαχία είχε θαφτεί. Οι πρώην φίλοι έγιναν εχθροί. Και αυτό το γεγονός χαροποίησε τις Μεγάλες Δυνάμεις, διότι χωρίς ισχυρές συμμαχίες τα μικρά Βαλκανικά κράτη θα έσπευδαν να βρουν ομπρέλα προστασίας κοντά τους.

Ο πόλεμος εναντίον των Βουλγάρων εκκόλαψε εθνικιστικά συνθήματα και κραδασμούς στην κυβέρνηση του Ελ. Βενιζέλου από τις πρωτοβουλίες του Κωνσταντίνου για τα πολεμικά σχέδια. Ο σύντομος αλλά πολύ βίαιος δεύτερος Βαλκανικός Πόλεμος που διήρκεσε μόλις έναν μήνα, ξύπνησε μια άλλη ταυτότητα για τον αντιπολιτευτικό λόγο. Οι αγριότητες των Βουλγάρων πριν από τον πόλεμο και κατά τη διάρκειά του σε περιοχές της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης, οικοδόμησαν μια νέα πολιτική για την αντιπολίτευση, αυτή της «εθνικής Σταυροφορίας» για την υπεράσπιση των Ελλήνων από τις τυχοδιωκτικές και αντιπατριωτικές επιλογές του Ελ.

²⁹⁵ *Πρακτικά Συνεδριάσεως της Βουλής*, Α' Συνόδου, ΙΘ' Κοινοβουλευτικής Περιόδου, Συνεδρίασις ΙΘ', 2/3/1913, σ. 99-104.

²⁹⁶ Στις 8/12 Μαΐου του 1913, οι Βούλγαροι επιτέθηκαν στο Παγγαίο και στη Νιγρίτα, ο βουλγαρικός εθνικισμός επανέκαμπτε ενώ στις 16 Ιουνίου οι Βούλγαροι επιτέθηκαν σε ελληνικά αποσπάσματα στη Νιγρίτα και στις Ελευθερές.

²⁹⁷ Η Ελληνοσερβική Συνθήκη, 19 Μαΐου/1 Ιουνίου 1913, Ειρήνης, Φιλίας και Αμοιβαίας Συνεργασίας. Το κείμενο «προέβλεπε την αμοιβαία εγγύηση των εδαφικών κήσεων των δύο χωρών και την αμοιβαία παροχή στρατιωτικής βοήθειας σε περίπτωση απρόκλητης επιθέσεως εναντίον του ενός, τον καθορισμό της διανομής των εδαφών που θα εκχωρούνταν από την Τουρκία μετά τον τερματισμό του πολέμου και ... αμοιβαία στρατιωτική υποστήριξη...». Κ. Σβολόπουλος, *ό.π.*, σ. 88-94.

²⁹⁸ Δ. Γούναρης: «Αι δηλώσεις του προέδρου της Κυβερνήσεως διέλυσαν εν ωραίον εν τη συλλήψει του, αλλά προωρισμένον να διαλυθή, όνειρον, όπως διαλύονται όλα τα όνειρα, ευθύς ως έλθωσιν σε επαφήν με την πραγματικότητα». *Πρακτικά Συνεδριάσεως της Βουλής*, Α' Συνόδου, ΙΘ' Βουλευτικής Περιόδου, Συνεδρίασις ΛΑ', 21/6/1913, σ. 157.

Βενιζέλου.²⁹⁹ Ωστόσο αυτή η πρόθεση που φαινόταν στις αγορεύσεις της στη Βουλή δεν είχε τη διεισδυτικότητα των λόγων του Βενιζέλου. Η αντιπολίτευση επιχειρηματολογούσε αλλά επιφανειακά και στείρα, παρασυρμένη από τα γεγονότα, αδυνατώντας να απεμπλακεί από τη συναισθηματική φόρτιση των εξελίξεων και να προτείνει εφικτές διεξόδους. Στην κορύφωση της κριτικής της τις περισσότερες φορές αναφερόταν ο Κωνσταντίνος ως πολιτική αυθεντία, στην οποία κανένας δεν μπορούσε να του αντιπαρατεθεί. Ο Κωνσταντίνος ήταν παρών στη Βουλή με τα διαγγέλματά του τα οποία μετα γινόνταν Ευαγγέλιο της αντιπολίτευσης στις Συνελεύσεις.³⁰⁰

Γιατί δεν έπειθε η αντιπολίτευση ενώ τα λεγόμενά της ήταν λογικά; Εξαιτίας των αγορητών. Δεν είχαν κατορθώσει ο Δ. Ράλλης, ο Κ. Μαυρομιχάλης και ο Γ. Θεοτόκης να αποβάλουν την ετικέτα της παλαιάς ολιγαρχίας και αυτό φαινόταν και στον αντιβενιζελικό τύπο που δεν ασχολείτο μαζί τους. Αντίθετα ο Δ. Γούναρης έδειχνε να ανεβαίνει στην πολιτική επιφάνεια και τα λεγόμενά του να βρίσκουν αποδέκτες.

Κι ενώ τα γεγονότα του πολέμου εξελίσσονταν ραγδαία, ο τύπος και ιδιαίτερα η εφημερίδα *Ακρόπολις* μετατράπηκε και επίσημα σε όργανο του βασιλιά.³⁰¹ Την περίοδο του πολέμου την μερίδα του λέοντος στον τύπο είχαν τα πολεμικά γεγονότα, και οι ανταποκρίσεις από τα μέτωπα, ενώ απουσίαζαν άρθρα κριτικής για τις ενέργειες της κυβέρνησης. Η αυστηρή κριτική θα γίνει μετά τη λήξη του πολέμου.

Το ξέσπασμα του δευτέρου Βαλκανικού Πολέμου διαμεσολαβημένο από τον αντιβενιζελικό κυρίως τύπο είχε βοηθήσει την κοινή γνώμη να «γνωρίσει» τους Βουλγάρους.³⁰² Ο νέος εχθρός εμφανιζόταν στην αρθρογραφία ως βάρβαρος και έπρεπε να καταστραφεί.³⁰³ Ο αντιπολιτευτικός λόγος με δριμύτητα ζητούσε την τιμωρία των Βουλγάρων και οι εντολές κατευθύνονταν προς τον Ελ. Βενιζέλο.

Η ώρα της διανομής των εδαφών είχε φτάσει. Οι συνομιλίες στο Βουκουρέστι ήταν σημαντικές για το μέλλον κάθε βαλκανικού κράτους. Ο αντιπολιτευτικός λόγος θεωρούσε ότι στο Βουκουρέστι μπορούσε να πραγματοποιηθεί η Μεγάλη Ιδέα με περισσότερα εδαφικά κέρδη από τις κυβερνητικές προσδοκίες. Πίστευε ότι υπήρχαν όλες οι προϋποθέσεις για κάτι τέτοιο με σημείο αναφοράς την απελευθέρωση εδαφών από το ναυτικό και τον στρατό, αφού στο τιμόνι του δεύτερου ήταν ο Κωνσταντίνος.

Κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων που ξεκίνησαν στις 17/30 Ιουλίου 1913 στο Βουκουρέστι, ο αντιβενιζελικός τύπος είχε πάρει τη σκυτάλη από την κλειστή Βουλή και ιεραρχούσε τις πρωτοβουλίες που έπρεπε να λάβει ο πρωθυπουργός για να εκπληρώσει η Ελλάδα τους εθνικούς της στόχους. Ο διαμελισμός της Τουρκίας κατά τον πρώτο πόλεμο και η ηττημένη Βουλγαρία στον

²⁹⁹ *Πρακτικά Συνεδριάσεως της Βουλής*, Α' Συνόδου, ΙΘ' Κοινοβουλευτικής Περιόδου, Συνεδριάσεις ΙΘ', 2/3/1913, σ. 100 -101 και *Πρακτικά Συνεδριάσεως της Βουλής*, Α' Συνόδου, ΙΘ' Κοινοβουλευτικής Περιόδου, Συνεδριάσεις ΚΑ', 6/3/1913, σ. 118 -119, και *Ακρόπολις*, 17/6/1913, «Κι άλλος στο ξεπούλημα».

³⁰⁰ *Πρακτικά Συνεδριάσεως της Βουλής*, Α' Συνόδου, ΙΘ' Κοινοβουλευτικής Περιόδου, Συνεδριάσεις ΛΑ', 21/6/1913, σ. 155 -156.

³⁰¹ Στ. Ματζούρης, *ό.π.*, σ. 434-435 και *Ακρόπολις*, 21/6/1913, «Η καταγγελία του Βασιλέως» και 22/6/1913, «Ο Κωνσταντίνος καλεί τον λαόν του εις νέον αγώνα».

³⁰² *Ακρόπολις*, 27/5/1913, «Πράξις εξανθρωπιστική και εκπολιτιστική» και 3/7/1913, «Οι Κτηνάνθρωποι του Αίμου».

³⁰³ *Ακρόπολις*, 30/6/1913, «Πρετεράια τσένσεο».

δεύτερο, σήμαιναν ελεύθερα εδάφη που αναζητούσαν διεκδικητές. Συνεπώς τα ελεύθερα εδάφη λειτούργησαν ως εφαλτήριο νέων πατριωτικών ιαχών για την απελευθέρωση των ομογενών. Η Καβάλα, η διεκδικούμενη πόλη από τους Βουλγάρους, έγινε το 1915 το «μήλον της έριδος».

Στις διεργασίες στο Βουκουρέστι φάνηκαν και οι διεκδικήσεις των Μ. Δυνάμεων που επιδίωκαν τις σφαίρες επιρροής τους.³⁰⁴ Ο αντιπολιτευτικός λόγος συνασπίστηκε γύρω από μια φράση, «όχι υποχωρητικότητα στις ελληνικές διεκδικήσεις». Πολιτική σημαία της αντιπολίτευσης έγινε ο Κωνσταντίνος, ο οποίος επιθυμούσε εξόντωση των Βουλγάρων, θεωρώντας ότι έτσι η Ελλάδα θα απαλλασσόταν οριστικά από τον όμορο εχθρό. Οι ενέργειες του Βενιζέλου μεταφραζόνταν από τον αντιβενιζελικό τύπο ως ενδοτικές και ως διάψευση της Μεγάλης Ιδέας, αφού ο πρωθυπουργός καταδίκασε τους ελληνικούς πληθυσμούς αδιαφορώντας να υπογράψει εγγυήσεις για την προστασία της ελληνικής εκπαίδευσης.³⁰⁵

Η αρχική συναίνεση στις επιλογές του Ελ. Βενιζέλου για τα εθνικά θέματα μετά τον δεύτερο πόλεμο διερράγη. Η αντιπολίτευση αν και επιθυμούσε, και συμφώνησε με την υπογραφή της Συνθήκης, την ειρήνη, μέσω του τύπου φαινόταν έμμεσα να καταγγέλλει τον Βενιζέλο για λιγοστά εδαφικά κέρδη.³⁰⁶ Ο Ελ. Βενιζέλος έδειξε διπλωματική οξυδέρκεια σταθμίζοντας με βάση τις ευρωπαϊκές πιέσεις τα δεδομένα. Πράγματι δεν μπορούσε να συμπεριλάβει στην Ελλάδα όλα τα εδάφη που ήθελε ο βασιλιάς και η αντιπολίτευση, αλλά έθεσε τις βάσεις για νέες κτήσεις έχοντας μπροστά του το Νησιωτικό και το Ηπειρωτικό ζήτημα σε εκκρεμότητα.

³⁰⁴ Η Γερμανία υποστήριζε τις ελληνικές θέσεις έναντι των Σλάβων αποσκοπώντας στην προσέγγιση μακροπρόθεσμα της Ελλάδας από την Τριπλή Συμμαχία. Μάλιστα υποστήριξε τις ελληνικές θέσεις για την Καβάλα. Κ. Λούλος, *Η Γερμανική πολιτική στην Ελλάδα 1836-1914*, ο.π., σ. 161-175 και Κ. Λούλος, «Ελλάδα και γερμανική βαλκανική πολιτική», *Η Ελλάδα των Βαλκανικών πολέμων 1910-1914*, Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα 1993, σ. 39.

Η Ρωσία και η Αυστρία δεν ήθελαν να αποδυναμωθεί περαιτέρω η Βουλγαρία, ενώ η Ιταλία και η Αγγλία εμφανίζονταν επιφυλακτικές. Κ. Σβολόπουλος, «Η Συνθήκη του Βουκουρεστίου», στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, (ΙΕΕ), τόμος ΙΔ, ό.π., σ. 352-354.

Η Γαλλία πρότεινε υποχωρητικότητα στις ελληνικές διεκδικήσεις. Ελένη Γαρδίκ-Κατσιαδάκη, «Ο Βενιζελισμός της Ανόρθωσης, δ) Βαλκανικοί Πόλεμοι», ό.π., σ. 120-121. Η εφημερίδα *Σκριπ*, 15/7/1913, χαρακτηρίζει τους διπλωμάτες των Μ. Δυνάμεων με τίτλο της «Οι νέοι Μέττερνιχ».

³⁰⁵ *Σκριπ*, 16/7/1913, «Υπέρ τας πιέσεις όλων υφούται η Θέλησις του Έθνους», *Αθήναι*, 23/7/1913, «Το έργον της δημόσιας γνώμης», όπου παρουσιάζεται η επιχειρηματολογία του Δ. Ράλλη εναντίον της εξωτερικής πολιτικής του Βενιζέλου και *Ακρόπολις*, 29/7/1913, «Η τραγωδία εξακολουθεί».

³⁰⁶ Ο βουλευτής Π. Πετροπουλάκης αναφέρει: «Το διαμέρισμα εκείνο (εννοεί την Ανατολική Μακεδονία και τη Δυτική Θράκη) πρέπει να τύχη της πλήρους απελευθερώσεώς του, διότι δεν είχε απελευθερώσει η μετάπτωσης από ενός κυρίου εις έτερον. Παραινών λέγει ότι ως Έλλην δεν επιθυμεί όπως εις την Βουλγαρικήν ιστορίαν αναγραφή ότι οι πληθυσμοί ελληνικοί απεδέχθησαν έκοντες την Βουλγαρικήν κυριαρχίαν και ότι δεν υπήρξε βουλή ελληνική ήτις να μη διεμαρτυρήθη δια το αδίκημα τούτο». Ο Δ. Γούναρης: «Ο κ. Πρωθυπουργός δεν θα μείνει ηυχαριστημένος όταν επέλθει η ψυχραιμία δι' όσα ανεκοίνωσε και ότι δεν θα επιμένει φρονών ότι η προσάρτησις των Ελληνικωτάτων χωρών θα παραβλέψη την Ελλάδα» και ο Γ. Θεοτόκης: «Και υπάρχει τις αμφιβάλλων ότι εάν ερωτηθή ο λαός εκείνος θα είχε ομόφωνος υπέρ της ενώσεως μετά της Ελλάδος; Αλλ' αντί τούτου έρχεται ο κ. Πρωθυπουργός της Ελλάδος, ο οποίος λέγει: "Και εάν μοι δοθή η Θράκη δεν την θέλω". Αυταί είναι αι διακληρύξεις του κ. Πρωθυπουργού, του ελευθερωτού του Ελληνισμού. Κρίνατε υμείς ήδη περί των δηλώσεων τούτων.» Ωστόσο αξίζει να σημειωθεί ότι στην ίδια Συνέλευση ο Δ. Ράλλης συμπεριφέρθηκε περισσότερο κατευναστικά τονίζοντας ότι «θα έλθη η ώρα, καθ' ην αναγκάως θα εξετασθή η Πολιτεία της Κυβερνήσεως, θα εξετασθώσιν αι ευθύνη και αυτής και εκείνων, οίτινες δίστανται προς την Πολιτείαν αυτής. Αλλ' η ώρα δεν ήλθεν έτι». *Πρακτικά Συνεδριάσεως της Βουλής*, Α' Συνόδου, ΙΘ' Κοινοβουλευτικής Περιόδου, Συνεδριάσις ΙΘ', 2/3/1913, σ. 99-102.

Τελικά όπως είναι γνωστό με τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου η Ελλάδα κέρδισε την Ήπειρο, τη Νότια Μακεδονία με τη Θεσσαλονίκη και την Καβάλα, την Κρήτη και τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου. Ωστόσο σε αυτά τα κέρδη υπήρχαν εκκρεμότητες, όπως για την Ήπειρο και τα Νησιά, που για τις τύχες τους θα επιληφθούν οι Μ. Δυνάμεις στο μέλλον. Ο Ελ. Βενιζέλος μέχρι να την υπογράψει έπρεπε να κινηθεί με προσοχή ανάμεσα στα συμφέροντα των Δυνάμεων για να κερδίσει εδάφη με τις λιγότερες δυνατές απώλειες.

Η κριτική που του ασκήθηκε πέρασε από πολλά κύματα. Αρχικά συναίνεση, κατόπιν θριαμβευτικά λόγια για τον Κωνσταντίνο και όχι για τον πρωθυπουργό και στο τέλος η αίσθηση του ανικανοποίητου από την αντιπολίτευση. Αυτό όμως που γεννήθηκε μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους ήταν πια η αποκρυστάλλωση των δυο πόλων εξουσίας του Ελ. Βενιζέλου και του Κωνσταντίνου. Οι απαρχές της διχοστασίας άφησαν τα πρώτα σπέρματα του διχασμού που θα ακολουθούσε.³⁰⁷ Στους Βαλκανικούς Πολέμους η αντιπολίτευση επιδοκίμασε και αποδοκίμασε με φραστικά πυροτεχνήματα την εξωτερική πολιτική της κυβέρνησης, όμως μετά τον δεύτερο πόλεμο προσπάθησε να ομογενοποιήσει τις αποκλίνουσες ιδεολογίες του επιδιώκοντας να συγκροτηθεί ιδεολογικά, έχοντας ως οδηγό τον Κωνσταντίνο και δευτερευόντως τον Δ. Γούναρη. Ωστόσο η αντιπολίτευση δεν ήθελε να καταλάβει ότι «παρά την αδιαμφισβήτητη συμβολή του στρατού, η επιτυχία αυτή δε θα ήταν εξασφαλισμένη χωρίς τους πολιτικούς και διπλωματικούς χειρισμούς του Ελ. Βενιζέλου».³⁰⁸

³⁰⁷ Γ. Θ. Μαυροκορδάτος, «Τα σπέρματα του Διχασμού», *ό.π.*, σ. 128-132.

³⁰⁸ Λίνα Λούβη, «Τα διλήμματα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής», *ό.π.*, σ. 143.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ζ'

Η πορεία και η πρωθυπουργοποίηση του Δ. Γούναρη

Ο πατρινός πολιτικός Δημήτριος Γούναρης έκανε τα πρώτα του πολιτικά βήματα, ως βουλευτής του κόμματος του Θεοτόκη, ενός από τα λεγόμενα παλαιά κόμματα. Τα πρώτα χρόνια της πολιτικής του διαδρομής επιδίωκε να απαλλαγεί από την μομφή που συνόδευε και το κόμμα του Γ. Θεοτόκη, δηλαδή την παλαιότητα. Για να μελετηθούν οι ενέργειες του Δ. Γούναρη το 1915 που έγινε για πρώτη φορά πρωθυπουργός πρέπει να σκιαγραφηθούν οι επιρροές και οι δραστηριότητές του τα προηγούμενα χρόνια. Η πιο γνωστή πολιτική κίνησή του ήταν η ίδρυση της ομάδας των «Ιαπώνων». Ο Δ. Γούναρης ωστόσο δεν μπόρεσε να διατηρήσει την αυτοτέλεια των «Ιαπώνων» και εντάχθηκε και πάλι στο κόμμα του Γ. Θεοτόκη.

Μετά το Κίνημα στο Γουδί ο Δ. Γούναρης προσπάθησε να απαγκιστρωθεί από τις τακτικές των παλαιών κομμάτων όχι όμως από την ασφάλεια που δημιουργούσε η ένταξή του σε αυτά. Η ετικέτα των παλαιών κομμάτων ήταν το επίθετο «παλαιός» κι όμως ο Δ. Γούναρης φαίνεται ότι επιδίωκε να προσθέσει τον τίτλο «νέος παλαιός». Αυτή η θέση αιτιολογείται αν μελετηθούν οι θέσεις του στη Βουλή, όπου μετά την αποχή των κομμάτων στις εκλογές του Νοεμβρίου 1910, επανήλθε τον Μάρτιο του 1912. Οι αρχηγοί των παλαιών κομμάτων ήταν εγκλωβισμένοι από τις παθογένειες του περιελθόντος που τους επέρριπταν ο τύπος και βενιζελικοί. Όμως ο Δ. Γούναρης επιδίωκε να αλλάξει την εικόνα της αντιπολίτευσης, μέσα από την αντιπολίτευση, συνεργαζόμενος μαζί της και όχι ενταγμένος σε αυτήν. Όπως οι νέοι ανεξάρτητοι βουλευτές εντάχθηκαν στο κόμμα του Βενιζέλου έτσι και ο Δ. Γούναρης παρ' όλο που τον εξέφραζε το Θεοτοκικό κόμμα, στην ουσία το χρησιμοποιούσε για να ανασκευάσει τις θέσεις των παλαιοκομματικών συσπειρώνοντάς τους γύρω από το πρόσωπό του. Στα δύο χρόνια της οικειοθελούς αποχής των παλαιών κομμάτων ο Γούναρης κινούνταν σχεδόν υπόγεια επιδιώκοντας ένα νέο μακρόπνοο εγχείρημα, τη δημιουργία ενός κόμματος με τη δική του πολιτική ταυτότητα. Ο Δ. Γούναρης παρ' όλη τη φαινομενική πολιτική του απραξία πραγματοποίησε στις 25 Δεκεμβρίου του 1911 την περίφημη και αρχικά μυστική συνάντηση της Γαστούνης.³⁰⁹

Αυτές οι ενέργειες έδειχναν τάση ανεξαρτησίας από τον πολιτικό χώρο που τον φιλοξενούσε. Ήθελε να αντιπαρατεθεί στην πολιτική του Ελ. Βενιζέλου υποστηρίζοντας όχι μια άσκοπη αντιπολίτευση, αλλά μια ουσιαστική εναντίωση για τη σωτηρία του ελληνικού κράτους.³¹⁰ Η χρονική στιγμή της ανεξαρτητοποίησης του δεν

³⁰⁹ Σε αυτή τη συνάντηση πήραν μέρος ο Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης, ο Παναγής Τσαλδάρης, ο Σπυρίδων Στάης... Η συνάντηση αυτή είχε ως απώτερο σκοπό να θέσει τις βάσεις για την ιδεολογική πλατφόρμα ενός νέου πολιτικού σχηματισμού, απόλυτα χειραφετημένου από τον παλαιοκομματισμό αλλά και ουσιαστικής αντιπολίτευσης στον Βενιζέλο. Ν. Νικολόπουλος, *ο.π.*, σ. 160.

³¹⁰ Δ. Γούναρης: «Εγώ δεν φρονώ ότι δια της πολιτικής του κ. Βενιζέλου σώζεται το Κράτος. Διαφωνώ σχεδόν θεμελιωδώς προς αυτόν. Αν εκλεγώ και μεταβώ εις την Βουλήν, θ' αντιπολιτευθώ την Κυβέρνησιν. Όθεν οι μέλλοντες να με ψηφίσουν διά να έχω η ψήφος των πολιτικήν σημασίαν, θα με ψηφίσουν ως αντιπολιτευόμενον. Όχι διότι τους αρέσει το γένι μου... Ψήφοι πολιτικής συμπαθείας είναι

ήταν μια εύκολη απόφαση κυρίως επειδή ο Ελ. Βενιζέλος είχε κερδίσει την κοινή γνώμη, ενώ ο ίδιος δεν είχε δώσει πολιτικά δείγματα γραφής ως το αντίπαλο δέος του πρωθυπουργού. Ο τύπος, αν και δειλά, του πρότεινε να αποχωρήσει από το Θεοτοκικό κόμμα, γιατί εκεί είχε εγκλωβιστεί πολιτικά, αναγνώριζε στο πρόσωπό του γνωρίσματα ενός νέου και άφθαρτου πολιτικού.³¹¹ Η εφημερίδα *Ακρόπολις* μάλιστα τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή δεν είχε αλλάξει ακόμα «στρατόπεδο», δεν ήταν δηλαδή εναντίον του Βενιζέλου, απλώς έδινε ψήφο ανοχής στις ενέργειές του, είχε εντοπίσει τις ικανότητες του Γούναρη, γεγονός που δείχνει την επιρροή του πατρινού πολιτικού σε αντίπαλα ακόμα πολιτικά πεδία.

Στις εκλογές του Μαρτίου του 1912 τα παλαιά κόμματα καταποντίστηκαν, αφού η δύναμή τους στη Βουλή μειώθηκε πολύ σε σχέση με την περίοδο πριν το Γουδί. Όμως η εκλογή του Δ. Γούναρη τα τράβηξε από την πολιτική αφάνεια και με αφετηρία αυτή την εκλογική αναμέτρηση ο Δ. Γούναρης ξεκίνησε να μετρά φίλους και εχθρούς ως τακτική ισχυροποίησης της θέσης του. Στη Βουλή την περίοδο μέχρι τους Βαλκανικούς Πολέμους συμμετείχε σε κάθε ευκαιρία με αναλυτικές θέσεις, με κοντόφθαλμη όμως επιχειρηματολογία και χαρακτηριστικά τις πατριωτικές ιαχές και τις φιλοβασιλικές θέσεις.³¹² Αυτή η τακτική ήταν ιδιαίτερα αποδεκτή από τον παλαιό κόσμο που εναντιωνόταν στους νεωτερισμούς του Ελ. Βενιζέλου.

Ο ίδιος ο Δ. Γούναρης σε ομιλία του λίγο μετά τις εκλογές του 1912 κατέθεσε το μανιφέστο της πολιτικής του ιδεολογίας ορίζοντας τις αρμοδιότητες, τους σκοπούς και τον ρόλο που όφειλε να έχει η αντιπολίτευση στη Βουλή, θεωρώντας ότι είχε χρέος να αποτρέπει κάθε παρεκτροπή και να ελέγχει την κυβέρνηση, έτσι ώστε να μην κυβερνά χωρίς αντίρροπη πίεση. Ο πατρινός βουλευτής προσδοκούσε κυρίως να έχει την εποπτεία των ενεργειών των Φιλελευθέρων.³¹³ Θεωρητικά αυτές οι απόψεις συγκλίνουν στη σωστή λειτουργία και τους σκοπούς της αντιπολίτευσης, ωστόσο στην περίπτωση του Γούναρη και των άλλων αντιπολιτευτικών δυνάμεων στην πορεία της πολιτικής τους διαδρομής, φαίνεται ότι παρέκκλιναν από αυτόν τον ιδεατό στόχο, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Οι επιτυχίες των Βαλκανικών Πολέμων, όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, συσπείρωσαν όλους τους βουλευτές στον κοινό στόχο της εκπλήρωσης της Μεγάλης Ιδέας. Ο Δ. Γούναρης εκπροσωπώντας την αντιπολίτευση είχε λάβει πια την κοινή συναίνεση από τον πολιτικό του χώρο, να ασκεί κριτική στον Βενιζέλο. Ο πατρινός πολιτικός διέθετε την απαραίτητη ιδεολογική συγκρότηση να πείσει ότι είχε απεκδυθεί τον παλαιοκομματισμό και εκπροσωπούσε πλέον μια ασφαλή πολιτική δύναμη ενάντια στις λανθασμένες επιλογές του Ελ. Βενιζέλου στην εξωτερική πολιτική.

ψήφοι, άνευ πολιτικής έννοιας, ψήφοι πολιτών ανοήτων διαχειριζομένων τα πολιτικά των δικαιώματα...» *Ακρόπολις* 18/3/1912.

³¹¹ *Ακρόπολις*, 6/1/1912, «Υπάρχει πολίτης» και 9/1/1912, «Νεκροφάνεια και Αποσύνθεσις»: «Νέος άνθρωπος, ασυγκρίτως υπερτέρας διανοητικής μορφώσεως από τον κ. Γ. Θεοτόκην, διαφορετικά εντελώς αντιλαμβανόμενος την πολιτική από τον τέως αρχηγό του, αισιόδοξος αυτός ενώ εκείνος ήτο απαισιόδοξος, ρήτωρ αυτός μεγάλης εντάσεως... ενώ αθώος εντελώς και παρθενικότατος...» Εδώ η εφημερίδα κάνει και ένα μεγαλύτερο βήμα θεωρεί ότι το κόμμα του Θεοτόκη έχει αλλάξει ήδη αρχηγό.

³¹² *Πρακτικά Συνεδριάσεως της Βουλής*, Α' Συνόδου, ΙΘ' Κοινοβουλευτικής Περιόδου, Συνεδρίασις ΙΑ', 21/2/1913, σ. 56 και *Πρακτικά Συνεδριάσεως της Βουλής*, Α' Συνόδου, ΙΘ' Κοινοβουλευτικής Περιόδου, Συνεδρίασις ΛΑ', 21/6/1913, σ. 157.

³¹³ Ν. Νικολόπουλος, *ό.π.*, 168-170. Παρατίθεται η ομιλία του Δ. Γούναρη προς τον Δικηγορικό Σύλλογο Πύργου.

Οι συγκρούσεις δεν άργησαν να εμφανιστούν. Οι αντιπαραθέσεις του Δ. Γούναρη με τον Βενιζέλο στη Βουλή, προσέφεραν την ευκαιρία στον αντιβενιζελικό τύπο να γνωρίσει καλύτερα τον Γούναρη και να τον ανακηρύξει ηγέτη της αντιπολίτευσης και πραγματικό ανορθωτή, πάντα όμως κάτω από τις επιθυμίες του Κωνσταντίνου.³¹⁴ Οι παλαιοκομματικοί δεν είχαν την απήχηση του παρελθόντος και ο αντιβενιζελικός τύπος αντικατέστησε στην αρθρογραφία του, τους αρχηγούς των παλαιών κομμάτων με τις ιδεολογικές θέσεις του Δ. Γούναρη.

Παράλληλα με τις διαπραγματεύσεις για τη Συνθήκη του Λονδίνου, ο Γούναρης, κατηγόρησε τον Ελ. Βενιζέλο ότι αδιαφόρησε για τους ελληνικούς πληθυσμούς επιδιώκοντας αλλού αβέβαια ανταλλάγματα. Στην ουσία τον κατηγορεί ότι, αν και μπορούσε, δεν ενδιαφέρθηκε να ολοκληρώσει τους εθνικούς πόθους της Ελλάδας³¹⁵. Η μαχητικότητα του πατρινού πολιτικού με τη ρητορεία του αλλά και την ικανότητά του να διαβρώσει τα κομματικά στεγανά των παλαιών κομμάτων ήταν αποτελεσματικές. Άρχισε δηλαδή να αποκτά υποστηρικτές, τον τύπο, τους παλαιοκομματικούς και τον βασιλιά, αφού κινήθηκε στην πολιτική γραμμή που και ο τελευταίος ήθελε.

Η περίοδος των Βαλκανικών Πολέμων με τις διαπραγματεύσεις και τις τελικές προσαρτήσεις περιοχών έδειξε στον Δ. Γούναρη τον τρόπο να στέκεται εκπροσωπώντας την αντιπολίτευση με επιχειρηματολογία επαρκή που να μην καταβαρυνώνεται ως παλαιοκομματική. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν η αγόρευσή του στη Βουλή τον Δεκέμβριο του 1913 με θέμα τα έξοδα του κράτους και τη σύμβαση νέου δανείου. Σε αυτή την πολιτική περίσταση ο Δ. Γούναρης απευθύνθηκε στον Υπουργό Οικονομικών όχι με απαξίωση αλλά με έλλογους προβληματισμούς. Κατέθεσε πρόταση για βελτίωση των όρων του δανείου, αν η κυβέρνηση επιδείκνυε στα δημόσια οικονομικά πειθαρχία. Μάλιστα, έλαβε υπόψη του τις αυξημένες ανάγκες της χώρας σε στρατιωτικούς εξοπλισμούς, που ήταν επείγοντες, γι' αυτό και ζήτησε οικονομική αυτοσυγκράτηση του κράτους.³¹⁶

Επιπλέον, πάλι από το βήμα της Βουλής, ο Δ. Γούναρης επέκρινε την κυβέρνηση για λανθασμένους χειρισμούς στην εξαγορά μετοχών της «Εταιρίας ελληνικών Σιδηροδρόμων», θεωρώντας τη συμφωνία επιζήμια για την Ελλάδα και αφήνοντας υπαινιγμούς ότι η κυβέρνηση εξυπηρετούσε τους ξένους αγοραστές.³¹⁷ Η κριτική στην εσωτερική πολιτική περιελάμβανε και άλλο ένα παράδειγμα αντιπαραθετικού λόγου. Ο Δ. Γούναρης κατηγόρησε τον Ελ. Βενιζέλο για επεμβατική πολιτική της κυβέρνησης στη διοίκηση της Τράπεζας της Ελλάδος, ενώ ο ίδιος ήθελε την αυτονομία της.³¹⁸ Με αυτά τα χαρακτηριστικά δείγματα φάνηκε η αυστηρή κριτική του Δ. Γούναρη στην κυβέρνηση με την οποία επιδίωκε να στηλιτεύσει τις δομικές δυσλειτουργίες της.

³¹⁴ Χρόνος, 12/5/1912, «Ο πραγματικός Ανορθωτής».

³¹⁵ Δ. Χρονόπουλος, ό.π., σ. 72-77.

³¹⁶ Πρακτικά Συνεδριάσεως της Βουλής, Β' Συνόδου, ΙΘ' Κοινοβουλευτικής Περιόδου, Συνεδρίασις ΑΒ', 23/12/1913, σ. 2.

³¹⁷ Πρακτικά Συνεδριάσεως της Βουλής, Β' Συνόδου, ΙΘ' Κοινοβουλευτικής Περιόδου, Συνεδρίασις Ν', 10/3/1914, σ. 4-5.

³¹⁸ Η συζήτηση αυτή πραγματοποιήθηκε στη Βουλή στις 13/11/1914. Ν. Νικολόπουλος, ό.π., σ. 205 - 206.

Η προσπάθειά του φαινόταν ειλικρινής και αρκετή για να στρέψει τα φώτα της πολιτικής δημοσιότητας στο πρόσωπό του, ωστόσο δεν είχε καταφέρει να κλονίσει τα θεμέλια της πολιτικής του Ελ. Βενιζέλου, γιατί ο δεύτερος είχε σταθερά την κοινή γνώμη με το μέρος του. Ο Δ. Γούναρης με την υπερκινητική ενεργητικότητά του, ασκούσε κριτική διαρκώς στα εσωτερικά και τα εξωτερικά ζητήματα. Μάλιστα ο Ελ. Βενιζέλος αναγνώρισε ότι το αντίπαλο πολιτικό του δέος ήταν πλέον ο Δ. Γούναρης. Η θέση αυτή αποδεικνύεται και από τη στάση του πρωθυπουργού στη Βουλή, όπου απευθύνεται προσωπικά στον Δ. Γούναρη, αφιερώνοντας χρόνο και κυρίως κάνοντας λεπτομερή ανάλυση για τις θέσεις του, στο Ηπειρωτικό και τους Βαλκανικούς Πολέμους. Πράγματι, ο Βενιζέλος ήδη από τις εκλογές του 1912 επιζητούσε αξιόλογη αντιπολίτευση και θεώρησε τον Γούναρη σημαντικό αντίπαλο.³¹⁹

Η πορεία του Δ. Γούναρη χαρακτηριζόταν ως ένα βαθμό έλλογη αντιπροσώπευση της αντιπολίτευσης, με νηφάλια σκέψη και συχνά φωτισμένες ιδέες, αλλά ανεφάρμοστες εξαιτίας των εξωτερικών εξελίξεων. Ωστόσο όλα αλλάζουν με την έναρξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου.³²⁰ Η πολιτική της αντιπολίτευσης αλλάζει και μαζί με αυτήν αλλάζει και ο Γούναρης. Ο πατρινός πολιτικός από ηγετικό μέλος της αντιπολίτευσης μετετράπη σε πολιτικό φερέφωνο του Κωνσταντίνου. Δεν έχασε την πολιτική του ταυτότητα, αλλά χρησιμοποιήθηκε, μάλλον οικειοθελώς, από τον βασιλιά ως υπερασπιστής της ουδετερότητας στον πόλεμο. Εμφανίστηκε σταδιακά ως Δούρειος Ίππος απέναντι στην κυβέρνηση του Ελ. Βενιζέλου, κατηγορώντας τον στη Βουλή, με κοντόθωρη όμως ματιά, για ξеноμανία, για θυσία εδαφών, για προδοσία, για υποτέλεια στην Αντάντ, για αντιπατριωτικές δράσεις και άλλες αναλόγου περιεχόμενου πράξεις.

Η έκρηξη του πολέμου στη γειτονιά της Ελλάδας και με τους δυο συνασπισμούς να παίζουν μαζί της το παιχνίδι της διελκυστίνδας βρήκε τον Δ. Γούναρη με καινούριο ρόλο. Υπήρξε για τον Κωνσταντίνο το κατάλληλο άτομο στην κατάλληλη θέση, χωρίς ακόμα να έχει δικό του πολιτικό φορέα. Ο Δ. Γούναρης έφερε νέες ιδέες. Έχοντας ήδη βάλει στην άκρη το παλαιοκομματικό του παρελθόν και κυρίως έχοντας ήδη δώσει τα πολιτικά διαπιστευτήριά του, σε τύπο και κοινή γνώμη, υπερασπιζόμενος σταθερά τις βασιλικές θέσεις, ήταν η ιδανική επιλογή για τον Κωνσταντίνο.

Το διχαστικό 1915 ο Δ. Γούναρης με τη συμβολή του Κωνσταντίνου και του τύπου κατάφερε να πείσει ότι οι αντιπολιτευτικές θέσεις του είχαν λογική και κυρίως ότι ήταν η μόνη ασφαλής λύση για την ελληνική πολιτική, αντί για τις πολεμικές ιαχές του Ελ. Βενιζέλου. Η χρονιά της μεγάλης ρήξης ήταν το 1915. Τότε ο βασιλιάς διαφώνησε με τον Βενιζέλο για την είσοδο ή όχι της Ελλάδας στον πόλεμο. Ο Κωνσταντίνος επέμενε στην ουδετερότητα ενώ ο Βενιζέλος ήθελε να συνασπιστεί η Ελλάδα με την Αντάντ προσδοκώντας αφ' ενός τη διατήρηση των κερτημένων εδαφών και αφ' ετέρου περισσότερα εδαφικά οφέλη. Η ζοφερή αυτή κατάσταση οδήγησε τον Έλληνα πρωθυπουργό στην παραίτηση (21 Φεβρουαρίου). Ο Κωνσταντίνος θέλοντας να τον αντικαταστήσει, μετά από διερευνητικές ματιές,³²¹ διάλεξε αυτόν που μπορούσε να ελέγχει περισσότερο, τον Δ. Γούναρη, θεωρώντας ότι, επειδή δεν είχε

³¹⁹ Στ. Ματζούρης, *ό.π.*, σ. 270.

³²⁰ Οι ενέργειες της αντιπολίτευσης κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου θα αναλυθούν στο όγδοο κεφάλαιο.

³²¹ Αφορούν τους Αλέξανδρο Ζαΐμη και Στέφανο Σκουλούδη.

κοινοβουλευτικό κόμμα, δεν καθοδηγούνταν από κοινοβουλευτική στήριξη.³²² Πολύ γρήγορα ο πατρινός πολιτικός κατάφερε να συγκεντρώσει όλους αυτούς που διαφωνούσαν με την πολιτική του Βενιζέλου και ονομάστηκαν και επίσημα αντιβενιζελικοί, όλοι με τον προσανατολισμό της ουδετερότητας.

Ο διορισμός του Δ. Γούναρη στη θέση του πρωθυπουργού, χωρίς τη δεδηλωμένη φανέρωσε και την πολιτική αλλαγή του. Στην αρχή της πολιτικής του καριέρας υπήρξε οπαδός της κοινοβουλευτικής νομιμότητας και της λαϊκής εντολής μέσω της ψήφου, τώρα όμως ακολούθησε συγκαταβατικά οδηγίες τηρώντας «πεφωτισμένη» πειθαρχία στην ουδετερότητα.³²³ Φυσικά δεν μπορεί να υποστηριχθεί ότι ο Γούναρης εκβιάστηκε, κάθε άλλο, ήταν ενσυνείδητη επιλογή, η οποία όμως κατέρριψε το προσωπικό του πολιτικό σύστημα αξιών, για πολιτική ομαλότητα. Ο αντιβενιζελικός τύπος χαιρετίζει τον Δ. Γούναρη στη θέση του πρωθυπουργού προσφέροντάς του και άλλη μια σημαντική υποστήριξη.³²⁴

Ο βασιλιάς έχαιρε της συνολικής υποστήριξης, επομένως η σύμπλευση του Δ. Γούναρη με την ουδετερότητα του βασιλιά έδινε στον πρώτο λίγη από την φήμη που είχε ο Κωνσταντίνος. Στην ουσία σε όλη τη διάρκεια του 1915 ο Δ. Γούναρης είχε γίνει η έκφραση της σκέψης και των πολιτικών αποφάσεων του βασιλιά και κατ' επέκταση το πολιτικό «μαξιλάρι» του προσπαθώντας να αποκρούσει με άμεσο πολιτικό διάλογο την κριτική του Βενιζέλου προς το πρόσωπο του βασιλιά.³²⁵

Η ίδρυση του κόμματος των «Εθνικοφρόνων» τον Ιανουάριο του 1915, έδειξε την ανάγκη της αντιπολίτευσης να αποκτήσει το δικό της κόμμα, ετερόκλητο μεν, αλλά κόμμα. Στο νέο κόμμα συνενώθηκαν πολιτικά στοιχεία από το κόμμα του Γ. Θεοτόκη και του Δ. Ράλλη εκμηδενίζοντας οποιαδήποτε άλλη αντιβενιζελική ομάδα.³²⁶ Για την εφημερίδα *Ακρόπολη* όμως ο Δ. Γούναρης διέθετε μια ιδανική πολιτική ταυτότητα, απαλλαγμένη από το βάρος του παλαιοκομματισμού.³²⁷

Ο πατρινός πολιτικός με τη δημιουργία του κόμματός του διαφημίζει μια νέα αντιπολίτευση με νέο κόμμα. Ήδη από το 1912 κι εξής είχαν αποκρυσταλλωθεί οι ιδεολογικές κατευθύνσεις της. Η αντιπολίτευση «δεν εμφανιζόταν ούτε αστική ούτε αντεργατική αλλά ως “λαϊκή” επιδιώκοντας να διαχωρίσει τη θέση της από τον παλαιοκομματισμό και να διεκδικήσει την πατρότητα των “νέων ιδεών” που επικράτησαν στο Γουδί».³²⁸ Αυτό επιβεβαιώνεται και με τη μετονομασία του κόμματος των Εθνικοφρόνων στις 17 Οκτωβρίου του 1920 σε «Λαϊκό».³²⁹

³²² G. Herring, *ό.π.*, σ. 865.

³²³ Χαρακτηριστική ήταν η φράση που αποδίδεται στον Δ. Γούναρη, «Πρέπει να έλθω δια του λαού». Δ. Χρονόπουλος, *ό.π.*, σ. 36.

³²⁴ *Ακρόπολις*, 24/2/1915, «Ο Γούναρης».

³²⁵ Υπογραμμίζω τις έμμεσες επιθέσεις, διότι ο Βενιζέλος στις αγορεύσεις του πάντα επιτίθεται με το γάντι στον βασιλιά και πάντοτε αποδεχόμενος την κυριότητά του στην Ελλάδα. Έτσι για τον Βενιζέλο ήταν πιο εύκολο να επιτεθεί πολιτικά στον Γούναρη, που στην ουσία εκπροσωπούσε τη βούληση του Κωνσταντίνου.

³²⁶ G. Herring, *ό.π.*, σ. 881-882.

³²⁷ *Ακρόπολις*, 30/3/1915, «Ο κ. Γούναρης διώχνει τους χρεοκοπημένους παλαιοκομματικούς».

³²⁸ Λίνα Λούβη, «Η ήττα του παλαιοκομματισμού», *Το Βήμα*, 26/7/2009.

³²⁹ Θ. Διαμαντόπουλος, *Η ελληνική Συντηρητική παράταξη: Ιστορική προσέγγιση και πολιτικά χαρακτηριστικά. Από το κόμμα των Εθνικοφρόνων του Γούναρη στη Ν. Δ. του Έβερτ*, Αθήνα, Παπαζήση, 1994, σ. 14.

Με τον όρο «εθνικόφρονες» ο Δ. Γούναρης επιδίωκε να φανερώσει εκείνα τα πολιτικά χαρακτηριστικά που δεν είχαν οι Φιλελεύθεροι και τα διέθεταν οι ίδιοι.³³⁰ Συνεπώς, και με κόμμα πλέον, ο πατρινός πολιτικός υπερασπιζόταν την εθνικοφροσύνη που αντιμαχόταν την πολιτική του Βενιζέλου.

Ο Δ. Γούναρης ίδρυσε κόμμα, παρουσίασε τους στόχους του, το πολιτικό του πρόγραμμα,³³¹ και τις νέες ιδέες του. Ωστόσο, αν σκεφτούμε τη σύνθεση των Εθνικοφρόνων, οι νέες αυτές ιδέες ήταν μάλλον συντηρητικές, σχήμα που μοιάζει οξύμωρο αλλά για τον πατρινό πολιτικό ήταν η ευκαιρία να εφαρμόσει αυτό που ονειρευόταν από τη συνάντηση της Γαστούνης το 1911. Μόνο που στη συγκεκριμένη χρονική στιγμή που ανέλαβε την πρωθυπουργία (24 Φεβρουαρίου 1915) δεν είχε ελευθερία κινήσεων και όφειλε να επιδείξει πολιτικό κομφορμισμό στις επιταγές του Κωνσταντίνου και της Γερμανίας. Το γεγονός ότι ήταν σύμφωνος με την πολιτική που ακολουθούσε ο βασιλιάς δεν ακύρωνε το ότι ήταν ένας πρωθυπουργός χωρίς πλειοψηφία αναγκασμένος να κινείται σε πλέγμα εξαρτήσεων.

Η πρωθυπουργοποίηση του Δ. Γούναρη τον έστεψε αρχηγό του αντιβενιζελισμού, τίτλος που δείχνει ότι η πολιτική του ύπαρξη εξαρτιόταν από την ύπαρξη του μεγάλου εχθρού, του Ελ. Βενιζέλου. Ήταν δύσκολο κάποιος να επιβιώσει πολιτικά, όταν κυριαρχούσε στην κοινή γνώμη και στην Ευρώπη ο Ελ. Βενιζέλος. Ο Δ. Γούναρης όμως με την αξιοποίηση των εσωτερικών και εξωτερικών εξελίξεων συγκέντρωσε κοντά του πολιτικό κόσμο, παλαιοκομματικό αλλά και απογοητευμένο από την φιλοπόλεμη πολιτική του Ελ. Βενιζέλου. Μάλιστα στις εκλογές του Μαΐου του 1915 στη Μακεδονία, το κέντρο των Νέων Χωρών, οι αντιβενιζελικοί κέρδισαν τους μουςουλμανικούς πληθυσμούς, στοιχείο που ανέδειξε τον προσεταιρισμό των μειονοτήτων.³³² Παρ' όλα αυτά η ήττα στις εκλογές (31/5/1915) ήταν γεγονός για τον Δ. Γούναρη.

Ο Κωνσταντίνος εκείνη την περίοδο αρρώστησε, με συνέπεια να καθυστερήσει (και σκοπύμως) η σύγκληση της νέας Βουλής, που πραγματοποιήθηκε τελικά στις 10 Αυγούστου 1915. Ξεκίνησε όμως μια περίοδος έντονης αντιπαράθεσης με βολές προς τον Ελ. Βενιζέλο που σχεδόν έφτασαν στο σημείο της πολιτικής ανεντιμότητας, και δεν ήταν άλλες από την πρόκληση του Ελ. Βενιζέλου να δημοσιεύσει σε περίοδο διπλωματικών παρασκηνίων τα τρία υπομνήματα για τις παραχωρήσεις, που είχε υποσχεθεί στην Αντάντ και τα ανταλλάγματα.³³³ Αυτή η κίνηση του Δ. Γούναρη έδωσε

³³⁰ Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, *Οι φόβοι ενός αιώνα*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2008, σ. 219.

³³¹ Το πολιτικό πρόγραμμα των Εθνικοφρόνων δημοσιεύτηκε στο *Νέον Άστυ*, 30/3/1915, και G. Herring, υποσ. 11, *ό.π.*, σ. 882.

³³² Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, *Οι πολιτικές εξελίξεις, από το Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή*, *ό.π.*, σ. 19.

³³³ Ο Βενιζέλος είχε γράψει τρεις επιστολές προς τον Κωνσταντίνο, 11/1, 17/1/ και 17/2 -1915, για την αναγκαιότητα της συμμετοχής της Ελλάδας στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο με κέρδη εδαφικά ανταλλάγματα στη Μ. Ασία. Αυτά τα υπομνήματα όπως αναφέρονται στη βιβλιογραφία, αναγκάστηκε να τα δημοσιεύσει ο Βενιζέλος, θέλοντας να πείσει ότι είχε τη συγκατάθεση του βασιλιά για την παραχώρηση της Καβάλας στη Βουλγαρία. Ωστόσο ο βασιλιάς και ο Δ. Γούναρης αμφισβήτησαν τα λεγόμενα του κρητικού πολιτικού τονίζοντας ότι δε συμφώνησε ποτέ ο Ανεύθυνος άνδρας με την πολιτική των παραχωρήσεων. Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, «Ο Εθνικός Διχασμός, β) Η σύγκρουση Βενιζέλου-Κωνσταντίνου, *ό.π.*, σ. 151 - 157.

την αφορμή στον αντιβενιζελικό τύπο να ξεσπάσει εκ νέου εναντίον του Ελ. Βενιζέλου και τον Κωνσταντίνο να εκθέσει πολιτικά τον Ελ. Βενιζέλο.

Τα υπομνήματα που δημοσιεύθηκαν, και με τη συμβολή του Δ. Γούναρη, χρησιμοποιήθηκαν ως μοτίβο από τον τύπο, ανεξάρτητα από τη χρονική στιγμή και τις πολιτικές εξελίξεις, για να χαρακτηρίσουν την πολιτική του Ελ. Βενιζέλου ως «αντιπατριωτική». Ο αντιβενιζελικός τύπος υπογράμμισε ότι ο κρητικός πολιτικός σε κάθε ευκαιρία θα εφάρμοζε την πολιτική των παραχωρήσεων.³³⁴

Η πορεία του Δ. Γούναρη στη θέση του πρωθυπουργού ξεκίνησε με αγαθές συντηρητικές θέσεις και κατέληξε το 1915 πιόνι στην πολιτική σκακίερα του Κωνσταντίνου με τα μέτωπα ανοιχτά σε εσωτερικό και εξωτερικό. Το κόμμα του ήταν ένα κόμμα εκσυγχρονιστικό και παράλληλα σταθερό. Πάρα το ότι το σχήμα φαίνεται οξύμωρο υποδηλώνει με τον καλύτερο τρόπο τις αντιφάσεις που προσπάθησε να συνθέσει με την πολιτική του, τόλμησε να προτείνει εκσυγχρονιστικές ιδέες με την προϋπόθεση όμως να υπάρξουν εγγυήσεις από την πλευρά των Δυνάμεων της Αντάντ, οι οποίες ωστόσο, όπως γνώριζε καλά εκείνη την περίοδο του πολέμου δεν ήταν δυνατόν να υπάρξουν. Οι θέσεις του Δ. Γούναρη μέχρι τη στιγμή που έγινε πρωθυπουργός θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ασταθείς και ρευστές: άλλοτε είχαν πολιτική βάση και στέρεη επιχειρηματολογία, κυρίως στην εσωτερική πολιτική και άλλοτε εγκλωβίζονταν σε κατηγορίες που σκοπό είχαν τον εντυπωσιασμό. Οι προθέσεις του δεν ήταν λανθασμένες, αλλά δε διέθετε την οξυδέρκεια του αντιπάλου του.

³³⁴ «Δυο έγγραφα υπάρχουν, τα δυο υπομνήματα προς τον Βασιλέα ... ο κ. Βενιζέλος ένοχος», *Ακρόπολις*, 20/3/1915 και 22/3/1915, «Ο κατηγορούμενος». *Αθήναι*, 24/3/1915, «Δεύτε λάβετε φως» και «Ο Ελ. Βενιζέλος εύρε τούς προθύμους να μεσολαβήσωσι δια την πραγματοποίησιν των ιδεών του και του σχεδίου του» στο φύλλο της 25/7/1915, όπου δημοσιεύονται ξανά τα υπομνήματα. Στην ίδια εφημερίδα στις 30/3/1915, «Το δίδαγμα του ανιστόρητου» και τέλος «Ο ίδιος (εννοεί τον Βενιζέλο) να επανέλθη εις την αρχήν, θα επιβάλει απλώς δια της πλειοψηφίας του τον πόλεμο», «Αι βεβαιώσεις των κειμένων», 8/5/1915.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Η'

Ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος και η επιλογή στρατοπέδου

Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι αύξησαν την εδαφική έκταση της Ελλάδας³³⁵ και η Μεγάλη Ιδέα βγήκε ξανά στην επιφάνεια αναζωπυρώνοντας το ενδιαφέρον για καινούριες κατακτήσεις. Ο «μεγαλοϊδεατισμός» τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο είχε διαφορετική, πολύσημη και κάποιες φορές αντιφατική σημασία σε σχέση με το παρελθόν. Βρέθηκε στο επίκεντρο της εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής.

Η αντιπολίτευση χρησιμοποίησε τη δράση του Κωνσταντίνου για να ισχυροποιήσει τις πολιτικές της θέσεις με δύο πια προσωπικότητες, τον Δ. Γούναρη και κυρίως τον βασιλιά, έχοντας ως πολιτικό ένδυμα, όπως πίστευε, την πολιτική σταθερότητα έναντι της επικίνδυνης πολιτικής του Ελ. Βενιζέλου. Όλα αυτά σε μια θεωρητική βάση, γιατί το ξέσπασμα του Α' Παγκοσμίου Πολέμου το καλοκαίρι του 1914 αναθέρμανε εν μέρει τις εθνικές εξάρσεις. Ο νέος πόλεμος ήρθε να αναταράξει και πάλι την Ελλάδα, που αυτή τη φορά έγινε το μήλον της έριδος για δύο συνασπισμούς, την Αντάντ και τις Κεντρικές Δυνάμεις που επιδίωκαν να την προσεγγίσουν για τα δικά τους συμφέροντα.

Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο θα σκιαγραφηθεί ο ρόλος της αντιπολίτευσης που το 1915 θα βρεθεί πλέον για πρώτη φορά στη θέση της κυβέρνησης. Με τον πόλεμο στη γειτονία της Ελλάδας ο αντιπολιτευτικός λόγος συγκροτήθηκε και αρθρώθηκε για πρώτη φορά χωρίς τα χαρακτηριστικά της αποτυχημένης πρόβας του παρελθόντος. Αυτή τη φορά άσκησε πιο ρεαλιστική αντιπολίτευση, όπως θα καταγραφεί στη συνέχεια.

Η Γερμανία ήδη είχε αλλάξει πολιτική σε σχέση με την Ελλάδα και είχε κάνει κινήσεις προσεταιρισμού έχοντας ως βασικό συμπαραστάτη τον Κωνσταντίνο, ενώ και η Αντάντ, κυρίως η Αγγλία, ήθελε την Ελλάδα με το μέρος της. Στην Ελλάδα οι Βαλκανικοί Πόλεμοι που είχαν τραυματίσει τις σχέσεις του Βενιζέλου με τον Κωνσταντίνο, θα έφταναν στην τελική ρήξη τους με αφορμή τον επικείμενο πόλεμο. Σε αυτό το πολυδαίδαλο τοπίο η έναρξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου επανέφερε στην επιφάνεια διχοστασίες που είχαν επουλώσει οι Βαλκανικοί Πόλεμοι. Κατά περιόδους προέκυπταν μικροί διχασμοί, για την εσωτερική (γλωσσικό, Κρητικό...) και την εξωτερική πολιτική, όχι όμως με την ένταση του 1915, όπου η κάθε παράταξη ήθελε τον πολιτικό θάνατο του αντιπάλου της. Μάλιστα «οι πολιτικές και κοινωνικές διαιρέσεις που είχαν διαφανεί αμέσως μετά το Κίνημα του 1909 και είχαν καλυφθεί από τη χαρισματική προσωπικότητα του Βενιζέλου ήταν φαίνεται πολύ βαθύτερες. Η

³³⁵ Η Ελλάδα αυξήθηκε εδαφικά από 64.786 σε 108.762 τετραγωνικά χιλιόμετρα και σε πληθυσμό φθάνοντας τους 4.800.000 εκατομμύρια κατοίκους από 2.700.000 που είχε πριν από τους Βαλκανικούς Πολέμους. D.Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, (μτφ) Α. Ξανθόπουλος, 7^η ανατύπωση, Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα 2012, σ. 303.

εξωτερική πολιτική και το μείζον ζήτημα της εισόδου της Ελλάδας στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο ήταν ο καταλύτης για να έρθουν και πάλι στην επιφάνεια».³³⁶

Η Ελλάδα χωρίστηκε σε δυο κράτη εξαιτίας της διαφωνίας του Ελ. Βενιζέλου με τον Κωνσταντίνο για τη συμμετοχή της χώρας στον πόλεμο ή την επιλογή της ουδετερότητας, όπως ήθελε ο βασιλιάς. Εντούτοις αυτή η σκέψη εμπεριέχει μια βεβιασμένη γενίκευση. Πράγματι η Ελλάδα διχάστηκε αλλά οι απαρχές του διχασμού υπήρχαν ως σπέρματα, τα οποία ο Βενιζέλος με πολιτική τέχνη κατάφερε να κατευνάσει, πριν από το Γουδί. Μάλιστα «οι διαφωνίες στην εξωτερική πολιτική προτάχθηκαν για να περιβληθούν με εθνικόφρον ένδυμα οι διαφορές ανάμεσα στα κοινωνικά οράματα των διαφόρων πολιτικών παρατάξεων. Η συναίνεση που είχε πετύχει ο Βενιζέλος διαλύθηκε», όπως αναφέρει ο Χρ. Χατζηιωσήφ «και έδωσε τη θέση της σε διαιρέσεις που είχαν αποκαλυφθεί μετά το Γουδί γύρω από το κοινωνικό ζήτημα».³³⁷

Η πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα για την Ελλάδα ήταν: 750.000 άτομα που δεν ανήκαν στο ελληνικό στοιχείο³³⁸ εγκατεστημένα στην επικράτειά της, η Ελληνοσερβική Συνθήκη, ο βασιλιάς με τις «υπερφυσικές» του ιδιότητες εκπρόσωπος της αντιπολίτευσης, ο Ελ. Βενιζέλος να ζυγίζει τις πολιτικές του επιλογές ανάμεσα στην ατολμία και στο ρίσκο, οι δύο συνασπισμοί να ζητούν συμμάχους, χιλιάδες αλύτρωτοι Έλληνες,³³⁹ οι οποίοι βίωναν διωγμούς εξαιτίας της πολιτικής των Νεοτούρκων, να περιμένουν τη λύτρωση και τέλος, στη γειτονιά της, η Τουρκία να βρίσκεται ήδη σε επιστράτευση³⁴⁰ και να έχει υπογράψει συμμαχία αμυντική και επιθετική με τη Γερμανία.

Υπό αυτές τις συνθήκες ο διχασμός επανήλθε. Και αυτός ο διχασμός θα μελετηθεί από τη σκοπιά της αντιπολίτευσης. Τα γεγονότα που μας έδωσαν πλούσιο υλικό για να σκιαγραφήσουμε τον αντιπολιτευτικό λόγο ξεκίνησαν τον Φεβρουάριο του 1915 με αφορμή τις επιχειρήσεις της Αντάντ στα Δαρδανέλια με απώτερο σκοπό τον έλεγχο των Στενών. Ο Ελ. Βενιζέλος ήθελε να συμμετάσχει η Ελλάδα στις επιχειρήσεις με την Αντάντ. Ο Κωνσταντίνος ύστερα από αμφιταλαντεύσεις αρνήθηκε τη συμμετοχή της. Ο Βενιζέλος βλέποντας αυτή την άκαμπτη στάση του βασιλιά έθεσε το θέμα στη Βουλή.³⁴¹ Στη συνέλευση που πραγματοποιήθηκε με την παρουσία των πρώην πρωθυπουργών,³⁴² υπήρξε μια ανέλπιστα προτροπή από τους παλαιοκομματικούς προς τον βασιλιά να ακολουθήσει τις επιλογές του πρωθυπουργού χωρίς αυτό να σημαίνει απαγκίστρωση από τη φιλοβασιλική

³³⁶ Λίνα Λούβη, «Η ήττα του παλαιοκομματισμού», Το Βήμα, 26/7/2009.

³³⁷ Χρ. Χατζηιωσήφ, «Ιστοριογραφικά προλεγόμενα», ο.π., σ. 34.

³³⁸ D. Dakin, ό.π., σ. 304.

³³⁹ Από το 1914 οι Έλληνες της Τουρκίας βιώνουν διωγμούς. Οι στόχοι των Τούρκων ήταν α) η εθνικοποίηση της οικονομίας τους και β) η εθνικοποίηση του χώρου. Επομένως οι μη μουσουλμανικοί πληθυσμοί κλήθηκαν να «εφαρμόσουν» αυτή την πολιτική του εκτουρκισμού, και κυρίως οι Έλληνες. Σία Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία 19ος αι. -1919, οι ελληνορθόδοξες κοινότητες. Από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο ελληνικό έθνος*, β' έκδοση, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1998, σ. 527-532.

³⁴⁰ Η τουρκική επιστράτευση έγινε τον Αύγουστο του 1914.

³⁴¹ Πραγματοποιήθηκαν δυο Συμβούλια Στέμματος, στις 18 και στις 20 Φεβρουαρίου 1915.

³⁴² Οι συμμετέχοντες ήταν ο Γ. Θεοτόκης, ο Δ. Ράλλης, ο Κ. Μαυρομιχάλης και ο Δ. Γούναρης.

παράταξη.³⁴³ Ο Κωνσταντίνος όμως έμεινε σταθερός στην απόφασή του, να αρνηθεί και δικαιώθηκε εκ του αποτελέσματος. Αυτές οι επιλογές οδήγησαν τον Ελ. Βενιζέλο στην πρώτη του παραίτηση (21 Φεβρουαρίου).

Παρ' όλη την τελική διαφωνία του βασιλιά αξίζει να δούμε τον κώδικα που επέδειξε ο αντιπολιτευτικός λόγος. Η γεωγραφική θέση των Δαρδανελίων ξύπνησε τον μεγαλοϊδεατισμό και κυρίως όλα τα επεκτατικά μοτίβα που είχαν αναδειχθεί εκ νέου από τους Βαλκανικούς Πολέμους: η Κωνσταντινούπολη, ο βασιλιάς της δυναστείας των «Παλαιολόγων» και οι αλύτρωτοι πληθυσμοί.³⁴⁴ Η συναίνεση των πρώην πρωθυπουργών στις προτάσεις του Ελ. Βενιζέλου αποτέλεσε τη μοναδική περίπτωση διαφοροποίησής τους από τη γραμμή του βασιλιά. Οι θέσεις του Ελ. Βενιζέλου εξέφραζαν ίσως για πρώτη φορά για τους πρώην πρωθυπουργούς μια ρεαλιστική πρόταση χωρίς θυσίες για την Ελλάδα.³⁴⁵ Αντιλαμβανόνταν ότι ο μύθος του μαρμαρωμένου βασιλιά θα μπορούσε να μετατραπεί σε ένα ρεαλιστικό πολιτικό πρόγραμμα, ξεπερνώντας τις ασάφειες του όρου Μεγάλη Ιδέα. Η έξοδος από την ουδετερότητα για λίγο διασαλεύτηκε. Εντούτοις αυτή η συνειδητοποίηση της πραγματικότητας πολύ γρήγορα εξαφανίστηκε, γιατί τονίστηκε η ριψοκινδυνευμένη πράξη, εφόσον δεν υπήρχαν εγγυήσεις από την Αντάντ.³⁴⁶ Τη θέση της αρχικής συναίνεσης πήρε η μισαλλοδοξία, η κοντόθωρη πολιτική και η απουσία πολιτικού ρίσκου, με εκπρόσωπο αυτών των τακτικών πλέον τον Δ. Γούναρη.

Οι επόμενοι μήνες μέχρι τις εκλογές του Μαΐου κύλησαν σ' αυτό το «μακιαβελιστικό» πλαίσιο. Ο Γούναρης ανέλαβε αφ' ενός να αποδομήσει την πολιτική του Βενιζέλου και αφ' ετέρου να ισχυροποιήσει την πολιτική της πρώην πια αντιπολίτευσης με κύρια χαρακτηριστικά την επιλογή της ουδετερότητας, ως πολιτικής που ευαγγελιζόταν την ειρήνη, και την απόλυτη προσήλωση στις εντολές της Ανεύθυνης εξουσίας. Ο βασιλιάς ωστόσο είχε κρυφές επαφές με τη Γερμανία, ενέργεια που φανέρωσε την υποκριτική στάση³⁴⁷ του Κωνσταντίνου απέναντι στις κυβερνητικές επιλογές, ακόμα και στις αντιβενιζελικές κυβερνήσεις.

³⁴³ Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, «Οι πολιτικές εξελίξεις από το Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή», ό.π., σ. 18.

³⁴⁴ Αθήναι, 18/2/1915, «Η φωνή της Εθνικής Αντιπροσωπίας», γράφει: «Γνωρίζει η εθνική αντιπροσωπεία, ότι η απώλεια της Βασιλίδος των πόλεων έσεται δια τον Ελληνισμόν το πρώτον πλήγμα κατά της τύχης ολόκληρου πλέον της Ελλάδος μετά αιώνων μαρτυρικήν εγκαρτέρησιν του και αγώνα». Σκριπ, 21/2/1915, «Ενώπιον του νέου αγώνος», προσθέτει: «Ο ωνιρευμένος Βασιλεύς, ο Κωνσταντίνος των Κωνσταντίνων, ο νόμιμος Διάδοχος Εκείνου όστις έπεσε με τη σπάθην εις τας χείρας εις τας επάλλξεις της Κωνσταντινουπόλεως είναι Αυτός».

³⁴⁵ Ακόμα δεν είχαν δημοσιευτεί οι προτάσεις, υπομνήματα, για την παραχώρηση της Καβάλας. Στις 11/24 Ιανουαρίου 1915 η Αντάντ ζητούσε από την Ελλάδα να εφαρμόσει τις συμμαχικές της υποχρεώσεις και να συντρέξει τη Σερβία, με ανταλλάγματα «εδαφικάς παραχωρήσεις πολύ σπουδαίας επί της παραλίας της Μικράς Ασίας». Γ. Στεφανίδης, «Ο Εθνικό

ς Διχασμός, α) Η έκρηξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου», *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, σ. 148.

³⁴⁶ «Εάν διαφωνούν και έπειθον (οι πρώην πρωθυπουργοί) τον Βασιλέα και συνετάσσοντο μετ' αυτών, είχαν την ευθύνην ακεραίαν του σχηματισμού Κυβερνήσεως. Είχον όμως και τας δυνάμεις;», *Ακρόπολις*, 21/2/1915, «Ποια θα είναι;». Αθήναι, 21/2/1915, όπου δημοσιεύθηκαν οι αντιρρήσεις και οι επιφυλάξεις των παλαιοκομματικών.

³⁴⁷ Γ. Γιανουλόπουλος, ό.π., σ. 227-228.

Με την προσδοκία της νίκης στις επικείμενες εκλογές, οργανώθηκε από τον πολιτικό χώρο των Εθνικοφρόνων ένα πολιτικό πογκρόμ απέναντι στις θέσεις του Ελ. Βενιζέλου ξεφεύγοντας όμως από την πολιτική ευπρέπεια, με τακτικές φθηνής πολιτικής.³⁴⁸ Σκοπός αυτών των τακτικών ήταν να καταφέρουν να θρυμματίσουν την εικόνα του Βενιζέλου, έτσι ώστε να χάσει το λαϊκό έρεισμα που διέθετε. Παράλληλα οι Εθνικόφρονες στο λόγο τους υιοθέτησαν από τον αντιβενιζελικό τύπο τα μέσα έκφρασής του, δηλαδή λιβέλους και υβρεολόγιο χωρίς πολιτική βάση με σκοπό να «ανέβουν» οι πολιτικοί τόνοι.³⁴⁹ Και όλα αυτά στο όνομα μιας πολιτικής «ασφαλούς» διακυβέρνησης, όπου τα κεκτημένα δε θα κινδύνευαν. Φυσικά σε αυτή την τακτική βοήθησε και η δημοσίευση των υπομνημάτων, όπως αναφέρθηκε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, δίνοντας την ευκαιρία στον Δ. Γούναρη και στον τύπο να προκαλέσουν το συναίσθημα της κοινής γνώμης, εφόσον ο ευνοούμενός της, ο Ελ. Βενιζέλος, αποδεικνυόταν με «στοιχεία» προδότης.

Οι ενέργειες του Δ. Γούναρη μέχρι τις πρώτες εκλογές του 1915 με μια πρώτη ανάγνωση φανερώνουν πολιτική σύνεσης χωρίς παραλογισμούς και πολιτικό ρίσκο: συνομίλησε με την Αντάντ³⁵⁰, ήθελε τη συμμαχία μαζί της, επιδίωκε τα εδαφικά ανταλλάγματα στη Μικρά Ασία ζητώντας εγγυήσεις που θα σταθεροποιούσαν τα εδαφικά κέρδη και θα μείωναν τις πιθανότητες για απώλειες. Στη δεύτερη ωστόσο ανάγνωση βλέπουμε ότι ο Γούναρης «πάτησε» πάνω στην πολιτική του Βενιζέλου και την προέκτεινε επιθυμώντας, όμως, ασφαλιστικές δικλίδες. Μιμούνταν τον μεγάλο του αντίπαλο σαν να ήθελε να φανεί καλύτερος στα μάτια του Κωνσταντίνου. Οι ενέργειες της νέας κυβέρνησης φανέρωναν ότι επιθυμούσε να εξαντλήσει τις περιπτώσεις συμμαχίας με την Αντάντ³⁵¹, έτσι ώστε η επιλογή στρατοπέδου (ουδετερότητα) να διευκολυνόταν, αφού θα είχε κλείσει οριστικά η πόρτα των δυτικών χωρών. Η ουδετερότητα όμως ήταν και η επιθυμία της Γερμανίας που εξυπηρετούσε τα

³⁴⁸ Τα γεγονότα που αιτιολογούν τη θέση ήταν: η συγκέντρωση στρατιωτικών δυνάμεων στο λιμάνι του Πειραιά έτσι ώστε ο Βενιζέλος να μην μπορεί να αποβιβαστεί στο λιμάνι μετά το ταξίδι του στις Σπέτσες και λίγες μέρες αργότερα η προσπάθεια να εμποδιστεί η είσοδός του στον μητροπολιτικό ναό, για να μην παρασταθεί στη δοξολογία της επετείου της 25^{ης} Μαρτίου. Γ.Θ. Μαυρογορδάτος, «Ο Εθνικός Διχασμός, β) Η σύγκρουση Βενιζέλου- Κωνσταντίνου», *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, ό.π., σ. 156.

³⁴⁹ *Σκριπ*, 5/3/1915, «Η νέα Κυβέρνησις κατά του τυχοδιωκτισμού», *Ακρόπολις*, 5/3/1915, «Η Μεγάλη Μεταβολή», *Σκριπ*, 6/3/1915, «Έκπτωτος εις την κοινήν συνείδησιν», *Σκριπ*, 17/3/1915, «Πού είναι η Ανορθωτική Αντιπολίτευσις;», *Σκριπ*, 21/3/1915, «Ο ένοχος απεκαλύφθη κατάπτυστος και αντεθνική πολιτική του πρώην πρωθυπουργού της Ελλάδας», *Ακρόπολις*, 19/3/1915, «Ο Λησμονών», *Αθήναι*, 26/3/1915, «Πρός δραπετεύειν», *Ακρόπολις*, 26/3/1915, «Ο Ψευδομεσσίας», *Αθήναι*, 25/3/1915, «Κράτει μέθυσε», *Αθήναι*, 27/3/1915, «Ο μέγας φυγόδικος», *Σκριπ*, 26/3/1915, «Αποθέωσις της Α. Μ. του Βασιλέως και όλης της Βασιλικής οικογένειας / Ο ενθουσιασμός του Λαού υπέρ του κ. Γούναρη και της Κυβερνήσεως» και *Ακρόπολις*, 8/3/1915, «Όσα γελοία τότε».

³⁵⁰ Μετά την ήττα στα Δαρδανέλια ο Δ. Γούναρης δήλωσε στους πρέσβεις των χωρών της Αντάντ ότι ίσως η Ελλάδα θα συμμαχούσε μαζί τους, αν εγγυώνταν την εδαφική της ακεραιότητα και τα εθνικά της δίκαια. Η Αντάντ απάντησε ψυχρά χωρίς να κάνει λόγο για εγγυήσεις. Ο Γούναρης ξαναπρότεινε συμμαχία (30-3-1915) με το ίδιο σκεπτικό, αρκεί να αποσαφηνισθούν οι θέσεις της Βουλγαρίας. Δ. Χρονόπουλος, ό.π., σ. 125-126.

³⁵¹ Αν και ήταν απίθανο η Αντάντ να συμμαχούσε με το συγκεκριμένο κυβερνητικό σχήμα, γεγονός που ήξερε στην ουσία και ο Δ. Γούναρης. Αυτό φάνηκε από τις προτάσεις του για συμμαχία, αφού περιείχαν άκαμπτες θέσεις, ονειροπόλες προσδοκίες και προέτασσαν τους όρους με τρόπο απαγορευτικό. Για τους όρους, Γ. Λεονταρίτης, «Η Ελλάς και ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, (ΙΕΕ), τόμος ΙΕ', σ. 25.

συμφέροντά της.³⁵² Όμως η Αντάντ δεν ήταν διατεθειμένη να αφήσει την Ελλάδα να επιλέξει και να εφαρμόσει την ουδετερότητα, γι' αυτό και δεν ήθελε τον Γούναρη και τον Κωνσταντίνο στην ελληνική ηγεσία.

Με αυτές τις διπλωματικές ενέργειες των Εθνικοφρόνων και την αποτυχία των διαπραγματεύσεων τους με την Αντάντ, φτάσαμε στις εκλογές του Μαΐου που η πολιτική του Δ. Γούναρη ηττήθηκε. Μια πιθανή αίτια ήταν η επιμονή των αντιβενιζελικών στην κριτική για την εξωτερική πολιτική, τις παραχωρήσεις και την «προδοσία» του Ελ. Βενιζέλου. Έκαναν δηλαδή χρήση κλασικών πολιτικών μεθόδων που δεν έπεισαν όμως την κοινή γνώμη να αποσύρει την εμπιστοσύνη της από τον Βενιζέλο.

Αξίζει να σημειωθεί «ότι ο Ελ. Βενιζέλος και ο Κωνσταντίνος είχαν μια κοινή γραμμή», όπως αναφέρει ο D. Dakin, «την εχθρότητα απέναντι στην Τουρκία, τον φόβο της Βουλγαρίας, την επιθυμία συμμαχίας με τη Ρουμανία και τη σωστή εκτίμηση των κινδύνων που έκλεινε η εγκατάλειψη της ουδετερότητας, ωστόσο η διαφωνία τους έγκειται στους υπολογισμούς: σε ποιο σημείο έπρεπε να ακολουθήσουν νέα πορεία και ποια κατεύθυνση έπρεπε να δοθεί στη νέα πολιτική».³⁵³ Ο Ελ. Βενιζέλος δεν ήθελε από την αρχή του πολέμου την έξοδο της χώρας από την ουδετερότητα, παρά μόνο όταν αυτή θα είχε περισσότερα διπλωματικά και εδαφικά κέρδη.

Μετά τις εκλογές κι ενώ ο πόλεμος βρισκόταν στην πλήρη εξέλιξή του, η πλευρίπιδα του βασιλιά χρησιμοποιήθηκε για την παράταση της κυβέρνησης του Δ. Γούναρη. Μάλιστα αυτή η επιλογή του Γούναρη προκάλεσε και μια εσωτερική απώλεια. Ο Υπουργός Εξωτερικών Γ. Ζωγράφος διαμαρτυρόμενος για την απόφαση της παράτασης της Βουλής παραιτήθηκε από τη θέση του, δημιουργώντας εσωτερικό πρόβλημα στην κυβέρνηση Γούναρη.

Η Αντάντ χωρίς να έχει καταλάβει ακόμα το διπλό παιχνίδι που έπαιζε η Βουλγαρία ήλπιζε ακόμα σε προσεταιρισμό της, προσφέροντάς της ανταλλάγματα επίσημα πλέον,³⁵⁴ που θύμιζαν λίγο τη συνθήκη του Αγίου Στεφάνου και τη Μεγάλη Βουλγαρία του 1878. Αυτή η επιλογή δεν άργησε να λειτουργήσει ως θρυαλλίδα εναντίον της Βουλγαρίας για πολλούς μήνες, από την ελληνική κυβέρνηση, τον τύπο και την κοινή γνώμη, θυμίζοντας την πολεμική που είχε αναπτυχθεί κατά την περίοδο του Μακεδονικού αγώνα. Παράλληλα ο αντιβενιζελικός τύπος κατακεραύνωνε την πολιτική της Αντάντ³⁵⁵ αφού είχε εκτεθεί, όπως πίστευαν ανεπανόρθωτα, και μαζί της και ο Ελ. Βενιζέλος που την υποστήριζε. Θεωρήθηκε δώρο για τους αντιβενιζελικούς αυτή η «ήττα» για την Αντάντ, αφού χωρίς οι ίδιοι να έχουν εξωθήσει στα άκρα την

³⁵² Οι διαθέσεις της Γερμανίας να ασκεί επιρροή στην Ελλάδα με τον χαρακτήρα της ουδετερότητας, φαίνονταν ήδη από το 1913. Κ. Λούλος, *ό.π.*, σ. 207-222.

³⁵³ D.Dakin, *ό.π.*, σ. 310.

³⁵⁴ Η πρόταση έγινε στα τέλη Μαΐου 1915: η Αντάντ προσέφερε στη Βουλγαρία, για να εναντιωθεί στην Τουρκία, την ανατολική Θράκη, μέρος της σερβικής Μακεδονίας, την υποστήριξή της για την εκχώρηση της Καβάλας από την Ελλάδα, υπό τον όρο η Ελλάδα να αποζημιωνόταν στη Μ. Ασία. Γ. Λεονταρίτης, «Η Ελλάς και ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος», *ό.π.*, σ. 25.

³⁵⁵ *Ακρόπολις*, 24/6/1915, «Ονειροπολήματα και πραγματικότητες», *Εμπρός*, 25/7/1915, «Η απωτέρα έννοια και ο σκοπός του Διαβήματος», *Αθήναι*, 26/7/1915, «Προ πανελληνίου εξεγέρσεως», *Ακρόπολις*, 27/7/1915, «Αι βουλγαρικάί θηριωδίαί και τα θύματα του ελληνισμού», *Αθήναι*, 27/7/1915, «Απραγματοποίητοι κίνδυνοι», *Ακρόπολις*, 31/7/1915, «Οι δε κατ' αυτής, εχθροί της πατρίδος», *Αθήναι*, 1/8/1915, «Μετά την πρόσκλησιν του κ. Βενιζέλου».

αντιπαράθεση, η Αντάντ «κατάφερε» να αποκτήσει περισσότερους εχθρούς, άρα η επιλογή της ουδετερότητας περισσότερους φίλους.

Όλο το καλοκαίρι η Αντάντ προσπαθούσε να προσεταιρίσει με «δώρα» τη Βουλγαρία, και έτσι η Γερμανία θέλησε να οριστικοποιήσει την ουδετερότητα της Ελλάδας και τα κατάφερε. Ο Κωνσταντίνος εκμεταλλευόμενος την απουσία του Βενιζέλου από την πρωθυπουργία, κατά τη διάρκεια της ανάρρωσής του, έθεσε σε λειτουργία τον πολιτικό μηχανισμό της ρητής πλέον απόφασης της Ελλάδας να μη βοηθήσει τη Σερβία, ακόμα και αν δεχόταν επίθεση από τη Βουλγαρία, κλονίζοντας με αυτήν την επιλογή την Ελληνοσερβική Συνθήκη του 1913. Ο βασιλιάς με αυτές τις κινήσεις του θεωρούσε ότι κατοχύρωνε οριστικά την ουδετερότητα.³⁵⁶ Τον Αύγουστο του 1915 η Σερβία ζητώντας επιτακτικά βοήθεια από την Αντάντ, η δεύτερη δέχθηκε να κάνει εδαφικές παραχωρήσεις προς τη Σερβία. Με την επιλογή αυτή της Σερβίας δόθηκε το έναυσμα να ξαναδιαβαστεί η Ελληνοσερβική Συνθήκη από τους αντιβενιζελικούς για να εφευρεθούν «παραθυράκια», έτσι ώστε να μην υπάρξει υποχρέωση της Ελλάδας για βοήθεια προς τη Σερβία.³⁵⁷ Το γεγονός όμως ότι στο εσωτερικό της χώρας κάποιοι επέλεξαν να ανασημασιοδοτήσουν τη συνθήκη δεν σήμαινε ότι αυτή ακυρωνόταν, αφού η Σερβία επέμενε και η Αντάντ επιβεβαίωνε την ύπαρξή της και κυρίως την εφαρμογή της.

Αυτήν ακριβώς την παγιωμένη πολιτική κατάσταση συνάντησε ο Ελ. Βενιζέλος, όταν ανέλαβε και πάλι την πρωθυπουργία, στις 3 Αυγούστου. Η εξωτερική πολιτική, με την εμφανή και συνάμα υπόγεια δράση του Κωνσταντίνου, είχε πλέον παρακάμψει πολλές κόκκινες γραμμές του Ελ. Βενιζέλου φέρνοντάς τον προ τετελεσμένων γεγονότων. Ο Ελ. Βενιζέλος φυσικά μπορούσε να αλλάξει αυτή την πολιτική έχοντας πλέον την πρωθυπουργία, αλλά αυτές οι αλλαγές είχαν πλέον περισσότερο κόστος, γιατί θα άλλαζε τις επιλογές της Ανευθύνου Αρχής, πράξη που θεωρούνταν ύβρις. Ο Κωνσταντίνος στο εξής θα ακολουθούσε την πολιτική της αδιαλλαξίας, επιλογή εντελώς αντίθετη από τη διαλλακτικότητα και την προσαρμοστικότητα του πατέρα του.

Η Βουλή που συνήλθε (3/8/1915)³⁵⁸ ήταν μια διαφορετική Βουλή. Η πρώην αντιπολίτευση είχε γίνει κυβέρνηση και πάλι αντιπολίτευση με μια ουσιώδη διαφορά σε αυτήν την πορεία: είχε πλέον την εμπειρία της διοίκησης, όχι τόσο σε χρονικό βάθος, αλλά στην επιχειρηματολογία της ως πολύτιμη πολιτική σκευή. Μάλιστα και ο αντιβενιζελικός τύπος πρότεινε στην αντιπολίτευση να μεταμορφωθεί αποκηρύσσοντας την νάρκη τους παρελθόντος.³⁵⁹

Η νέα αντιπολίτευση είχε λάβει μέρος σε διαπραγματεύσεις, είχε επισημάνει τις λανθασμένες πολιτικές του Ελ. Βενιζέλου από θέση ισχύος και είχε τη δυνατότητα να συνομιλήσει με την Αντάντ και τη Γερμανία και κυρίως να τις βολιδοσκοπήσει χωρίς να περιμένει την ετεροχρονισμένη ενημέρωση από την κυβέρνηση. Αυτές τις θέσεις είχαν οι βουλευτές της αντιπολίτευσης τονίζοντας ότι η επιλογή της ουδετερότητας

³⁵⁶ Γ. Λεονταρίτης, «Η Ελλάς και ο Α' Παγκόσμιος πόλεμος», ό.π., σ. 25.

³⁵⁷ *Αθήναι*, 17/8/1915, «Αι συνέπειαι των παραχωρήσεων», 18/8/1915, «Ελληνοσερβική συμμαχία».

³⁵⁸ Η Βουλή άνοιξε στις 3/8/1915 και έκλεισε στις 21/10/1915.

³⁵⁹ Η εφημερίδα *Αθήναι* άσκησε δριμεία προσωπική κριτική στον Δ. Γούναρη, για τις λανθασμένες ενέργειές του που «κατάφερε» να φέρει ξανά τον Ελ. Βενιζέλο στην πρωθυπουργία, 15, 24, και 25/8/1915, ενώ η *Ακρόπολις* τόνιζε την ελπίδα για αναγέννηση της νέας πια αντιπολίτευσης: 5/6 και 25/6/1915.

μετά από τις διαπραγματεύσεις και το στάθμισμα των παραμέτρων (κερδών - απωλειών) ήταν η καλύτερη.

Τα γεγονότα όμως στην εξωτερική πολιτική εξελίσσονταν και προλάβαιναν κάθε σχέδιο. Τον Σεπτέμβριο η Βουλγαρία κήρυξε γενική επιστράτευση, γεγονός που επέβαλε και την ελληνική επιστράτευση με τη σύμφωνη γνώμη πρωθυπουργού και βασιλιά.³⁶⁰ Για άλλη μια φορά διασαλεύτηκε η ουδετερότητα της Ελλάδας. Η επιστράτευση με μια πρώτη ανάγνωση έκρυβε πόλεμο, ωστόσο για την αντιπολίτευση κάτι τέτοιο δεν ίσχυε. Εφόσον το διάταγμα είχε την υπογραφή του βασιλιά αυτόματα η επιστράτευση άλλαζε περιεχόμενο και από φιλοπόλεμη μετατρέπεται σε αμυντική, σε προληπτικό μέτρο για την ισχυροποίηση της ουδετερότητας, ήταν δηλαδή μια ένοπλη ουδετερότητα.³⁶¹ Η ρήξη δεν άργησε να έρθει, εφόσον ο Ελ. Βενιζέλος ήθελε την επιστράτευση για άλλους λόγους, ως πάτημα δηλαδή για να εφαρμόσει την Ελληνοσερβική Συνθήκη και κατ' επέκταση να μπει στον πόλεμο με την Αντάντ.³⁶²

Ο πόλεμος είχε μεταφερθεί στα Βαλκάνια με τους δυο συνασπισμούς να ψάχνουν συμμάχους. Η ουδετερότητα της Ελλάδας ενοχλούσε την Αντάντ αλλά με τον Ελ. Βενιζέλο στη θέση του πρωθυπουργού ήλπιζε σε αλλαγή πολιτικής. Η Αγγλία συμφώνησε με τον Βενιζέλο να γίνει απόβαση των στρατευμάτων της στη Θεσσαλονίκη, για την προστασία της Σερβίας. Η νέα λοιπόν πραγματικότητα ήταν η ανεπίσημη άρση της ουδετερότητας, αφού οι Αγγλογάλλοι βρίσκονταν στη Θεσσαλονίκη. Αυτή η κατάσταση άνοιξε τον δρόμο για διαμαρτυρίες και λεκτικές επιθέσεις εναντίον των Αγγλογάλλων. Τα βέλη των αντιβενιζελικών εφημερίδων δεν αναφέρονταν γενικά στην Αντάντ αλλά κυρίως στην Αγγλία (και λιγότερο στη Γαλλία), γιατί με αυτή της τη στάση, όπως θεωρούσε ο αντιβενιζελικός τύπος, ικανοποιούσε τα προσωπικά της συμφέροντα έναντι των άλλων.³⁶³ Παράλληλα ο τύπος αύξανε τις πολεμικές στήλες του με παραδείγματα που έδειχναν ότι μικρές χώρες είχαν ουσιαστικά συντριβεί από τις Μεγάλες Δυνάμεις, με σκοπό να προστατεύσουν την Ελλάδα για να μη γίνει το επόμενο θύμα.³⁶⁴ Η επιλογή του Ελ. Βενιζέλου³⁶⁵ μολονότι «διαμαρτυρήθηκε» για την απόβαση των Άγγλων σε χώρα ουδέτερη ήταν το εφιαλτήριο να ξεκινήσει ένας έντονος γύρος πολιτικής αντιπαράθεσης στη Βουλή με την αντιπολίτευση να δείχνει ξεκάθαρα την πολιτική της απέναντι στον Ελ. Βενιζέλο.

³⁶⁰ Η βουλγαρική επιστράτευση έγινε στις 8/21 Σεπτεμβρίου 1915, δυο εβδομάδες μετά τη μυστική συμφωνία της Βουλγαρίας με τις Κεντρικές Δυνάμεις, ενώ η ελληνική επιστράτευση έγινε δύο μέρες αργότερα.

³⁶¹ Χρόνος, 11/9/1915, «Ένοπλος ουδετερότητος», Αθήναι, 12/9/1915, «Περί της εξόδου εκ της ουδετερότητος».

Δ. Γούναρης: «Το μέτρον της επιστρατεύσεως ως μέτρον προληπτικόν, επί αποτροπή παντός κινδύνου των ζωτικών της χώρας συμφερόντων...». Πρακτικά Συνεδριάσεως της Βουλής, Α' Συνόδου, Κ' Κοινοβουλευτικής Περιόδου, Συνεδρίασις Η', 16/9/1915, σ. 43.

³⁶² Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, «Ο Εθνικός Διχασμός, β) Η σύγκρουση Βενιζέλου – Κωνσταντίνου», ό.π., σ. 162.

³⁶³ «...εξυπηρετεί τα αγγλικά συμφέροντα επί θυσία της Γαλλίας προ πάντων... ζητώσα να συντριβώσι εν ονόματι του μεγαλείου της Θαλασσοκράτειρας, οι μικροί λαοί...», Αθήναι, 15/11/1915.

³⁶⁴ «Δεν ηδυνήθημεν να εκτελέσωμεν τους συμμαχικούς μας όρους προς την Σερβία, αλλά η ψυχή μας πονεί...», Ακρόπολις, 4/10/1915, «Καμμίαν όρεξιν δεν έχει να συναποθάνη μετά της Σερβίας», 6/10/1915, και «Η Ελλάς δεν θα γίνει η τρίτη Ιφιγένεια», 6/11/1915.

³⁶⁵ Ο Ελ. Βενιζέλος με αυτή την ενέργεια ήθελε να εφαρμόσει την Ελληνοσερβική Συνθήκη φέρνοντας τον βασιλιά προ τετελεσμένου γεγονότος επιταχύνοντας τις εξελίξεις. Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, «Οι πολιτικές εξελίξεις, από το Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή», ό.π., σ. 19.

Ο Δ. Γούναρης επωμίστηκε το βάρος της συζήτησης και κατέθεσε – κατήγγειλε από το βήμα της Βουλής, τις «απονενοημένες» ενέργειες που πίστευε ότι διέπραξε ο Ελ. Βενιζέλος. Ο πρώην πρωθυπουργός επισήμανε ότι η Ελλάδα είχε άλλες υποχρεώσεις προς τη Σερβία από αυτές που πίστευε ο Βενιζέλος τονίζοντας ότι οι μικρές χώρες είχαν ηθικό χρέος απέναντι στους συμμάχους τους και όχι στρατιωτικό. Μάλιστα υπογράμμισε τις προδοτικές ενέργειες του πρωθυπουργού και κυρίως ότι ο Ελ. Βενιζέλος αντιστρατευόταν την ένοπλη ουδετερότητα παρερμηνεύοντας την ψήφο του ελληνικού λαού, που δεν τον ψήφισε για να κάνει πόλεμο. Ακόμα ο Γούναρης στηλίτευσε το γεγονός ότι ο Βενιζέλος ξέθαψε τις παραχωρήσεις που ο ίδιος (ως πρωθυπουργός) είχε «θάψει» και τέλος επισήμανε ότι στον πόλεμο οι φίλοι εύκολα μετατρέπονται σε εχθρούς και ότι μια μικρή χώρα όπως η Ελλάδα δεν μπορούσε να συντελέσει στην έκβαση του πολέμου, άρα η μόνη της επιλογή ήταν η ουδετερότητα.³⁶⁶

Οι παραπάνω θέσεις της αντιπολίτευσης σκιαγραφούν απόλυτα οριοθετημένη και ελεγχόμενη την πολιτική που ήθελε ή προσδοκούσε, έτσι ώστε να μη διασαλευθούν κεκτημένες κτήσεις και κυρίως να απεμπλακεί η χώρα από δίκτυα συνεργασίας με άλλες χώρες που την εξέθεταν. Βέβαια αυτή ήταν μια πολιτική ασφάλειας ανεφάρμοστη, διότι τόσο η γεωγραφική θέση της Ελλάδας δεν άφηνε τις σειρήνες να σωπάσουν, όσο και η Γερμανία να διακόψει την επικοινωνία με τον βασιλιά.

Τις επόμενες μέρες οι εξελίξεις και η ειλημμένη και άκαμπτη απόφαση του βασιλιά έφεραν τη δεύτερη παραίτηση του Βενιζέλου (22 Σεπτεμβρίου). Ο Γ. Θεοτόκης βρισκόμενος σε «εντεταλμένη» υπηρεσία³⁶⁷ προκάλεσε τον Βενιζέλο και ο δεύτερος αναγκάστηκε να μιλήσει διεξοδικά για τις θέσεις του,³⁶⁸ οι οποίες βρίσκονταν σε αντιδιαστολή με αυτές του βασιλιά. Η αντιπολίτευση για να αντιμετωπίσει τον αντίπαλό της μετέρχεται και τακτικές πολιτικού ταρτουφισμού. Από τη μια κατηγορεί τον Ελ. Βενιζέλο ότι κινείται υπόγεια αδιαφορώντας για τις επιλογές του βασιλιά και από την άλλη η ίδια προκατασκευάζει αντιπαραθέσεις στη Βουλή για να φέρει το επιθυμητό αποτέλεσμα.

Επόμενος πρωθυπουργός με προσωρινή ψήφο ανοχής από τους Φιλελευθέρους επελέγη ο Αλ. Ζαΐμης. Την περίοδο της σύντομης πρωθυπουργίας του μαζί με τους πρώην πρωθυπουργούς σε θέσεις υπουργών (Δ. Ράλλη, Γ. Θεοτόκη, Δ. Γούναρη και Στ. Δραγούμη) μπορούσε πλέον απρόσκοπτα να επιβάλει την πολιτική της ένοπλης ουδετερότητας: αφ' ενός αρνήθηκε να εφαρμόσει την Ελληνοσερβική Συνθήκη και αφ'

³⁶⁶ Όλη η αγόρευση του Δ. Γούναρη (21/9/1915) παρατίθεται στο Δ. Χρονόπουλος, *ό.π.*, σ. 148-172.

³⁶⁷ Ο Γ. Θεοτόκης είχε πάρει βασιλικές οδηγίες μέσω του γιου του, που ήταν αυλάρχης της βασίλισσας Σοφίας, να υποχρεώσει τον Βενιζέλο να μιλήσει για την Ελληνοσερβική Συνθήκη. Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, «Ο Εθνικός Διχασμός, β) η σύγκρουση Βενιζέλου Κωνσταντίνου», *ό.π.*, σ. 163.

³⁶⁸ Στη Βουλή ο Ελ. Βενιζέλος ανέπτυξε την πολιτική του, με την οποία διαφώνησε ο βασιλιάς, και έτσι οδηγήθηκε σε παραίτηση, ενώ στην ψηφοφορία για ψήφο εμπιστοσύνης είχε μειωμένη πλειοψηφία (142 υπέρ, 102 κατά και 13 αποχές), στοιχείο που έδειξε ότι οι θέσεις του κρητικού πολιτικού είχαν χάσει λίγο τη δυναμική τους. Μάλιστα ο Δ. Ράλλης, ο Δ. Γούναρης και ο Γ. Θεοτόκης χρησιμοποίησαν επιχειρηματολογία επίθεσης στο ήθος του αντιπάλου τους, ενώ παράλληλα τόνιζαν τους πατριωτικούς συναισθηματισμούς τους για την απώλεια της κυριαρχίας της χώρας από την Αντάντ. *Πρακτικά Συνεδριάσεως της Βουλής*, Α' Συνόδου, Κ' Κοινοβουλευτικής Περιόδου, Συνεδριάσις Θ', 21/9/1915, σ. 44-54.

ετέρου απέρριψε την προσφορά της Κύπρου³⁶⁹ από την Αγγλία ως αντάλλαγμα για να σπεύσει η Ελλάδα σε βοήθεια της Σερβίας.³⁷⁰ Συνεπώς το φθινόπωρο του 1915 εμφανίστηκε η πρώτη αντιπολίτευση πάλι σε θέση ισχύος, αδιάλλακτη, αποφασισμένη, αγνοώντας τη βούληση της Αντάντ, τις διαθέσεις των Βουλγάρων και των Τούρκων και κυρίως ότι βρισκόταν στην εξουσία χωρίς δεδηλωμένη. Οι αγορεύσεις στη Βουλή από τους βουλευτές της νέας κυβέρνησης, φανέρωναν οίηση και διαστρέβλωση της πραγματικότητας.³⁷¹

Η νέα κυβέρνηση συμπορεύθηκε με τη θέση του βασιλιά στην ουδετερότητα με βλέψεις στη γερμανική εύνοια που ακύρωνε κάθε άλλη πολιτική προσέγγιση. Παρ' όλα τα πολιτικά προσκόμματα, οι Υπουργοί του Αλ. Ζαΐμη επέμεναν να προκαλούν τον Ελ. Βενιζέλο να διαλύσει τη Βουλή με δική του όμως υπαιτιότητα.³⁷² Ο Δ. Γούναρης σε ομιλία του επιβεβαίωσε ότι οι αντιβενιζελικοί επιθυμούσαν την «ευκαιριακή» πολιτική. Ενδιαφέρονταν δηλαδή για εδαφικά ανταλλάγματα αλλά δεν ήθελαν να χάσουν τα κεκτημένα και όλα αυτά μπορούσαν να εξασφαλιστούν μόνο με την ουδετερότητα.³⁷³ Αυτή ήταν πράγματι μια ρεαλιστική πολιτική σκέψη αλλά το 1915 οι διεθνείς συγκυρίες την τοποθετούσαν στις ουτοπικές ιδέες. Η αιτιολογία απλή: κανείς δεν ήθελε να δώσει εδάφη χωρίς πρώτα να έχει κατοχυρώσει τα δικά του οφέλη. Τελικά ύστερα από μια ιδιαίτερα αναλυτική ομιλία-κατηγορώ του Ελ. Βενιζέλου για τις πολιτικές επιλογές της κυβέρνησης Ζαΐμη, στις 22 Οκτωβρίου η κυβέρνηση ηττήθηκε στη Βουλή, αφού καταψηφίσθηκε ενώ ο Βενιζέλος απέσυρε την υποστήριξή του και ο Ζαΐμης αντικαταστάθηκε από τον Στ. Σκουλούδη. Στον πολιτικό ορίζοντα δεν φαινόταν ψήφος εμπιστοσύνης, αφού την πλειοψηφία την είχαν οι Φιλελεύθεροι. Η Βουλή έκλεισε στις 29 του ίδιου μήνα και ορίστηκαν εκλογές στις 6 Δεκεμβρίου.³⁷⁴

Με αυτές τις ενέργειες ο βασιλιάς απαλλάχθηκε από την παρουσία του Βενιζέλου που τον πληροφόρησε ότι θα απέχει από τις εκλογές με το κόμμα του, όπως και έγινε. Όλα αυτά εξελίσσονταν στο εσωτερικό της χώρας, με ανοιχτό πλέον τον δρόμο στον βασιλιά και στους αντιβενιζελικούς, ενώ στο εξωτερικό ο πόλεμος δεν είχε σταματήσει να χτυπά την πόρτα στην Ελλάδα ή μάλλον είχε μεταφερθεί στην Ελλάδα χωρίς οι αντιβενιζελικοί να το έχουν συνειδητοποιήσει πλήρως. Η Βουλγαρία είχε πλέον επιθετικές βλέψεις προς τα στρατεύματα των Αγγλογάλλων στη Θεσσαλονίκη,

³⁶⁹ Η προσφορά της Κύπρου στην Ελλάδα έγινε στις 3 Οκτωβρίου. Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, «Οι πολιτικές εξελίξεις, από το Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή», *ό.π.*, σ. 19.

³⁷⁰ Οι Βούλγαροι επιτέθηκαν στη Σερβία στις 29 Σεπτεμβρίου 1915.

³⁷¹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι τα λόγια του Γ. Θεοτόκη: «Ο κύριος βουλευτής (εννοεί τον Βενιζέλο) παρέστησεν ότι η Βουλή έπαυσε να είναι κυρίαρχον σώμα, ότι μετεβλήθη εις απλούν Σύλλογον ασχολούμενον περί των πολιτικών πραγμάτων της χώρας και εγώ λέγω ότι ουδέποτε η Βουλή έπαυσε να είναι κυρίαρχον σώμα...» και του Δ. Γούναρη: «...εξυπηρετούμεν τα εθνικά συμφέροντα, εξυπηρετούμεν ταύτα δια της εφαρμογής πολιτικής την οποίαν νομίζομεν ότι σώζει την χώραν ήτις, αν άλλη εφηρμόζετο πολιτική θα διέτρεχεν τον κίνδυνον της καταστροφής...», *Πρακτικά Συνεδριάσεως της Βουλής, Α' Συνόδου, Κ' Κοινοβουλευτικής Περιόδου, Συνεδριάσεις ΙΑ'*, 28/9/1915, σ. 54-61.

³⁷² Χαρακτηριστικό ήταν το επεισόδιο με τον εξωκοινοβουλευτικό υπουργό Στρατιωτικών Ιωάννη Γιαννακίτσα, που ο Βενιζέλος θεώρησε ότι προσέβαλαν οι δηλώσεις του τη Βουλή. Αφορμή στάθηκε το νομοσχέδιο που χορηγούσε στη διάρκεια της επιστράτευσης μεγάλα οικονομικά επιδόματα στους ανώτερους αξιωματικούς, ενέργεια χρηματισμού των ένστολων του βασιλιά. Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, «Ο Εθνικός Διχασμός, β) Η σύγκρουση Βενιζέλου – Κωνσταντίνου», *ό.π.*, σ. 166.

³⁷³ Ν. Νικολόπουλος, *ό.π.*, σ. 261-262.

³⁷⁴ Στις εκλογές εξαιτίας της απουσίας των Φιλελευθέρων νίκησαν οι Εθνικόφρονες. Επομένως η κυβέρνηση βρέθηκε άλλη μια φορά χωρίς αντιπολίτευση, όπως έγινε τον Νοέμβριο του 1910.

η Τουρκία παρακολουθούσε από κοντά τις εξελίξεις και τέλος η Γερμανία συνομιλούσε με τον Κωνσταντίνο.

Όλα αυτά τα μέτωπα έπρεπε ο βασιλιάς και οι αντιβενιζελικοί να τα αντιμετωπίσουν από θέση εξουσίας πλέον χωρίς την ασφάλεια της αντιπολιτευτικής θέσης. Στις εκλογές κέρδισαν οι Εθνικόφρονες τις 256 από τις 316 έδρες, αλλά η αποχή ήταν μεγάλη εξαιτίας της απουσίας των Φιλελευθέρων.³⁷⁵

Συνεπώς τον χειμώνα του 1915 κλήθηκε το «κόμμα» του Κωνσταντίνου με την αρωγή των πολιτικών του αντιβενιζελικού στρατοπέδου να ενηλικιωθεί και να αποδείξει ότι η σκόπιμη «υποστολή» της πολιτικής του Βενιζέλου ήταν σωστή επιλογή και η ουδετερότητα η μόνη ρεαλιστική εθνική λύση.

³⁷⁵ Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, «Ο Εθνικός Διχασμός, β) Η σύγκρουση Βενιζέλου – Κωνσταντίνου», ό.π., 169.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η ανόρθωση που προτάθηκε από το Κίνημα στο Γουδί, χρησιμοποιήθηκε από την αντιπολίτευση με σκοπό να αποδείξει στην κοινή γνώμη και κυρίως στον εαυτό της ότι έκανε το αναγκαίο άλμα προσαρμογής στην νέα πολιτική πραγματικότητα. Η Ελλάδα μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους έδειχνε να ανασυγκροτείται και να έχει ολοκληρώσει το αλυτρωτικό της αίτημα. Κι όμως σε αυτή τη κατ' επίφαση συναίνεση των πολιτικών δυνάμεων, η αντιπολίτευση άσκησε κριτική. Βγήκαν στην επιφάνεια λανθάνουσες πολιτικές επιλογές. Η χαμένη ευκαιρία της Ελλάδας να ενσωματώσει περισσότερες περιοχές κατά την αντιπολίτευση, η απουσία της από την εξουσία και κυρίως η αλλαγή στην εκπροσώπησή της (Δ. Γούναρης και Κωνσταντίνος) συγκρότησαν επιχειρηματολογία ικανή να βγει από την πολιτική απραξία και να βρει υποστηρικτές.

Η συνθήκη του Βουκουρεστίου έδωσε την ευκαιρία στην αντιπολίτευση για να αρθρώσει πλέον έναν ισχυρό αντιπολιτευτικό λόγο. Φαινόταν να έχει κάνει την αυτοκριτική της, να έχει «βρει» τους εκπροσώπους της, αλλά κυρίως να χρησιμοποιήσει τις εξελίξεις στο εσωτερικό και το εξωτερικό, για να διαχωρίσει τη θέση της από τον Ελ. Βενιζέλο.

Η συναίνεση που επέδειξε η αντιπολίτευση για τους Βαλκανικούς Πολέμους, την μετέτρεπε σταθερά συνεπιβάτη στο ίδιο τρένο των επιλογών του Ελ. Βενιζέλου, κι αυτό έπρεπε να αλλάξει. Γι' αυτό το Κρητικό και το Ηπειρωτικό ζήτημα, οι Βαλκανικοί Πόλεμοι και περισσότερο ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος της προσέφεραν τη δυνατότητα να πολλαπλασιάσει την πολιτική της πρώτη ύλη, να βρει συμμάχους και να αφαιρέσει τον παλαιοκομματισμό που την βάραινε από το παρελθόν.

Ο Κωνσταντίνος για την αντιπολίτευση ήταν ο «εκπρόσωπός» της, ένα πραγματικό στήριγμα. Ο βασιλιάς με την καταλυτική παρουσία του, συσπείρωσε την αντιπολίτευση και τη βοήθησε να ασκήσει ενιαία κριτική στον Ελ. Βενιζέλο. Οι επιλογές και οι κινήσεις του Κωνσταντίνου έβρισκαν υποστηρικτές τούς αντιβενιζελικούς, οι οποίοι εφάρμοζαν πιστά τις αποφάσεις του. Ο αντιπολιτευτικός λόγος την περίοδο που εξετάζουμε μπορούμε να πούμε ότι είχε δυο πρόσωπα. Το πρώτο, της περιόδου 1910-1912, όπου η αντιπολίτευση δεν εκπροσωπούνταν στην Βουλή και προσπαθούσε να βρει διεξόδους στα αδιέξοδά της, και το δεύτερο μετά τις εκλογές του 1912 και κυρίως μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους. Τότε η αντιπολίτευση ξεκίνησε να συσπειρώνεται και να συμμετέχει ενεργά στις συζητήσεις της Βουλής. Η επιχειρηματολογία της άλλοτε ρεαλιστική (περισσότερο για την εσωτερική πολιτική) και άλλοτε χωρίς ορθολογιστική βάση προκαλούσε την κυβέρνηση να αλλάξει την πολιτική της. Ωστόσο ο Ελ. Βενιζέλος δεν άλλαζε την πολιτική του από τις παρεμβάσεις της αντιπολίτευσης, απλώς είτε τις μετέθετε για το εγγύς μέλλον (γλωσσικό, Κρητικό) είτε επέμενε στην πολιτική του προκαλώντας διαφωνίες. Μάλιστα, η αντιπολίτευση με την κριτική της σε ιδιαίτερα κρίσιμες περιόδους, ανάγκασε τον πρωθυπουργό να δημοσιεύσει συζητήσεις (υπομνήματα) που όχι μόνο δεν βοήθησαν την Ελλάδα στις επιλογές της στην εξωτερική πολιτική, αλλά έφεραν πιο κοντά τον διχασμό.

Η ανόρθωση, η σημαία του Στρατιωτικού Συνδέσμου, έγινε σύνθημα πολλών πολιτικών ανδρών και παρατάξεων. Ο Ελ. Βενιζέλος θεωρήθηκε ο κατεξοχήν πολιτικός που θα μπορούσε να την υλοποιήσει. Ωστόσο, οι παλαιοκομματικοί και ο Δ. Γούναρης στη συνέχεια, επιδίωξαν να οικειοποιηθούν τον όρο και να αποδείξουν ότι η πολιτική τους είχε σκοπό να διορθώσει τα λάθη του Ελ. Βενιζέλου, να εφαρμόσει την ανόρθωση, αφού οι ίδιοι ήταν ικανοί να την κάνουν πραγματικότητα. Ουσιαστικά η αντιπολίτευση εκμεταλλεύτηκε την ιδέα της ανόρθωσης, κυρίως τη λαϊκή αποδοχή της, ως όχημα για να επανέλθει στο πολιτικό προσκήνιο, αφού είχε παραγκωνιστεί από την πολιτική προσωπικότητα του Βενιζέλου.

Οι παλαιοκομματικοί (Ράλλης, Μαυρομιχάλης, Θεοτόκης) συνασπίστηκαν για να αντιμετωπίσουν τον Ελ. Βενιζέλο στις εκλογικές αναμετρήσεις. Ωστόσο η χαλάρωση των ιδεών τους και η ρευστότητα της πολιτικής τους ταυτότητας τούς ανάγκασε να δώσουν τη σκυτάλη και την ηγεσία του αντιβενιζελισμού στον Δ. Γούναρη. Οι παλαιοκομματικοί είχαν να αντιμετωπίσουν τις κατηγορίες που τους καταλογίζονταν από το 1897. Όσο κι αν προσπαθούσαν να ανανεώσουν την πολιτική τους ιδεολογία, η κοινή γνώμη μέσω κυρίως του τύπου τούς απομόνωνε πολιτικά. Ο Δ. Γούναρης θεωρήθηκε τότε κατάλληλος να ξαναπαρουσιάσει τον αντιβενιζελισμό διαμεσολαβημένο από έναν υγιή παλαιοκομματισμό.

Ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα που δοκίμασαν τις αντοχές της κυβέρνησης και ενίσχυσαν το προφίλ της αντιπολίτευσης ήταν το γλωσσικό ζήτημα. Η γλώσσα την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα πέρασε από σκοπέλους (Ευαγγελικά, Ορεσטיακά) και το 1911 το γλωσσικό τέθηκε ως θέμα συζήτησης στη Βουλή. Η ευάριθμη αντιπολίτευση υποστήριξε την καθιέρωση της καθαρεύουσας, ενώ η κυβέρνηση εμφανίστηκε διαιρεμένη. Τελικά, στο Σύνταγμα καθιερώθηκε η καθαρεύουσα ως επίσημη γλώσσα του ελληνικού κράτους και η αντιπολίτευση κατάφερε να διασπάσει, έστω για λίγο, την εσωτερική συνοχή των Φιλελευθέρων. Πολλοί βουλευτές της κυβέρνησης συνασπίστηκαν με τους παλαιοκομματικούς για την υπεράσπιση της γλώσσας, δίνοντας στην αντιπολίτευση την ευκαιρία αφ' ενός να αρθρώσει λόγο ικανό να κερδίσει την υποστήριξη της κοινής γνώμης και αφ' ετέρου να αποδείξει ότι οι Φιλελεύθεροι είχαν εσωτερική αντιπολίτευση. Ωστόσο αυτή τη ρωγμή των Φιλελευθέρων δεν την εκμεταλλεύτηκαν οι αντιβενιζελικοί, διότι ο Ελ. Βενιζέλος τη διόρθωσε εγκαίρως.

Τα δυο μείζονα εθνικά ζητήματα της Κρήτης και της Β. Ηπείρου θα δώσουν κι αυτά την ευκαιρία στην αντιπολίτευση να αρθρώσει αντίλογο στην πολιτική του Ελ. Βενιζέλου. Η περίπτωση της Κρήτης χρησιμοποιήθηκε από την αντιπολίτευση για να αποκαλύψει τα «αντιπατριωτικά» αισθήματα του Ελ. Βενιζέλου προς τους συμπατριώτες του. Οι αντιβενιζελικοί όμως αγνοούσαν ή αδιαφορούσαν για την αντίδραση της Τουρκίας και των Δυνάμεων, στην περίπτωση που η Ελλάδα νομιμοποιούσε μονομερώς την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα. Το θέμα της Κρήτης προσέφερε την ευκαιρία στην αντιπολίτευση να τονίσει ότι ο πρωθυπουργός χρησιμοποιούσε αυταρχισμό και βία, για να επιβάλλει την πολιτική του. Όμως και στο θέμα της Κρήτης η αντιπολίτευση απλώς σχολίαζε κατά την κρίση της τα γεγονότα χωρίς να προτείνει εφαρμόσιμες προτάσεις.

Η Β. Ήπειρος θεωρήθηκε από τους αντιβενιζελικούς η μεγάλη χαμένη ευκαιρία πραγματοποίησης της Μεγάλης Ιδέας. Οι ελληνικοί πληθυσμοί της περιοχής, η βία, η αυτονομία της Β. Ηπείρου και η «εθνική προδοσία» της κυβέρνησης, στήριξαν την επιχειρηματολογία της αντιπολίτευσης απέναντι στον Ελ. Βενιζέλο. Η αντιπολίτευση επιδίωξε να οικειοποιηθεί τις ενέργειες του Γ. Ζωγράφου εμφανιζόμενη ως υποστηρικτής του. Ιδιαίτερα η παρουσία του ελληνικού στρατού στην περιοχή τον Οκτώβριο του 1914 παρουσιάστηκε ως επιτυχία του Ζωγράφου και του βασιλιά, ενώ σκόπιμα υποβαθμίστηκε η συμβολή της κυβέρνησης. Το Βορειοηπειρωτικό ζήτημα θα μπορούσαμε να πούμε ότι ήταν μια πρόβα για τον διχασμό που θα ακολουθούσε.

Ο Κωνσταντίνος από τον Μάρτιο του 1913 που ανέβηκε στον θρόνο, ξεκίνησε μια προπαγάνδα επιβολής των θέσεων του απέναντι στον πρωθυπουργό. Η φήμη του από τους νικηφόρους Βαλκανικούς Πολέμους, του έδωσε τη δυνατότητα να πάρει με το μέρος του τους αντιβενιζελικούς, ως υποστηρικτική δύναμη των θέσεων του στη Βουλή και στον τύπο. Η εμμονή του Κωνσταντίνου στην ουδετερότητα και στην απόρριψη των θέσεων του πρωθυπουργού για την Καβάλα, για την Ελληνοσερβική Συνθήκη και γενικότερα για τη συμμετοχή της Ελλάδας στον Μεγάλο Πόλεμο, τον τοποθέτησαν στην ηγεσία του αντιβενιζελισμού. Κάθε άποψη του βασιλιά, μέσω των διαγγελλμάτων του, πολλαπλασίαζε τους υποστηρικτές της ειρήνης και της προάσπισης των εδαφικών κεκτημένων απέναντι στην «προδοτική» και φιλοπόλεμη πολιτική του Ελ. Βενιζέλου.

Στο ζήτημα των νικηφόρων Βαλκανικών Πολέμων που λογικά το σύνολο σχεδόν των Ελλήνων επικροτούσε την πολιτική του πρωθυπουργού, η αντιπολίτευση δε θα μπορούσε παρά να ταχθεί στο πλευρό της κυβέρνησης. Όμως και σε αυτή τη χρονική στιγμή διαχώρισε κάπως τη θέση της. Την προσάρτηση των Νέων Χωρών, η αντιπολίτευση τη θεώρησε αποτέλεσμα της πολεμικής και διπλωματικής ικανότητας του Κωνσταντίνου και όχι του πρωθυπουργού και μάλιστα για το αναμφισβήτητο γεγονός της ολοκλήρωσης της Μεγάλης Ιδέας τοποθετήθηκε αρνητικά απέναντί του. Χωρίς να αξιολογήσει τις επιτυχίες, τον κατέκρινε γιατί δεν κατάφερε να ενσωματώσει περισσότερες περιοχές στον ελληνικό κορμό.

Από την πλευρά του ο Δ. Γούναρης ενώ είχε στόχο να εφαρμόσει στην πολιτική του «Νέες Ιδέες», από τις οποίες φάνηκε να εμφορείται όταν ανήκε στην ομάδα των Ιαπώνων, επειδή φαίνεται ότι δεν του δόθηκε η ευκαιρία να εφαρμόσει την πολιτική του, αναγκάστηκε να ενταχθεί στο παλαιό κόμμα του Γ. Θεοτόκη. Από τη θέση αυτή στην ουσία προσπάθησε να διακηρύξει θέσεις αποποιούμενος από τη μια τον παλαιοκομματισμό και από την άλλη αντιτάσσοντας ισχυρό πολιτικό λόγο στην πολιτική του Ελ. Βενιζέλου. Ο Δ. Γούναρης κατόρθωσε να παραγκωνίσει τους παλαιοκομματικούς και να γίνει ο εκπρόσωπος της αντιπολίτευσης. Σε αυτή την πορεία, ο βασιλιάς βρήκε το νέο πολιτικό πρόσωπο που θα εφαρμόζε την πολιτική της ουδετερότητας. Επομένως ο Γούναρης έγινε η φωνή και ο υποστηρικτικός λόγος του βασιλιά μέσα στη Βουλή, εκπροσωπώντας τον και «απορροφώντας» τις επιθέσεις των Φιλελευθέρων εναντίον του. Ο Δ. Γούναρης όμως απεμπόλησε τις «Νέες Ιδέες» που ονειρευόταν και υιοθέτησε μια πολιτική άκαμπτη, εγκλωβισμένη στη βούληση του βασιλιά.

Η αντιπολίτευση απέναντι σε αυτό το μείζον γεγονός της έναρξης του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και στην επιλογή στρατοπέδου εμφάνισε ένα διαφορετικό πρόσωπο. Τώρα πια διέθετε πολιτικά πρόσωπα για να αντιμετωπίσει τον πρωθυπουργό: τον Δ. Γούναρη επίσημα και τον βασιλιά ανεπίσημα. Ο πόλεμος επανέφερε στην επικαιρότητα τη Μεγάλη Ιδέα, με το όνειρο της Κωνσταντινούπολης και τους αλύτρωτους Έλληνες. Ωστόσο οι επιλογές της Γερμανίας και κυρίως οι προτάσεις της Αντάντ για παραχωρήσεις εδαφών από την Ελλάδα προς τη Βουλγαρία (Καβάλα) καθώς και η απόβαση των Αγγλογάλλων στη Θεσσαλονίκη, ενέπνευσαν στους αντιβενιζελικούς την αυστηρή ουδετερότητα στον πόλεμο.

Το 1915, το έτος του εθνικού διχασμού, η αντιπολίτευση σκλήρυνε τη στάση της απέναντι στον Ελ. Βενιζέλο. Εμφανίστηκε με συγκλίνουσα πολιτική συμπεριφορά και με ορθολογική ιεράρχηση των θέσεών της: απέρριπτε τη βοήθεια στη Σερβία, επιδίωκε την απεμπλοκή της Ελλάδας από το πλέγμα εξάρτησης της Αντάντ, για να κατευθυνθεί υπόγεια σε αυτό της Γερμανίας. Το 1915 οι θέσεις των αντιβενιζελικών ανάγκασαν τον Βενιζέλο να παραιτηθεί δυο φορές και να γίνουν δυο εκλογικές αναμετρήσεις, στην πρώτη κέρδισαν οι Φιλελεύθεροι και στη δεύτερη οι Εθνικόφρονες χωρίς αντίπαλο. Η αντιπολίτευση επιδίωξε να αποδυναμώσει την επιχειρηματολογία του Ελ. Βενιζέλου, άλλοτε με πολιτική νομιμότητα και άλλοτε με κατασκευασμένες αντιπαραθέσεις στη Βουλή προκαλώντας όξυνση και βεβιασμένες ενέργειες από την πλευρά του πρωθυπουργού, όπως η δημοσίευση των υπομνημάτων. Η αντιπολίτευση έγινε κυβέρνηση, πάλι αντιπολίτευση και εκ νέου κυβέρνηση. Μια πορεία που της έδωσε τη δυνατότητα να τεθεί σε θέση ηγετική, από όπου όφειλε, αφήνοντας τις ανεδαφικές προτάσεις του παρελθόντος και αναλαμβάνοντας τις ευθύνες της, να αποδείξει πρώτα στον εαυτό της και μετά στην κοινή γνώμη ότι η ουδετερότητα στον πόλεμο ήταν η ιδανική λύση για την Ελλάδα.

Η αντιπολίτευση την περίοδο 1910 – 1915, αδύναμη έως ανύπαρκτη μέχρι τους Βαλκανικούς Πολέμους, προσπάθησε με «προσκρούστεια σχηματικότητα» να απεκδυθεί το νοσηρό παλαιοκομματικό παρελθόν της. Η τολμηρή πολιτική του Ελ. Βενιζέλου της επέτρεψε να ενδυθεί τον μανδύα της ασφάλειας απέναντι στην επικίνδυνη πολιτική του αντιπάλου της.

ΠΗΓΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ

Πρακτικά Βουλής

Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Β' εκτάκτου Συνόδου της ΙΗ' Βουλευτικής Περιόδου, 1/2/1910 -17/3/1910.

Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Διπλής Αναθεωρητικής Βουλής, 1/9/1910 – 11/10/1910.

Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Β' Διπλής Αναθεωρητικής Βουλής, 10/1/1911 – 2/5/1911.

Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Β' Διπλής Αναθεωρητικής Βουλής, 8/10/1911 – 20/12/1911.

Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Α' Συνόδου της ΙΘ' Βουλευτικής Περιόδου, 19/5/1912 – 30/9/1913.

Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Β' Συνόδου της ΙΘ' Βουλευτικής Περιόδου, 31/10/1913 – 8/3/1914.

Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Β' συνόδου της ΙΘ' Βουλευτικής Περιόδου, 10/3/1914 -3/6/1914.

Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Α' Συνόδου της Κ' Βουλευτικής Περιόδου, 3/8/1915 – 21/10/1915.

Τύπος

Αθήναι (1910 -1915)

Ακρόπολις (1910-1915)

Εμπρός (1910 -1915)

Νέον Άστυ (1910 -1915)

Σκριπ (1910 -1915)

Χρόνος (1910 -1915)

Αρχείο

Αρχείο Στέφανου Σκουλούδη, της οικογένειας Αθηνογένη, (επιμ.) Χριστίνα Βάρδα, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνα, 1995, www.elia.org.gr.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αλιβιζάτος Νίκος, «Ο Βενιζελισμός της Ανόρθωσης β. Ο Βενιζέλος και ο θεσμικός εκσυγχρονισμός της χώρας», *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, (επιμ.), Θ. Βερέμης, Ηλ. Νικολακόπουλος, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2005, σ. 72-90.

Αλικανιώτης Διονύσιος, *Δημήτριος Γούναρης*, Αθήνα, Φιλιππότης, 1983.

Αναγνωστοπούλου Σία, «Μικρασιατικός Ελληνισμός, από το Σύνταγμα των Νεοτούρκων στην καταστροφή», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, (επιμ.), Β. Παναγιωτόπουλος, τόμος 6^{ος}, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 51 -62.

Αναγνωστοπούλου Σία, *Μικρά Ασία 19^{ος} αι. - 1919, οι ελληνορθόδοξες κοινότητες. Από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο ελληνικό έθνος*, β' έκδοση, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1998.

Ανδριώτης Νίκος, «Η πρώτη προσφυγιά, ελληνικές μετακινήσεις 1906 -1922», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, (επιμ.), Β. Παναγιωτόπουλος, τόμος 6^{ος}, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 95 -104.

Beaton Roderick, *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική Λογοτεχνία*, (μτφ) Ε. Ζούργου – Μ. Σπανάκη, Αθήνα, Νεφέλη, 1996.

Benedict Anderson, *Φαντασιακές κοινότητες, στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, (μτφ) Π. Χατζαρούλα, Αθήνα, Νεφέλη, 1997.

Βεντήρης Γεώργιος, *Η Ελλάδα του 1910-1920*, Αθήνα, Ίκαρος, 1970.

Berstein Serge, Milza Pierre, *Η Ιστορία της Ευρώπης 2. Η ευρωπαϊκή συμφωνία και η Ευρώπη των Εθνών 1815 -1919*, τόμος 2^{ος}, (μτφ) Αν. Δημητρακόπουλος, ελληνική έκδοση, Αλεξάνδρεια, 1997.

Βερέμης Θάνος, Δημητρακόπουλος Οδυσσέας (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα, Φιλιππότης, 1980.

Βερέμης Θάνος (επιμ.), *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2012.

Βερέμης Θάνος, «Ο βενιζελισμός της Ανόρθωσης, α) το Κίνημα στο Γουδί ανοίγει το δρόμο στον Βενιζέλο», *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, (επιμ.), Θ. Βερέμης, Ηλ. Νικολακόπουλος, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2005, σ. 67-71.

Βερέμης Θάνος, «Στρατός και Βενιζελισμός από το 1916 έως το 1935», *Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο, Πρακτικά*, Ε.Λ.Ι.Α. - Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 1988, σ. 33 - 43.

Βερέμης Θάνος, «Το στρατιωτικό ζήτημα και το 1909», *Το Κίνημα στο Γουδί 1909, Έξι στιγμές του Εικοστού αιώνα*, (επιμ.), Ν. Μαρωνίτη, Αθήνα, Τα Νέα, 2010, σ. 39 -48.

Βερέμης Θάνος, *Ελευθέριος Βενιζέλος*, Αθήνα, Σκάι, 1999.

Βερέμης Θάνος, Ιωάννης Κολιόπουλος, *Ελλάς η σύγχρονη συνέχεια, από το 1821 μέχρι σήμερα*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2006.

Βερέμης Θάνος, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος πίσω από τον Βενιζέλο*, Αθήνα, Καθημερινή, 2014.

Γαρδίκια Κατερίνα, *Προστασία και εγγυήσεις: στάδια και μύθοι της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης (1821 -1920)*, Αθήνα, Βάνιας, 1999.

Γαρδίκια - Κατσιαδάκη Ελένη, «Βενιζέλος και Υπουργείο Εξωτερικών: Σύγκρουση ή συνεργασία;» *Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο, Πρακτικά*, Αθήνα, Ε.Λ.Ι.Α. - Μουσείο Μπενάκη, 1988, σ. 265 -287.

Γαρδίκια - Κατσιαδάκη Ελένη, «Ο Βενιζελισμός της Ανόρθωσης, γ) η εξωτερική πολιτική του Βενιζέλου, 1910 -1912, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, (επιμ.), Θ. Βερέμης, Ηλ. Νικολακόπουλος, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2005, σ. 91- 104.

Γαρδίκια - Κατσιαδάκη Ελένη, «Ο Βενιζελισμός της Ανόρθωσης, δ) Βαλκανικοί Πόλεμοι», *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, (επιμ.), Θ. Βερέμης, Ηλ. Νικολακόπουλος, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2005, σ. 105 – 130.

Γιανουλόπουλος Γιάννης, *Η ευγενής μας τύφλωση ... Εξωτερική πολιτική και «εθνικά θέματα» από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική Καταστροφή*, Αθήνα Βιβλιόραμα, 2003.

Γληνός Δημήτριος, *Έθνος και Γλώσσα*, Αθήνα, Πελεκάνος, 2014.

Γούναρης Βασίλης, «Μακεδονία 1871-1909, από τη βουλγαρική Εξαρχία στο Κίνημα των Νεοτούρκων», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 -2000*, (επιμ.) Β. Παναγιωτόπουλος, τόμος 5^{ος}, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 261-284.

Δαφνής Γρηγόρης, *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα, 1821 -1961*, Αθήνα, Γαλαξίας, 1961.

Δημαράς Κωνσταντίνος, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Αθήνα, Ερμής, 2009.

Δημητρακόπουλος Ηλίας, *Τα χερσαία σύνορα της Ελλάδας*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο (ΑΠΘ), 1986.

Διαμαντόπουλος Θανάσης, «Ο Βενιζελισμός της Ανόρθωσης, ε) Ιδεολογικές και Πολιτικές Συντεταγμένες,» *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, (επιμ.), Θ. Βερέμης, Ηλ. Νικολακόπουλος, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2005, σ. 131 - 138.

Διαμαντόπουλος Θανάσης, *Η ελληνική Συντηρητική παράταξη: Ιστορική προσέγγιση και πολιτικά χαρακτηριστικά. Από το κόμμα των Εθνικοφρόνων του Γούναρη στη Ν. Δ. του Έβερτ*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1994.

Douglas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, (μτφ) Α. Ξανθόπουλος, 7^η ανατύπωση, Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα 2012.

Hall Stuart, Held David, McGrew Anthony, *Η Νεωτερικότητα Σήμερα, Οικονομία, Κοινωνία, Πολιτική, Πολιτισμός*, (μτφ) Θ. Τσακίρης, Β. Τσακίρης, Αθήνα, Σαββάλας, 2003.

Hering Gunnar, *Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, (μτφ) Θ. Παρασκευόπουλος, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2004.

Ιακωβίδης Σάββας, *Το Αυτονομιστικό Κίνημα στη Βόρεια Ήπειρο (1914)*, μεταπτυχιακή εργασία, Θεσσαλονίκη (ΑΠΘ), 2011.

Καϊάφα Ουρανία (επιμ.), *Η πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα, αλλαγές και ανατροπές, Επιστημονικό Συμπόσιο*, Ίδρυμα Μωραΐτη, Αθήνα 2006.

Καλλιβεράκης Λεωνίδας, «Κρήτη 1871-1913, το τέλος της οθωμανικής κυριαρχίας», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 -2000*, (επιμ.) Β. Παναγιωτόπουλος, τόμος 5^{ος}, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 327 -342.

Καμπάνης Αρίστος, *Ο Δημήτριος Γούναρης και η Ελληνική κρίσις των ετών 1918-1922*, Αθήνα, Πυρσός, 1946.

Κατσιμάρδος Τάκης (επιμ.), *Ένας αιώνας εκλογές, 1910 -2012*, Αθήνα, Έθνος της Κυριακής, 2012.

Κολιόπουλος Ιωάννης, «Διπλωματικές εξελίξεις από το 1909 ως το 1912», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (ΙΕΕ), (επιμ.), Αν. Μπάγιας, τόμος ΙΔ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977, σ. 280-289.

Κόντης Βασίλης, «Ο Βενιζέλος και η Κυβέρνηση της Αυτόνομης Βορείου Ηπείρου», *Ελευθέριος Βενιζέλος, Κοινωνία – Οικονομία – Πολιτική στην εποχή του*, (επιμ.), Θ. Βερέμης, Γ. Γουλιμή, Αθήνα, Γνώση, 1989, σ. 171 -190.

Κουλούρη Χριστίνα (επιμ.), *Η Μικρασιατική Καταστροφή 1922, Έξι στιγμές του Εικοστού αιώνα*, Αθήνα, Τα Νέα, 2012.

Λεονταρίτης Γεώργιος, «Η Διεθνής θέση της Ελλάδος στις παραμονές του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (ΙΕΕ), (επιμ.), Αν. Μπάγιας, τόμος ΙΕ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977, σ. 8-46.

Λεονταρίτης Γεώργιος, «Η Ελλάς και ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (ΙΕΕ), (επιμ.), Αν. Μπάγιας, τόμος ΙΕ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977, σ. 15 – 46.

Λούβη Λίνα, «Τα διλήμματα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής», *Το Κίνημα στο Γουδί 1909, Έξι στιγμές του Εικοστού αιώνα*, (επιμ.), Ν. Μαρωνίτη, Αθήνα, Τα Νέα, 2010, σ. 125 -143.

Λούβη Λίνα, «Το Εθνικό ζήτημα, "σλαβικός κίνδυνος" και ελληνική εξωτερική πολιτική», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, (επιμ.), Β. Παναγιωτόπουλος, τόμος 5^{ος}, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 37 - 44.

Λούλος Κώστας, «Ελλάδα και γερμανική βαλκανική πολιτική», *Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων 1910-1914*, Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα 1993, σ. 25 – 40.

Λούλος Κώστας, *Η Γερμανική πολιτική στην Ελλάδα 1836 -1914*, Αθήνα, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, 1990.

Μαρκάτος Σπύρος, *Πώς φίλησα τον Μουσολίνι, τα πρώτα βήματα του ελληνικού φασισμού*, τόμος 1^{ος}, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2006.

Μαρωνίτη Νίκη, «Η Εποχή του Γεωργίου Α', πολιτική ανανέωση και αλυτρωτισμός», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 -2000*, (επιμ.) Β. Παναγιωτόπουλος, τόμος 5^{ος}, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 9 - 36.

Μαρωνίτη Νίκη, *Αλέξανδρος Θρ. Ζαΐμης, όψεις ενός πολυσχιδούς βίου (1855 - 1936)*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1911.

Μαρωνίτη Νίκη, *Πολιτική εξουσία και εθνικό ζήτημα στην Ελλάδα 1880-1910*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2010.

Μαρωνίτη Νίκη, *Το κίνημα στο Γουδί εκατό χρόνια μετά, παραδοχές, ερωτήματα, νέες προοπτικές*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2010.

Ματζούρης Στυλιανός, *Η στάση του Ελληνικού Τύπου έναντι της πολιτικής του Ελευθερίου Βενιζέλου (1910–1914)*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2014.

Μαυρογορδάτος Γιώργος, «Οι πολιτικές εξελίξεις από το Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, (επιμ.) Β. Παναγιωτόπουλος, τόμος 6^{ος}, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 9 – 30.

Μαυρογορδάτος Γιώργος, *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909 -1940*, Αθήνα, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1982.

Μαυρογορδάτος Γιώργος, «Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός», *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, (επιμ.), Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, Χρ. Χατζηιωσήφ, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης (Π.Ε.Κ.), Ηράκλειο 1988, σ. 9 - 19.

Μαυρογορδάτος Γιώργος, «Ο Εθνικός Διχασμός, β) η σύγκρουση Βενιζέλου Κωνσταντίνου», *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, (επιμ.), Θ. Βερέμης, Ηλ. Νικολακόπουλος, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2005, σ. 149 – 171.

Μαυρογορδάτος Γιώργος, «Τα σπέρματα του Διχασμού», *Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων, 1910-1914*, Ε.Λ.Ι.Α, Αθήνα 1993, σ. 227 – 232.

Μαυρογορδάτος Γιώργος, *1915, Ο Εθνικός Διχασμός*, Αθήνα, Πατάκης, 2015.

Μαυρογορδάτος Γιώργος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση, 1. Οι Επίστρατοι του 1916*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1996.

Μιχαλόπουλος Δημήτρης, *Ο Εθνικός Διχασμός, η άλλη διάσταση*, Αθήνα, Τροχαλία, 1997.

Μοσχονάς Νικόλαος, «Η ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (ΙΕΕ), (επιμ.), Αν. Μπάγιας, τόμος ΙΓ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977, σ. 233 -235.

Μουρέλος Γιάννης, *Τα "Νοεμβριανά" του 1916*, Αθήνα, Πατάκη, 2007.

Μποχώτης Θανάσης, «Εσωτερική πολιτική 1900 -1922», *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Όψεις πολιτικής και οικονομικής ιστορίας 1900 -1940*, (επιμ.), Χρ. Χατζηιωσήφ, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2009, σ. 47 – 108.

Μποχώτης Θανάσης, «Εσωτερική Πολιτική», *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, (επιμ.), Χρ. Χατζηιωσήφ, τόμος Α2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999, σ. 37- 104.

Νικολακόπουλος Ηλίας, «Οι εκλογές 1910 -1920, Ελευθέριος Βενιζέλος από τον θρίαμβο στην ήττα», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Β. Παναγιωτόπουλος, τόμος 6^{ος}, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 31 – 40.

Νικολακόπουλος Ηλίας, *Των εκλογών τα πάθη. Ψηφίδες της ελληνικής εκλογικής ιστορίας του 20^{ου} αιώνα*, Αθήνα, Το Βήμα, 2012.

Νικολόπουλος Νίκος, *Δημήτρης Γούναρης, πολιτική βιογραφία*, Αθήνα, Ι. Σιδέρης 2007.

Ντρίο Εντουάρ, Κωνσταντίνος και Βενιζέλος, β' έκδοση, (μτφ) Κ. Μπαρμής, Αθήνα, Λογοθέτης, 1980.

Ντρίο Εντουάρ, Ο βασιλεύς Κωνσταντίνος, (μτφ) --, Αθήνα, Πρωία, 1930.

Παπαδημητρίου Δέσποινα, *Από τον λαό των Νομιμοφρόνων στο έθνος των Εθνικοφρόνων, η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, Αθήνα, Σαββάλας, 2006.

Παπαδημητρίου Δέσποινα, *Ο Τύπος και ο Διχασμός 1914-1917*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 1990.

Παπαστράτης Προκόπης, «Από τη Μεγάλη Ιδέα στη Βαλκανική Ένωση», *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, (επιμ.) Γ. Θ. Μαυρογορδάτος – Χ. Χατζηιωσήφ, (Π.Ε.Κ.), Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Κρήτη, 1988, σ. 417 - 437.

Πλουμίδης Σπυρίδων, «Το Κίνημα του 1909 συλλογικά υποκείμενα και γεγονότα», *Το Κίνημα στο Γουδί, Έξι στιγμές του Εικοστού αιώνα*, (επιμ.), Ν. Μαρωνίτη, Αθήνα, Τα Νέα, 2010, σ. 61 – 80.

Πολίτης Αλέξης, *Ρομαντικά Χρόνια, Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, Αθήνα, Εταιρεία Μελέτης του Νέου Ελληνισμού – Μνήμων, 2009.

Ράλλης Γεώργιος, *Γεώργιος Θεοτόκης, ο πολιτικός του μέτρου*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2006.

Σακελλαρόπουλος Κωνσταντίνος, *Η σκιά της Δύσεως*, Αθήνα, Εκάτη, 2009.

Σακελλαρόπουλος Τάσος, «Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912 -1913, προέλαση ελληνικού στρατού, καταλήψεις πόλεων, νήσων, Χρονολόγιο», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, (επιμ.), Β. Παναγιωτόπουλος, τόμος 6^{ος}, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 14 -15.

Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, «Διπλωματικές εξελίξεις από το 1909 ως το 1912», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (ΙΕΕ), (επιμ.), Αν. Μπάγιας, τόμος ΙΔ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977, σ. 280 – 289.

Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, «Η είσοδος του Ελευθερίου Βενιζέλου στην πολιτική ζωή της Ελλάδος και οι εσωτερικές εξελίξεις από το τέλος του 1909 ως το 1912», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (ΙΕΕ), (επιμ.), Αν. Μπάγιας, τόμος ΙΔ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977, σ. 266 -279.

Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, «Η Συνθήκη του Βουκουρεστίου», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (ΙΕΕ), (επιμ.), Αν. Μπάγιας, τόμος ΙΔ' , Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, σ. 352-354.

Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, «Η Συνθήκη του Λονδίνου», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (ΙΕΕ), τόμος ΙΔ', (επιμ.), Αν. Μπάγιας, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, σ. 330-334.

Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1900 -1945*, α' τόμος, Αθήνα, Εστία, 1992.

Σκοπετέα Έλλη, *Το Πρότυπο Βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα, όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830 -1880)*, Αθήνα, Πολύτροπο, 1988.

Σουλογιάννης Ευθύμιος, «Εγκύκλιος του Πατριάρχου Ιωακείμ του 1911 προς τον κλήρο της Μικράς Ασίας σχετικά με το γλωσσικό ζήτημα», *Ιωακείμ Γ' Ο Μεγαλοπρεπής ο από Θεσσαλονίκης Οικουμενικός Πατριάρχης και η εποχή του* (επιμ.) Θεόδωρος Ι. Δαρδαβέσης, Φιλόπτωχος Αδελφότης Ανδρών Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2012, σ. 353 - 356.

Σταματόπουλος Κώστας, *Περί της βασιλείας στη νεώτερη Ελλάδα*, Αθήνα, Κάπον, 2015.

Σταυρίδη - Πατρικίου Ρένα, *Γλώσσα εκπαίδευση και πολιτική*, Αθήνα, Ολκός, 1999.

Σταυρίδη – Πατρικίου Ρένα, *Οι φόβοι ενός αιώνα*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2008.

Σταυρίδη-Πατρικίου Ρένα, «Ιδεολογικές διαδρομές, Πολιτική γλώσσα και κοινωνία 1871 -1909», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770- 2000*, Β. Παναγιωτόπουλος, τόμος 5^{ος}, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 171 -186.

Στεφανίδης Γιάννης, «Ο Εθνικός Διχασμός, α) Η έκρηξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου», *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, (επιμ.), Θ. Βερέμης, Ηλ. Νικολακόπουλος, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2005, σ. 139 -148.

Σφέτας Σπύρος, «Η ανακήρυξη και η ανεξαρτητοποίηση της Βουλγαρίας 22 Σεπτεμβρίου / 4 Οκτωβρίου 1908 και ο αντίκτυπός της στην Ελλάδα», *Εγνατία* 13 (2009), Έκδοση της Επιστημονικής Επετηρίδας της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ. του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας, σ. 45 -61.

Τσίρος Νικόλαος, *Το νομοθετικό έργο του Ελευθερίου Βενιζέλου κατά την περίοδο 1911 -1920 στα πλαίσια της μεταρρυθμιστικής του πολιτικής και στα*

κοινωνικοπολιτικά δεδομένα της εποχής, Αθήνα - Κομοτηνή, Αντ. Σάκκουλας, 1997.

Φιλίππης Δημήτρης Ε. *Προφασισμός, εκφασισμός Ιταλία και Ισπανία στον Μεσοπόλεμο*, Αθήνα, University Studio Press, 2010.

Φραγκάκη-Syrett Έλενα, «Το Κίνημα των Νεοτούρκων, Οι συνέπειες για τον ελληνισμό 1908 -1918», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Β. Παναγιωτόπουλος, τόμος 6^{ος}, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 41-50.

Χατζηβασιλείου Ευάνθης, «Ο Φιλελευθερισμός του Βενιζέλου: στοχοθεσία και πολιτική πράξη, 1910 -1936», *Ελευθέριος Βενιζέλος: Η διαμόρφωση της πολιτικής σκέψης του, ιδεολογικές αφετηρίες και επιρροές*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων και Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος» Χανιά, (επιμ.) Νικόλαος Εμμ. Παπαδάκης, Αθήνα 2014, σ. 143-169.

Χατζηιωσήφ Χρήστος, «Ιστοριογραφικά προλεγόμενα», *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα 1900 -1922*, (επιμ.), Χρ. Χατζηιωσήφ, τόμος Α1, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999, σ. 9 - 39.

Χριστοπούλου Μαριάννα, «Ο ονειροπόλος πραγματοποιιός: Ελευθέριος Βενιζέλος και η Μεγάλη Ιδέα, 1909 -1920», *Ελευθέριος Βενιζέλος, η διαμόρφωση της πολιτικής σκέψης του, ιδεολογικές αφετηρίες και επιρροές*, (επιμ.) Νικόλαος Εμμ. Παπαδάκης, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών Ελευθέριος Βενιζέλος, Αθήνα 2014, σ. 255 - 272.

Χρονόπουλος Δημήτρης, *Δημήτρης Γούναρης*, Αθήνα, Ελληνική Ευρωεκδοτική, 1980.

Άρθρα από τον ημερήσιο τύπο

Βερέμης Θάνος, «Η πολλαπλή προσφορά του Ελευθερίου Βενιζέλου στην Ελλάδα», *Καθημερινή*, 26/4/2009.

Βερέμης Θάνος, Χριστίνα Κουλούρη, «Τι ήταν ο Βενιζελισμός», *Το Βήμα*, 19/3/2006.

Κουλούρη Χριστίνα «Συνθήκη του Βουκουρεστίου: η βαλκανική ειρήνη υποδαύλιζε παγκόσμιο πόλεμο. Συμπλήρωση 100 χρόνων από την υπογραφή της», *Το Βήμα*, 5/1/2013.

Κουλούρη Χριστίνα, «1909, Γουδί καταλύτης επαναστατικών αλλαγών, 100 χρόνια από το στρατιωτικό κίνημα στο Γουδί», *Το Βήμα*, 28/12/2008.

Κουλούρη Χριστίνα, «Γλωσσικός Διχασμός και εκπαιδευτική μεταρρύθμιση», *Το Βήμα*, 22/6/1997.

Λούβη Λίνα, «Η ήττα του παλαιοκομματισμού», *Το Βήμα*, 26/7/2009.

Λούβη Λίνα, «Η ισχύς της σανίδος και η ανάκτηση της νομιμότητας», Το *Βήμα*, 2/4/2000.

Μαυρογορδάτος Γιώργος, «Το κόστος του διχασμού», Το *Βήμα*, 22/6/1997.

Παπαδημητρίου Δέσποινα, «Ιστορικός πρωταγωνιστής ο Τύπος», Το *Βήμα*, 22/6/1997.

Χατζηβασιλείου Ευάνθης, «Οι διαφωνίες Βενιζέλου – Μεταξά», Το *Βήμα*, 12/7/2009.

Εγκυκλοπαίδειες

Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784 -1974, (επιμ.) Λουκία Δρούλια, Γιούλα Κουτσοπανάγου, Ινστιτούτο Βυζαντινών ερευνών (Ε.Ι.Ε./ Ι.Β.Ε.), Αθήνα 2008.

Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό, τόμος 9^Α, Εκδοτική Αθηνών, 1988.

Διαδικτυακοί τόποι

[https://www.academia.edu/9507610/Ιωάννης Πατσουράκος ο ιστορικός της Μάνης](https://www.academia.edu/9507610/Ιωάννης_Πατσουράκος_ο_ιστορικός_της_Μάνης)
<http://www.sansimera.gr/biographies/347>
<http://www.sansimera.gr/biographies/367>

